

MUSEÏON 22 СУБОТИЦА SUBATICA SZABADKA SUBOTICA 2024.

MUSEÏON

22

Суботица / Subatica / Szabadka / Subotica
2024.

MUSEION

22

ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

YEARBOOK OF THE
MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA

Суботица / Subatica / Szabadka / Subotica

2024.

ИЗДАВАЧ / KIADÓ / NAKLADNIK / PUBLISHED BY

Градски музеј Суботица / Szabadkai Városi Múzeum / Gradski muzej Subotica / Municipal Museum of Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

ЗА ИЗДАВАЧА / A KIADÁSÉRT FELEL / ZA NAKLADNIKA / FOR THE PUBLISHER

Olga Ninkov, muzejski savetnik, za direktora Gradskog muzeja Subotica, po ovlašćenju

УРЕДНИК / SZERKESZTŐ / UREDNIK / EDITOR

Kajdoci Lovász Gabriella, muzejski savetnik, Gradski muzej Subotica

УРЕДНИШТВО / SZERKESZTŐSÉG / UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Korhecz Papp Zsuzsanna, muzejski savetnik, Gradski muzej Subotica
Ljubica Vuković Dulić, viši kustos, Gradski muzej Subotica

РЕЦЕНЗЕНТИ / RECENZENSEK / RECENZENTI / REVIEWED BY

Czékus Géza, redovni profesor u penziji, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Univerziteta u Novom Sadu, Srbija
Hicsik Dóra, bibliograf, Nacionalna biblioteka Sečenji, Budimpešta, Mađarska
Hóza Éva, redovni profesor u penziji, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Univerziteta u Novom Sadu, Srbija
Katona Csaba, referent za odnose sa javnošću, Državni arhiv Mađarskog nacionalnog arhiva, Mađarska
Draginja Maskareli, muzejski savetnik, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, Srbija

**ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА / LEKTORÁLÁS ÉS KORREKTÚRA /
LEKTURA I KOREKTURA / PROOF-READING**

Bojana Đorojević (srpski jezik)
Huszka Márta (mađarski jezik)
Kristina Vlahović (engleski jezik)

**ПРЕВОД (апстракт и резиме) / FORDÍTÁS (absztraktok és összefoglalók) /
PRIJEVOD (apstrakta i sažetaka) / TRANSLATION (abstracts and summaries)**

Korhecz Papp Zsuzsanna (srpski jezik)
Ninkov Olga (mađarski jezik)
Kristina Vlahović (engleski jezik)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА / GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS / GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Lality Csaba

ШТАМПА / NYOMTATÁS / TISAK / PRINTED BY

Grafoprodukt d.o.o.

ТИРАЖ / PÉLDÁNYSZÁM / NAKLADA / PRINTED IN

300

Штампање *Museiona* омогућио је Град Суботица / A *Museion* nyomtatását Szabadka Város támogatta /
Tiskanje *Museiona* omogućio je Grad Subotica / The *Museion* was funded by the City of Subotica

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Оригинални научни радови – Eredeti tudományos közlemények Originalni znanstveni radovi – Original research article

HICSIK DÓRA – GÁSPÁR ZSOLT GÁBOR

A hiányzó láncszem: Kosztolányi János

The Missing Link: János Kosztolányi

Karika koja nedostaje: Janoš Kostolanji..... 5

PAPP ÁRPÁD

Bajcsy-Zsilinszky Endre tényfeltárási kísérletei a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés és a sajkásvidéki és újvidéki razzia viszonylatában

Endre Bajcsy-Zsilinszky's Fact-Finding Attempts in Connection with the Hungarian-Yugoslav Treaty of Perpetual Friendship and the Raids in the Sajakas-Region and Novi Sad

Pokušaji pronalaženja činjenica u vezi sa novosadskom i šajkaškom racijom Endrea Bajči-Žilinskog sa posebnim osvrtom na ugovor o večnom prijateljstvu i miru između Jugoslavije i Mađarske..... 19

ГАБРИЈЕЛА ЛОВАС

Анализа туберкулозних промена у антрополошком материјалу Верушић „А” из 11. века

Analysis of Tuberculous Lesions in the Anthropological Series of Verušić “A” Site from the 11th Century

Tuberkulózisos elváltozások elemzése a 11. századi Verušić „A” lelőhely embertani anyagában..... 57

LJUBICA VUKOVIĆ DULIĆ

Modna karikatura u vreme istoricizma na primeru satiričnog lista *Borsszem Jankó*

Fashion Caricature in the Time of Historicism in the Satirical Newspaper *Borsszem Jankó*

Divat karikatúra a historicizmus idején a *Borsszem Jankó* című satirikus lap példáján..... 97

Стручни радови – Szakmai tanulmányok – Stručni radovi – Professional papers

IZABELA PAPDI

Prilozi za personalnu bibliografiju Bele Šturca (1946–2021)

Appendices to the Personal Bibliography of Béla Sturc (1946–2021)

Adalékok Sturc Béla személyi bibliográfiájához (1946–2021)..... 125

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA

Egy neogótikus ágy restaurálása

Restoration of a Neo-Gothic Bed

Restauracija neogotičkog kreveta..... 159

In memoriam

In memoriam Danijela Momčilović (1965–2023) 167

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítások	
Izložbena djelatnost / Exhibitions	168
Ауторске изложбе / Szerzői tárlatok	
Autorske izložbe / Exhibitions	168
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások	
Gostujuće izložbe / Guest Exhibitions	175
Промоције, предавања и друга догађања / Bemutatók, előadások és más események	
Promocije, predavanja i druga događanja / Promotions and Events.....	176
Музејска едукација / Múzeumpedagógia	
Muzejska edukacija / Museum Education	183
Издања / Kiadványok	
Izdanja / Publications.....	187

Hicsik Dóra*

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24000 Szabadka

hicsikdora@gmail.com

UDC 929.52KOSZTOLÁNYI J.**929.52(497.113 Subotica)(091)**

Közlésre átadva: 2024. május 28.

Közlésre elfogadva: 2024. augusztus 23.

Gáspár Zsolt Gábor**

Jánoshalma (Magyarország)

zsoltgaspar75@gmail.com

A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM: KOSZTOLÁNYI JÁNOS**Eredeti tudományos közlemény****THE MISSING LINK: JÁNOS KOSZTOLÁNYI****Original research article**

Absztrakt: Kosztolányi Dezső nem kutatta családja történetét. Ismerte a legendákat, büszke volt nemesi származására, ő maga azonban behatóbban nem foglalkozott vele. Amikor a Kosztolányi család ügyében felvették vele a kapcsolatot, szívesen állt rendelkezésre, a távolabbi őseire vonatkozó konkrét adatokkal azonban nem szolgálhatott. A költő őseit több irodalomtörténész is kutatta, felvidéki levéltárakban, budapesti könyvtárakban, családi levelekben, szabadkai iratokban. A Topolyára, majd Szabadkára települt Kosztolányiak is többször megpróbálták rekonstruálni a nemeskosztolányi Kosztolányi családhoz való kapcsolódásukat, egy János nevű dédapánál azonban nem jutottak messzebbre. Kosztolányi János, a költő dédapja a családi legendák szerint 1793-ban született, szüleit a szájhagyomány szerint Jánosnak és Szőlősi Évának hívták. Jelen tanulmány a hiányzó Kosztolányi-ős nyomait kutatja, összegzi az eddigi adatokat, s megfejt, hogyan is kerülhettek költőnk ősei Vajdaságba.

Kulcsszavak: Kosztolányi Dezső, Kosztolányi János, Bácska, Topolya, Szabadka

Abstract: Dezső Kosztolányi did not research his family history. He knew the legends, he was proud of his noble lineage, but he himself did not delve deeper into it. When he was contacted about the Kosztolányi family, he was happy to help, but he could not provide concrete information about his distant ancestors. The poet's ancestors have been researched by several literary historians in archives in the historic region of Upper Hungary, in libraries in Budapest, in family letters and in documents in Subotica.

* dr. Hicsik Dóra, főkönyvtáros
dr Dora Hičik, viši bibliotekar
Hicsik Dóra PhD, senior librarian

** Gáspár Zsolt Gábor, családtörténet-kutató
Žolt Gabor Gašpar, istraživač istorijata porodica
Zsolt Gáspár Gábor, family history researcher

The Kosztolányi family, who settled in Topolya and later in Subotica, also made several attempts to reconstruct their connection to the noble Kosztolányi lineage, but they got no further than a great grandfather named János. According to family legends, János Kosztolányi, the poet's great-grandfather, was born in 1793, and his parents' names were János and Éva Szöllősi. The present study seeks to trace the missing Kosztolányi ancestor, summarise the data so far and decipher how the poet's ancestors may have wound up in Vojvodina.

Keywords: Dezső Kosztolányi, János Kosztolányi, Bačka, Bačka Topola, Subotica

BEVEZETŐ

Kosztolányi János, a dédapa Kosztolányi Lajos, a rokon pap idejében érkeztetett Topolyára, a róla szóló első adat a házasságkötése alkalmából került be az anyakönyvekbe 1821-ben: „Három hirdetést előrebocsájtván és semmi akadályt nem találván én: Kosztolányi Lajos topolyai plébános 1821. február 7-én házassággal összekötöttem nemeskosztolányi Kosztolányi János nemes becsületes ifjút, János és született Szöllősi Éva fiát a neki eljegyzett becsületes, nemes topolyai hajadonnal, Filáczi Veronikával, az elhunyt József és Fejérpataky Klára leányával.”¹

Kosztolányi Lajos 1774. október 11-én született Lelőcon, amely ma a szlovákiai Nyitra novák városrésze, ezért jelenik meg születési helyként többször a Nyitra novák név. Szülei Illés és Érsek Zsuzsanna voltak. Testvérei között nincs János nevű, akitől a bácskaiak származtatták magukat. Teológiai tanulmányait 1797–1800 között végezte Kalocsán, eminens diák volt, a legjobb képességű növendékek közé tartozott. Topolya mezőváros története ír róla: „1800. július 16-án egy frissen felszentelt elsőmisés pap, Kosztolányi Lajos Topolyán mutatta be első miséjét, majd Czervus plébános segítségével káplánnak is itt maradt” (Harkai 2001: 211). Kosztolányi Lajos 1806-ban lett topolyai plébános, addig Adán töltötte be az adminisztrátori munkakört. „Úgy tűnik azonban nagyon is fejébe szállhatott a dicsőség, túlságosan is elbízta magát és példának okáért, hogy megmutassa nemesi származásából kikövetkeztetett különféle kiváltságait, több ízben is elkövette azt az istengyalázást, hogy lóháton ment be a templomba. [...] Amikor már az érsekség is megsokallta a szűnni nem akaró botrányokat, 1811-ben négyévi penitenciára ítélte, melyet a kalocsai szemináriumba kellett letöltenie. [...] Kosztolányi négyéves »kalocsai zárandoklatának« letelte után 1815. augusztus 15-én visszatérhetett Topolyára, ahonnan csak újabb tizenegy évi szolgálat után, 1826. december 13-án távozott” (Harkai 2001: 212). Kosztolányi Lajos 1835-ben, 61 éves korában halt meg Kalocsán (Harkai 2001: 212).

Lajos leveleiben minden rokonát öcsémnek nevezte, s gyakran sietett a segítségükre is, ő taníttatta például Kosztolányi Ágostont, a költő nagyapját Kalocsán (Hicsik 2017: 18). A legújabb családfa szerint Lajos és János között nem nagybácsi-unokaöcs fok volt, hanem nagyon távoli oldalági rokonság.

¹ Lelőhely: Topolyai Anyakönyvi Hivatal, C-2, lapszám nélkül (Virág 1992a).

AZ EDDIGI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

1928-ban Vojnich József elküldte a költőnek az általa összeállított családfát. Ez a levél nem maradt fenn, Kosztolányi válaszelevele azonban igen, amelyet a Szabadkai Történelmi Levéltár Vojnich-hagyatékában talált meg Magyar László (Magyar 1979: 13).

„A bácskai családfa a költő ükszüleivel (Kosztolányi János és Szöllősi Éva) indul, majd Topolyán folytatódik a dédszülőkkel. A dédapa [szintén] (János) 1831. máj. 26-án hunyt el. Hat gyereke közül csupán Ágoston hagyja el Topolyát” (Joannes Kosztolányi de nemes Kosztolány 1831, Magyar 1979: 13) (1. kép). Ez a kijelentés nem állja meg a helyét, tekintve, hogy nem csak Ágoston, hanem felnőttkort megélt nővére sem maradt a településen, Matozsevit Józsefné Kosztolányi Mária fiatalasszonyként halt meg Újvidéken.² Kosztolányi János és Filáczy Veronika négy fia, Pál, Bálint, József Balázs és András Alajos gyerekkorukban haltak meg, Filáczy Veronika az 1850-es években követ(het)te fiát Szabadkára, ott halt meg 1873-ban (Hicsik 2017: 16–17).

Kosztolányiné Harmos Ilona férjéről írott kötetében legendákat mesélt el, családi történeteket, például azt, hogy Filáczy Veronika 1841-ben fia, Ágoston, a költő nagyapja számára nemesi levelet kért és kapott (Kosztolányi 2004). Ez bizonyítja, hogy akkor még élő kapcsolat állhatott fenn a nemeskosztolányi és a topolyai Kosztolányiak között, hiszen tudták, kihez kell fordulni, s meg is kapták az igazolást (Arany 2017: 13). Az okirat Kosztolányi Dezső levelében is felbukkan: „Attila bácsi³ vasárnap fölkeresett, s nagy örömmel közölte velem, hogy családfánkra vonatkozólag döntő bizonyítékot szerzett. Amikor Aranyosmaróthon járt, 1898 táján, a következő adatot lelte: 1841. decemberi közgyűlés jegyzőkönyvében 2298. szám alatt ez áll: »Filáczy Veronika, Kosztolányi János özvegye, fia, Kosztolányi Ágoston részére nemesi bizonyáglevelet kér és kap.« Nézete szerint tehát e levél nyomának okvetlenül meg kell lennie a fönti iktatószám alatt Bács-Bodrog m. levéltárában, Zomborban, és Aranyosmaróthon is, ahol dédanyámnak a kérvény mellékletében föl kellett terjesztenie egész családfánkat” (Kosztolányi 1996: 539). Az irat bácskai másolata azóta sem lett meg, nincs nyoma sem Zomborban, az egykori megyeszékhelyen, sem pedig Újvidéken, a Vajdasági Levéltárban.

Kiss Ferenc 1985-ben, az *Üzenet* folyóiratban jelentette meg kutatásainak eredményét. Mint írja, a költő öccsétől, dr. Kosztolányi Árpádtól kapta meg a családfát, amely a dédapával, Jánossal kezdődik, aki a feljegyzés szerint 1793-ban született Topolyán. Kiss a topolyai anyakönyveket is átnézte, ahol a dédszülők, Kosztolányi János és Filáczy Veronika házassága volt az első adat, amit a családról talált. Ennél tovább nem kutatott, s a kapott családfán található adatokat sem ellenőrizte (Kiss 1985).

A topolyai anyakönyveket Virág Gábor is átnézte, a fellelt adatokat pedig a 7 *Nap* 1992. november 13-ai és 20-ai számában jelentette meg. Az írás első része Kosztolányi Lajosról, Topolya egykori plébánosáról szól (Virág 1992a), a második részben pedig a Kiss Ferenc által az 1985-ös *Üzenet* emlékszámában közölt adatokat egészíti ki, illetve módosítja azokat (Virág 1992b). Az anyakönyveket átnézve kijelenti, hogy a költő

2 Kosztolányi Mária Éva 1821. február 19-én született, 1843. január 9-én Újvidéken ment férjhez Matozsevit Józsefhez (Hicsik 2017: 16–17).

3 Kosztolányi Attila m. kir. pénzügyi tanácsos.

dédapja, Kosztolányi János (Kosztolányi János és Szöllősi Éva fia) nem Topolyán látta meg a napvilágot (Virág 1992a). A gyermekei adatainak ellenőrzésekor Ágoston születését sem találta meg a helyi matrikulákban (Virág 1992b). Korábbi, Csantavérhez tartozó kutatásakor találkozott már a Kosztolányi vezetéknevvel, s azt leellenőrizve kiderült: a költő nagypapjáról van szó: „1824. augusztus 21-én én, Baich József csantavéri káplán megkeresztelem Kosztolányi János úr és Filáczy Veronika úrnő a csantavéri plébánia híveinek házasságából született törvényes fiát, aki a keresztségben Ágoston nevet kapott. A keresztszülő: Sebedics Simon csantavéri plébános. (B-2.1812-1825)” (Virág 1992b). Virág kutatásai nyomán tudhatjuk tehát, hogy a költő nagypapja nem Topolyán született, mint azt addig a család is hitte. Szintén Virág fejtette meg, miért születhetett Kosztolányi Ágoston Csantavéren, a választ az anyakönyvekben találta meg: a fent említett Sáriné Kosztolányi Anna második férje a csantavéri jegyző, Kaposy József lett, a fiatalok a gyermek születésekor feltehetően náluk vendégszolgáltak.

Kosztolányi Lajosról írva megjegyzi, hogy ezekben az „években kerülhetett Topolyára a testvér (esetleg nagybácsi) plébános védőszárnyai alá: Kosztolányi Anna, Sárosi József úr özvegye, Kosztolányi András özvegye, Faragó Anna két fiával Andrással (1810–1831) és Jánossal (1814–1821) és a nőtlen Kosztolányi János, a költő dédapja” (Virág 1992a). Mint ahogyan ebből a tanulmányból is kiderül, Kosztolányi Jánosnak volt egy András nevű testvére, tehát van annak igazságalapja, hogy bátyja özvegyével költözött Topolyára.

Sárközi Éva az *Irodalomtörténet* 2013/2 számában foglalkozik Kosztolányi Dezső őseivel. A költő 1918 májusában öccse, Árpád számára kérte Kosztolányi Attilától a nemesi eredet igazolását: „Famíliám Bars megyéből származik, aztán Tolnába kerültek. Pázmány alatt áttértek a katolikus hitre. Azóta is katolikusok. Előnevük: alsó és felsőlehotai, kétúj lehotai. Nagypám: Ágoston, dédapám: János. Több névre nem emlékszem” (Sárközi 2013: 300). Segítséget nem kaphatott, hiszen a rokoni kapcsolat foka, a leszármazás ismert volt, de az 1841-es nemesi bizonyítvány hiányában nem volt bizonyítható.

Sárközi kapcsolatba lépett a Franciaországban élő Kosztolányi Károllyal, aki újabb adatokkal szolgált a költő családjára vonatkozóan. Kosztolányi Károly 1956-ban, a forradalom leverése után Jugoszláviába menekült, ott találkozott a költő testvérével, Árpáddal, aki egy kézzel rajzolt (valószínűen a Kiss Ferenc által is közölt) családfát adott át neki, rajta a számukra ismert dátumokkal és személyekkel, amelynek első pontja a dédapa, János, annak születési ideje, 1793, és szüleinek neve: János és Szöllősi Éva (Sárközi 2013: 293). Ebből a dokumentumból nem derültek ki újabb részletek a családfára vonatkozóan, Kosztolányi Károly azonban fel tudta mutatni azt az 1841-ben kelt okiratot, amelyet Filáczy Veronika kért nemességük bizonyítására: „Tekintetes Karok És Rendek alól irt néhai nemes Kosztolányi János özvegye miután nevezett férjem tettes Bács vármegyébe által tette lakását alázatosan tekintetes karok és rendekhez folyamodni bátorkodom, – hogy az ide / alatt csatolt anyakönyvnek kivonatja szerint, az érintett Férjessel nemzett Ágoston fiamnak kétségtelen nemességéről szóló Bizonyítványt (!) hiteles pecsétje alatt kiadatni méltóztassanak, mély tisztelettel maradván Tekintetes És Rendek alázatos szolgálója Filáczy Veronika, néhai ns. Kosztolányi János özvegye, úgy mint az érintett Férjem től született Ágoston

fiamnak gyámánya és gondviselője. Hogy Nemes Kosztolányi János Kosztolányi-nemzetség Maszlák-ágából származik, azt osztályos Atyámfia legyen, ezennel elesmértem. Ar.Maróth december 16-án, 1841-ben. Kosztolányi Samu. m. k. (maga kezével.) Hogy fentnevezett Kosztolányi János Nemzetségünkől származik, ezennel elismerem. Kosztolányi József, m. k. A Tekintetes Bars Vármegye Egyeteméhez alázatos esedezése Filáczy Veronika, néhai Nemes Kosztolányi János özvegye Fia Ágoston számára kétségtelen nemességéről szőlő bizonyáglevelet kiadatni kéri. 1841.7 2298. Kiadatni rendeltetik” (Sárközi 2013: 301). Ennek a kutatásnak az eredménye tehát a bizonyítható nemesi oklevél.

Arany Zsuzsanna, a Kosztolányi-monográfia szerzője is számba veszi a Kosztolányiné által felsorolt őseket, s a legelső ismert egyenesági ősnak Jánost nevezi meg, aki „a Bajsai Vojnich-féle kutatásokon alapuló, ifj. Kosztolányi Árpád által lejegyzett családfán is szerepel” (Arany 2017: 21). Mint írja, ez az ős Nyitra megyében élt, feleségét Szőlősi Évának hívták, s három gyerekük született: János, András és Anna. János volt az, aki Topolyán feleségül vette Filáczy Veronikát (Arany 2017). Kosztolányi Lajosról, a topolyai plébánosról Virág Gáborra hivatkozva megírja, hogy „föltehetően ifj. Kosztolányi Jánosnak, az író dédapjának volt nagybátyja” (Arany 2017: 23).

A *bácskai Kosztolányiak* című kötetben abból indultunk ki, hogy Kosztolányi János egy közeli rokonához érkezett az 1820-as években Topolyára. Ezért, amikor a családfán Kosztolányi Zoltán segítségével azonosítottuk Lajost, a környezetében kerestük Kosztolányi Dezső dédapját. A könyvben megjelent családfa szerint János (Kosztolányi Dezső dédapjának apja) és Lajos (a topolyai plébános) unokafivérek voltak, János 1768-ban született, Lajos 1774-ben (Hicsik 2017). Ez a leszármazás addig tartotta magát, amíg fel nem bukkant az említett János fiatalkorában bekövetkezett halálának dátuma.

A korabeli anyakönyvekről tudni kell, hogy az eredeti dokumentumok szlovákiai levéltárakban találhatóak, s mivel a Kosztolányiak több környékbeli településen éltek, az anyakönyveket is több helyen kell kutatni. Voltak időszakok, amikor a keresztnél az édesanyának csak a keresztnévét jelezték, ezzel is nehezítve az amúgy sem könnyű következtetéseket. Az anyakönyvek egy része interneten is fellelhető, vannak viszont filmtekercsek, amelyek egyes érzékeny adatok miatt zárolva vannak. A kutatómunka tehát fáradságos, hosszadalmas folyamat, s a szerencse is nagyban hozzájárul, használható információt talál-e a kutató.

KOSZTOLÁNYI JÁNOS FELBUKKAN

Az áttörést, Kosztolányi Dezső dédapjának születési dátumát, s ezáltal a nemeskosztolányi Kosztolányi családhoz való kapcsolódását végül nem irodalmárok, hanem családfakutatók segítségével tártuk fel.

A családfakutatást internetes adatbázisok segítségével végeztük el, ezek egyike a mormon adatbázis, a familysearch.org, amely sok milliónyi anyakönyvi oldal kutatható, részben indexelt, bár gyakran félreindexelt adattára. Fontos adatok találhatóak a Kalocsai Érseki Levéltár adatbázisában, amely a Kalocsai Érsekség hajdani és mai plébániáin vezetett anyakönyvek digitalizált változatát tartalmazza.

Kutatás során derült fény arra, hogy a Kosztolányi családnak 3 ága is élt a 18–19. században a Bácskában. Az egyik természetesen Kosztolányi Dezső ága volt. A másik, az ún. tolnai ág, amely két alkalommal is próbált itt megtelepedni, de fiúgyermek hiányában mindkét kísérlet meghíúsult. A harmadik ága a családnak Doroszlón bukkant fel 1826-ban. Egy bizonyos Kosztolányi Péter kötött ott házasságot, aki János és Balon Mária fia volt (Nobilis Kostolanyi Petrus és Magdalena Farkas 1826) (2. kép). Kosztolányi Péter szülei szerepelnek a nemeskosztolányi Kosztolányiak családfáján, másrészt a moraváni⁴ anyakönyvben a familysearch.org honlap segítségével meg is található a házassági bejegyzésük 1789. november elsejei dátummal (Joannes Kosztolaný és Maria Balon 1789) (3. kép). Mivel a házaspárnak még 1800-ban is született gyermeke (Florianus Kostolany 1800), így a keresett János vélt 1793-as születésekor ez a János nem jöhetett számításba apaként, tehát ez a vonal eddig nem jött számításba Kosztolányi Dezső dédapjára vonatkozóan.

Kutatásaink során leginkább a tolnai ágból származó Kosztolányi János anyakönyvi nyomait kerestük, aki az 1770-es években érkezett testvérével, Andrással a Bácskába. Igaz, hogy 1746-ban született (Szluha 2003: 665), de életkora alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy ő kötött házasságot Szöllősy Évával, akitől 1793-ban, 51 éves korában még születhetett gyermeke. Azonban ennek sem az átnézett bácskai, sem a dunántúli, sem a horvátországi anyakönyvekben nem találtuk nyomát. A családi hagyományban ugyan szerepelnek a tolnaiak, de valószínű, hogy a Topolyára költöző Kosztolányi János korai halálával a családi emlékezet fontos elemei is elhaltak.

A kutatás során dr. Sövény Mihállyal együtt sikerült betekintést nyernünk a doroszlói plébánia irataiba, az interneten el nem érhető, 1826 előtti eredeti anyakönyvekbe.⁵ Sajnos ezekben az anyakönyvekben egy Kosztolányit sem találtunk. Ráadásul azzal is szembesültünk, hogy a korai anyakönyvek egy része, amelyeket dr. Báर्थ János 1980 körül még tanulmányozhatott, időközben elveszttek. A megmaradt anyakönyveket azóta a Kalocsai Érseki Levéltár munkatársai lefotózták és digitálisan is elérhetővé tették.

A Kosztolányi–Szöllősy/Szölősi házaspár megtalálására számos felvidéki anyakönyvet is átlapoztunk, de kutattunk Arad környékén is. Végül a familysearch.org honlap indexelőinek köszönhattük a sikert 2023 őszén, amikor a moraváni anyakönyvben rátaláltunk Kosztolányi János Antal⁶ keresztelejére 1788. január 21-ei dátummal (Joannes Antonius Kosztolany 1788) (4. kép). Itt született pár évvel később a Bácskába költöző Kosztolányi Péter is (Petrus Kostolani 1794) (5. kép), ráadásul ennél az 1788-as bejegyzésnél Kosztolányi János és neje, Éva voltak a szülők. Sajnos a kor rossz szokását követve az anyakönyvbe nem írták be az asszony családnévét sem ekkor, sem 1786-ban, amikor Katalin nevű lányuk keresztelejét jegyezték be (Catharina Kosztolanyi 1786) (6. kép), sem pedig 1788. október 5-én, amikor Kosztolányiné Évát eltemették (Kosztolányi Éva 1788) (7. kép). Az özvegy, Kosztolányi János a gyászév leteltét kivárva, 1789-ben újránősült, Balon Máriát vette

4 Moraván (szlovákul Moravany nad Váhom) község Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben.

5 Köszönet illeti Verebély Árpád atyát.

6 Érdekességként említendő, hogy Kosztolányi Dezső öccsének, Árpádnak az Antal volt a második keresztnéve.

nőül (Joannes Kosztolanÿ és Maria Balon 1789), akitől legalább 4 gyermeke született. Közülük hárman, Klára (Clara Kosztolányi 1790), József (Josephus Kostolany 1792) (8. kép) és Péter (Petrus Kostolani 1794) a moraváni anyakönyvben találhatók, Flóriánt (Florianus Kostolany 1800) pedig Felsőkamenczben, Nemeskosztolány mellett keresztelték. A családfákkal foglalkozó szakirodalmak szerint Kosztolányi Jánosnak még egy harmadik felesége is volt, Kalina Krisztina személyében 1800–1803 között (Szluha 2003: 665), mielőtt 1803. október 30-án Nemeskosztolányban meghalt (Szluha 2003: 665). A szakirodalom még egy fiúgyermeket tulajdonít ennek a Jánosnak, Ferencet, akinek az ága Lajos fiától született Rudolf nevű unokájáig követhető (Szluha 2003). Sajnos Ferenc keresztelője eddig nem került elő, 1777–1780 táján keresendő, így nem tudható, hogy ő is Szöllősy Évától született-e, vagy esetleg egy még korábbi házasságból.

Miből gondoljuk, hogy végre megvan Kosztolányi Dezső dédapja keresztelőjének ideje?

1. A testvére, Kosztolányi Péter a Bácskába költözött és ott alapított családot. Komoly esélye van annak, hogy János is testvérel, vagy testvéreivel együtt érkezett a Délvidékre.

2. A szülők neve Kosztolányi János és Éva, a topolyai házassági anyakönyvben pedig Kosztolányi János és Szöllősy Éva. A familysearch.org indexe alapján több János–Éva házaspár is élt ekkoriban, de egyrészt a többi asszony családneve ismert és egyik sem Szöllősy, másrészt egyiküket sem címezték nemesnek.

3. A születési dátum: a halotti anyakönyv szerint ugyan 1793-ban született és nem 1788-ban, de ebben a korban szinte kivételes volt, ha valakinek pontosan jegyezték be az életkorát az anyakönyvbe. Az 1788-as születési dátum tehát bőven belefér a kronológiába. Az 1793-as dátum az 1831-es halotti anyakönyv alapján került kiszámításra, ahol 38 évesnek írták az elhunytat.

4. A születés helye: mivel korábban már többen is keresték a keresztelőt a nemeskosztolányi és a környékbeli anyakönyvekben, és nem találták, logikus, hogy a család egy olyan ágába kellett születnie, amely, ha csak ideig-óráig is, de elköltözött a család felaprózódott, a megélhetést nem, vagy biztosítani alig tudó birtokairól. Ebbe a képbe beleilleszkedik az ükapa, Kosztolányi János, aki 1746-ban Nemeskosztolányban született, az 1780-as években Moraván mellett, Ducón élt, két házasságából született gyermekeit és az egyik házasságát is Moravánban jegyezték be, melynek Ducó a filiája volt, majd életét Nemeskosztolányban fejezte be.

Mi szól az ellen, hogy a most talált Kosztolányi János Kosztolányi Dezső ükapa lenne? Az egyetlen, de talán legfontosabb dolog, ami a most kikutatott családfáról hiányzik, az ükanya, Éva leánykori vezetéke. Emellett pedig még mindig lappang valahol Kosztolányi János és Szöllősy/Szölősi Éva házasságkötésének bejegyzése. 1786 előtt Kosztolányi Jánosnak nincs anyakönyvi nyoma, de egyrészt nősülhetett későn, főleg, ha vagyontalan kismemes volt, akinek először valamilyen egzisztenciát kellett teremtenie, másrészt talán az sem igaz, hogy nincs korábbi anyakönyvi nyoma, ugyanis egy P. D. Kosztolányi Jánosnak és feleségének Gron/Fron Borbálának 1777 és 1781 között 5 gyermekét keresztelték Nyitrában: József (Josephus Kosztolani 1777), László Antal Xavér (Ladislaus Anton Xaverius Kosztolani 1778), Sándor Ferenc

Mihály és Katalin Magdolna (Alexander Franciscus Michael Kosztolányi 1779, Cath Magdalena Kosztolányi 1779),⁷ Sándor (Alexander Kosztoláni 1781). Nem kizárt, hogy azonos a keresett Jánossal, aki ez esetben négyszer is megőszült volna élete során.

RÁADÁS ROKONSÁG

A családfakutatás során találtunk rá arra az adatra, miszerint Kosztolányi Jánosné Filáczy Veronikának is voltak igen híres felmenői: anyai ágon az ősei közé sorolhatta gróf Zrínyi Miklóst, Szigetvár hősi halált halt védőjét, de számos középkori uralkodót is, vissza egészen a honfoglalás koráig. Közeli, oldalági rokonai közé tartozik Hunyadi Mátyás király második felesége, Nápolyi Beatrix, II. Rákóczi Ferenc, Magyarország vezérlő fejedelme, de még az angol királyi család is.⁸

ÖSSZEGZÉS

Kosztolányi Dezső költőt a népes Kosztolányi család mindegyik ága a magáénak vallja. A családfája szájhagyományon keresztül öröklődött generációról generációra, nem voltak bizonyítékaik sem a nemességre, sem a nemeskosztolányi kapcsolódásra. Jelen tanulmány a több évtizedes kutatások eredményeit és zsákutcáit, valamint a legújabb kutatási eredményeket tárja fel, amely bizonyítja Szabadka leghíresebb szülöttének a Kosztolányi családhoz való kapcsolódását.

FORRÁSOK

Levéltári adatok

Alexander Franciscus Michael Kosztolányi [Kosztolányi Sándor Ferenc Mihály, anyakönyvi bejegyzés]. (1779. szeptember 30.). Római Katolikus Egyház, Nyitra, Nyitra, rk., keresztelési anyakönyv 1775–1784, 51. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBTZ-9MWR?cc=1554443&wc=9PQQ-3YH%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141374201>

Alexander Kosztoláni [Kosztolányi Sándor, anyakönyvi bejegyzés]. (1781). Római Katolikus Egyház, Nyitra, Nyitra, rk., keresztelési anyakönyv 1775–1784, 74. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GBTZ-9MS8?i=314&cc=1554443&cat=1183639>

Cath Magdalena Kosztolányi [Kosztolányi Katalin Magdolna, anyakönyvi bejegyzés]. (1779. szeptember 30.). Kosztolányi János Fron Borbála gyermeke. Római Katolikus Egyház, Nyitra, Nyitra, rk., keresztelési anyakönyv 1775–1784, 51. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBTZ-9MWR?cc=1554443&wc=9PQQ-3YH%3A107654301%2C107660801%2C110064602%2C141374201>

Catharina Kosztolányi [Kosztolányi Katalin, anyakönyvi bejegyzés]. (1786. március 6.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, rk., keresztelési anyakönyv 1783–1813, 10. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-R53?i=627&cc=1554443&cat=1436156>

Clara Kosztolányi [Kosztolányi Klára, anyakönyvi bejegyzés]. (1790. szeptember 19.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, rk., keresztelési anyakönyv 1783–1813, 34. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-RYF?i=649&cc=1554443&cat=1436156>

⁷ Ikrek voltak.

⁸ A kutatási eredmények még megjelenés előtt állnak.

Florianus Kostolany [Kosztolányi Flórián, anyakönyvi bejegyzés]. (1800. október 24.). Római Katolikus Egyház, Felsőkamenece, Felsőkamenece, kereszteleési anyakönyv 1777–1858. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6N9M-4Z7F>

Joannes Antonius Kosztolany [Kosztolányi János Antal, anyakönyvi bejegyzés]. (1788. január 21.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, rk., kereszteleési anyakönyv 1783–1813, 22. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-RRR?i=639&cc=1554443&cat=1436156>

Joannes Kosztolaný és Maria Balon [Kosztolányi János és Balon Mária, anyakönyvi bejegyzés]. (1789. november 1.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, rk., házassági anyakönyv 1783–1833, 11. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-5Z8?i=106&cc=1554443&cat=1436156>

Joannes Kosztolányi de nemes Kosztolány [Nemeskosztolányi Kosztolányi János, anyakönyvi bejegyzés]. (1831. május 26.). Római Katolikus Egyház, Topolya, temetési anyakönyv 1819–1833, 23.

Josephus Kosztolani [Kosztolányi József, anyakönyvi bejegyzés]. (1777. március 16.). Római Katolikus Egyház, Nyitra, Nyitra, rk., kereszteleési anyakönyv 1775–1784, 21. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBTZ-9MFM?i=287&cc=1554443&cat=1183639>

Josephus Kostolany [Kosztolányi József, anyakönyvi bejegyzés]. (1792. február 26.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Nyitra, rk., kereszteleési anyakönyv 1775–1784, 21. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-RB4?i=653&cc=1554443&cat=1436156>

[Kosztolányi Éva, anyakönyvi bejegyzés]. (1788. október 5.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, Moraván, rk., temetési anyakönyv 1783–1814, 27. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-RY4?i=758&cc=1554443&cat=1436156>

Ladislau Anton Xaverius Kosztolani [Kosztolányi László Antal Xavér, anyakönyvi bejegyzés]. (1778). Római Katolikus Egyház, Nyitra, Nyitra, rk., kereszteleési anyakönyv 1775–1784, 36. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-LBTZ-9MX8?i=295&cc=1554443&cat=1183639>

Nobilis Kostolanyi Petrus és Magdalena Farkas [Kosztolányi Péter és Farkas Magdolna, anyakönyvi bejegyzés]. (1826. október 30.). Római Katolikus Egyház, Doroszló, rk., házassági anyakönyv 1826 [másodpéldány], 3.

Petrus Kostolani [Kosztolányi Péter, anyakönyvi bejegyzés]. (1794. május 31.). Római Katolikus Egyház, Moraván, Moraván, rk., kereszteleési anyakönyv 1783–1813, 50. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y39X-R5N?i=663&cc=1554443&cat=1436156>

Irodalomjegyzék

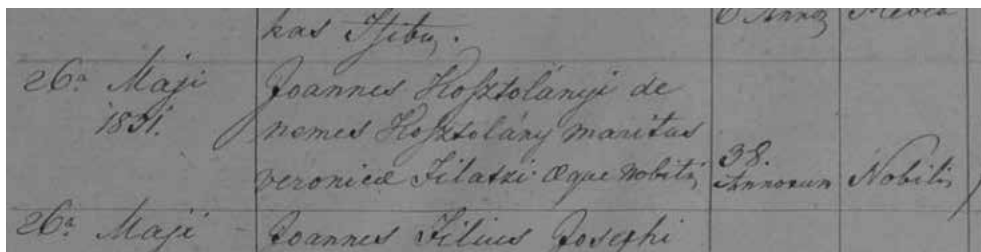
- Arany, Zs. (2017). *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest: Osiris.
- Harkai, I. (2001). *Topolya monográfiája: 1750–1945*. Újvidék: Dániel Print.
- Hicsik, D. (2017). *A bácskai Kosztolányiak*. Szabadka: Életjel.
- Kiss, F. (1985). Adalékok Kosztolányi életrajzához. *Üzenet*, 15(2–3), 216–240.
- Kosztolányi, D. (1996). *Levelek, naplók*. Budapest: Osiris.
- Kosztolányi, D. (2004). *Kosztolányi Dezső*. Budapest: Aspy Stúdió Kiadó.
- Kosztolányi, Z. (2019a). *Kosztolányiak*. Budapest: Püsky.
- Kosztolányi, Z. (2019b). *Kosztolányi anyakönyvek*. Budapest: Püsky.
- Magyar, L. (1979. március 3.). Martinovicsok és Kosztolányiak nyomában. *Magyar Szó*, 13.
- Sárközi, É. (2013). Adatok Kosztolányi Dezső családtörténetéhez egy eddig ismeretlen levél kapcsán. *Irodalomtörténet*, 94(2), 283–303.
- Szluha, M. (2003). Nyitra vármegye nemes családjai. Budapest: Heraldika.
- Virág, G. (1992a: 1992. november 13.). A Kosztolányiak Topolyán. *7 Nap*, 16.
- Virág, G. (1992b: 1992. november 20.). A Kosztolányiak Topolyán. *7 Nap*, 16.

Dora Hičik

KARIKA KOJA NEDOSTAJE: JANOŠ KOSTOLANJI

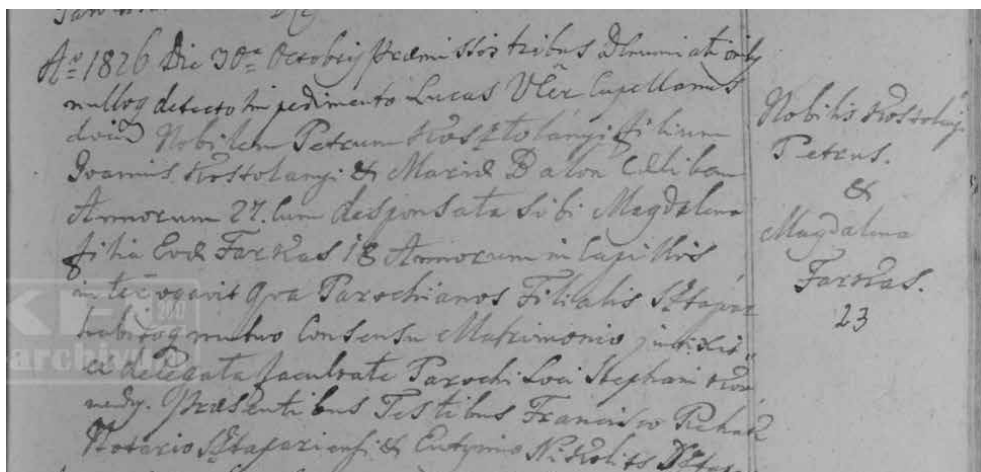
Rezime

Deže Kostolanji nije istraživao istoriju svoje porodice. Poznavao je predanja, bio je ponosan na svoje plemićko poreklo, ali se sam nije detaljnije time bavio. Kada bi ga kontaktirali u vezi sa porodicom Kostolanji, rado je odgovarao i pomagao, ali nije mogao dati konkretne podatke o svojim daljim precima. Više istoričara književnosti je istraživalo pesnikove pretke u arhivima Gornje Ugarske, u budimpeštanskim bibliotekama, u porodičnim pismima, u subotičkim dokumentima. Članovi porodice Kostolanji koji su se prvo naselili u Bačkoj Topoli, a potom u Subotici, takođe su nekoliko puta pokušavali da rekonstruišu svoju vezu sa porodicom Kostolanji iz mesta Zemjanske Kostoljani, ali nisu stigli dalje od pradeda po imenu Janoš. Pesnikov pradeda Janoš Kostolanji je prema porodičnim predanjima rođen 1793. godine. Prema usmenom predanju, njegovi roditelji su se zvali Janoš i Eva Seleši. Ova studija traga za nedostajućim pretkom Kostolanjija, sumira dosadašnje podatke i otkriva na koji način su preci našeg pesnika dospeli u Vojvodinu.

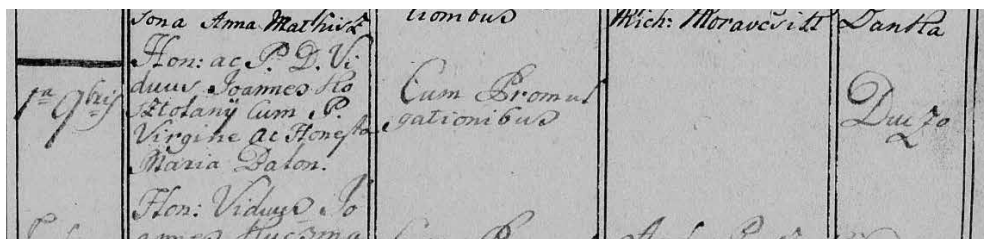
1. kép. 1831. 05. 26. Nemeskosztolányi Kosztolányi János halála a topolyai rk. anyakönyvben (Joannes Kosztolányi de nemes Kosztolány 1831)

Figure 1. 26. 05. 1831. Death of János Kosztolányi Nemeskosztolányi in the Topolya register (Joannes Kosztolányi de nemes Kosztolány 1831)

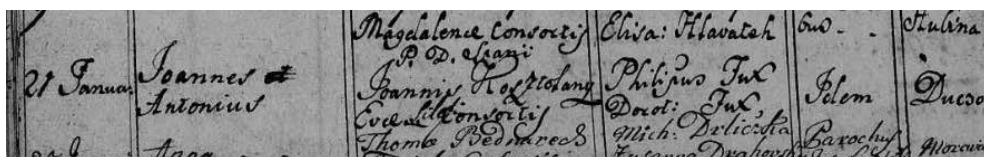
2. kép. 1826. 10. 30. Doroszló: nemes Kosztolányi Péter, Kosztolányi János és Balon Mária 27 éves fia, házasságot kötött Farkas Magdolnával, Farkas Éva 18 éves leányával. Mivel később az asszony Korponay néven szerepel, vagy elfelejtette a bejegyzést író pap beírni az apa nevét, vagy pedig Farkas Éva törvénytelen születésű lányáról van szó, akinek egy Korponay volt az apja (Nobilis Kostolanyi Petrus és Magdalena Farkas 1826)

Figure 2. 30. 10. 1826. Doroszló: noble Péter Kosztolányi, the 27-year-old son of János Kosztolányi and Mária Balon, married Magdolna Farkas, the 18-year-old daughter of Éva Farkas. Since the woman is later listed as Korponay, either the priest who wrote the entry forgot to write in the father's name, or she is the illegitimate daughter of Éva Farkas, whose father was a Korponay (Nobilis Kostolanyi Petrus és Magdalena Farkas 1826)

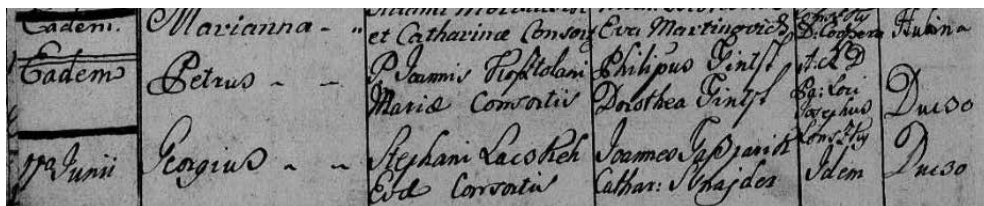
3. kép. 1789. 11. 01. P. D. Kosztolányi János özvegy és Balon Mária házassága a moraváni anyakönyvben (Joannes Kosztolányi és Maria Balon 1789)

Figure 3. 01. 11. 1789. Marriage of widower János P. D. Kosztolányi and Mária Balon in the Moraván register (Joannes Kosztolányi és Maria Balon 1789)

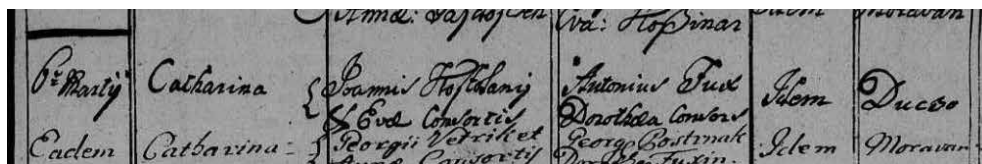
4. kép. 1788. 01. 21. Kosztolányi János Antal keresztelője a moraváni anyakönyvben. A születési hely Ducó. A szülők P. D. Kosztolányi János és neje, Éva. Id. Kosztolányi János itt is, és neje halálának pár hónappal későbbi bejegyzésében is ducói ispánként van bejegyezve. Uradalmi ispán lehetett egy nagybirtokos szolgálatában (Joannes Antonius Kosztolányi 1788)

Figure 4. 21. 01. 1788. Baptism of János Antal Kosztolányi in the Moraván register. His place of birth is Ducó. The parents are János P. D. Kosztolányi and his wife Éva. János Kosztolányi Snr is also registered here, and in the entry of his wife's death a few months later, as a Count of Ducó. He may have been a grand duke in the service of a large landowner (Joannes Antonius Kosztolányi 1788)

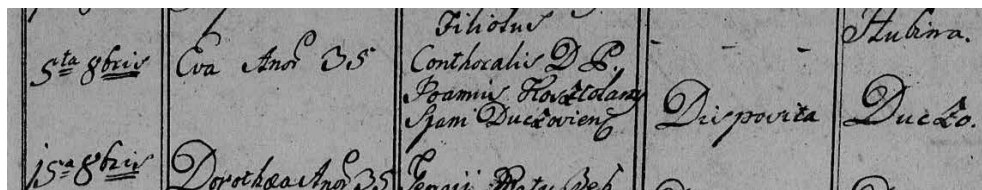
5. kép. 1794. 05. 31. Kosztolányi Péter keresztelője a moraváni anyakönyvben. A születési hely Ducó. A szülők P. Kosztolányi János és neje (Balon) Mária. Ő vándorolt a Bácskába és házasodott Doroszlón. Utódai a 19. század végéig hagytak anyakönyvi nyomokat maguk után. Jelenleg még nem ismert, hogy a család ezen ága megért-e a 20. századot (Petrus Kostolani 1794)

Figure 5. 31. 05. 1794. Baptism of Péter Kosztolányi in the Moraván register. His place of birth is Ducó. The parents are János Kosztolányi P. and his wife Mária (Balon). He migrated to Bácska and married in Doroszló. His descendants left their registry traces until the end of the 19th century. It is not yet known whether this branch of the family survived into the 20th century (Petrus Kostolani 1794)

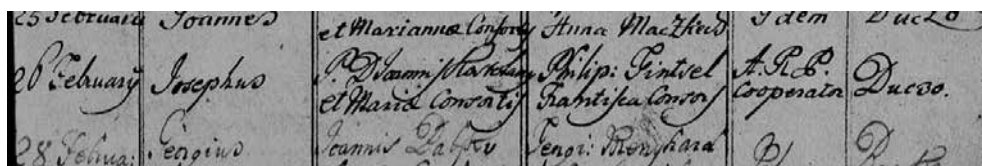
6. kép. 1786. 03. 06. Kosztolányi Katalin keresztelője a moraváni anyakönyvben. A születési hely Ducó. A szülők Kosztolányi János és neje, Éva (Catharina Kosztolányi 1786)

Figure 6. 06. 03. 1786. Baptism of Katalin Kosztolányi in the Moravan register. Her place of birth is Ducó. The parents are János Kosztolányi and his wife Éva (Catharina Kosztolányi 1786)

7. kép. 1788. 10. 05. Kosztolányi Jánosné Éva temetésének bejegyzése a halotti anyakönyvben. Elhalálozás helye Ducó. A bejegyzés a moraváni rk. anyakönyvben található. Kosztolányi Jánosné Éva asszony 35 évesen hunyt el. Mivel csak két gyermek keresztelője ismert eddig ebből a házasságból, lehetséges egyrészt az, hogy még további bejegyzések rejtőznek más anyakönyvekben, másrészt az is, hogy Évának nem a Kosztolányi Jánossal kötött házassága volt az első (Kosztolányi Éva 1788)

Figure 7. Entry of the funeral of János Kosztolányi's wife Éva in the death register. The place of death is Ducó. The entry can be found in the Moravan county register. She died at the age of 35. Since only two children's baptisms are known from this marriage, it is possible that there are other entries in other registers, and that Eva's marriage to János Kosztolányi was not her first (Kosztolányi Éva 1788)

8. kép. 1792. 02. 26. Kosztolányi József keresztelője a moraváni anyakönyvben. A születési hely Ducó. A szülők P. D. Kosztolányi János és neje (Balon) Mária (Josephus Kostolany 1792)

Figure 8. 26. 02. 1792. Baptism of József Kosztolányi in the Moravan register. His place of birth is Ducó. The parents are János P.D. Kosztolányi and his wife Mária (Balon) (Josephus Kostolany 1792)

Papp Árpád*

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

papp.arpad.1968@gmail.com

UDC: 94(497.11:439)

94(497.113)“1942/1944“

Közlésre átadva: 2024. július 1.

Közlésre elfogadva: 2024. augusztus 14.

**BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE TÉNYFELTÁRÁSI KÍSÉRLETEI
A MAGYAR–JUGOSZLÁV ÖRÖKBARÁTSÁGI SZERZŐDÉS
ÉS A SAJKÁSVIDÉKI ÉS ÚJVIDÉKI RAZZIA VISZONYLATÁBAN¹**

Eredeti tudományos közlemény

**ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY'S FACT-FINDING ATTEMPTS
IN CONNECTION WITH THE HUNGARIAN-YUGOSLAV TREATY OF PERPETUAL
FRIENDSHIP AND THE RAIDS IN THE SAJKÁS-REGION AND NOVI SAD**

Original research article

Absztrakt: A tanulmány a sajkásvidéki és újvidéki razzia kapcsán kirobbant felháborodás, belpolitikai botrány egyes, levéltárak anyagából utólag előbukkanó háttér-információit mutatja be Bajcsy-Zsilinszky Endre kiskgazdapárti politikus az esemény kapcsán folytatott aktivitásának, erőfeszítéseinek összefoglalásával: a tudommal eddig csak részletekben publikált, Horthy Miklósnak címzett levél gondolatai mentén kísérjük végig az 1942–1944 közötti időszak belpolitikai konfliktusait és a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés eszméjének elhalványodását, mérlegelve az országot egyre inkább hatalmába kerítő németbarátság mellett kitapintható függetlenségi szándékot, amit a magyar–szerb viszonylatban legerőteljesebben tanulmányunk főszereplője, Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselt, amikor az áldozatok kártalanítását és a bűnösök megbüntetését követelte. A kutatott időszak kevésbé vagy egyoldalúan bemutatott részleteit levéltári dokumentumok szolgáltatják, melyek később, a kor szellemének megfelelően, a háborús borzalmak élethű leírásául szolgáltak forrásul. A gyászos esemény néprajzi feldolgozását az a lehetőség vezérelte, hogy olyan, a „népi tudás” zsigeri rétegeivel leírható késztetések vezérelték, mint a félelem, uralkodásvágy, gyilkos ösztön: nem tekintem véletlennek, hogy a szélsőséges körülmények között ezek felszínre törnek és hasonló körülmények nemzetektől, kultúrától, képzettségtől függetlenül – sajnos – kulturális mintától elvonatkoztatható, de történelmi előzményekkel összekapcsolható viselkedési sablont alkotnak.

* dr. Papp Árpád, etnológus-antropológus, főmuzeológus
dr Arpad Pap, etnolog-antropolog, viši kustos
Árpád Papp PhD, ethnologist-anthropologist, senior curator

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi, európai uniós és határon túli feladatok, programok támogatása megnevezésű, fejezeti kezelésű előirányzat Határon túli magyar tudósok és tudományos szervezetek támogatása Domus Alkotói ösztöndíjának támogatásával jöhetett létre.

Kulcsszavak: Bajcsy-Zsilinszky Endre, magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés, sajkásvidéki és újvidéki razzia, Horthy Miklós, bűnösök felelősségre vonása

Abstract: The study presents certain background information about the outrage and domestic political scandal that broke out in connection with the raids in the Sajak-region and Novi Sad, which subsequently emerged from the archives by summarizing the activities and efforts of FKGP politician Endre Bajcsy-Zsilinszky regarding the event: along the lines of the letter addressed to Miklós Horthy, which to my knowledge has so far only been published in parts, we follow the internal political conflicts of the period between 1942 and 1944 and the fading of the idea of the Hungarian–Yugoslav perpetual friendship treaty, considering the palpable intention for independence that was, in addition to the German friendship, increasingly taking over the country, represented by Endre Bajcsy-Zsilinszky, the protagonist of our study in Hungarian–Serbian relations, when he demanded compensation for victims and punishment of the guilty. Less or one-sidedly presented details of the period researched are provided by archival documents, which later served as a source for a true-to-life account of the horrors of war, in the spirit of the times. The ethnographic treatment of the mournful event was guided by the possibility that it was driven by such impulses as fear, desire to dominate, murderous instinct that can be described by visceral layers of “folk knowledge”: I do not consider it a coincidence that under extreme circumstances these emerge and that similar circumstances form a pattern of behaviour that can be abstracted from cultural patterns, but can be linked to historical antecedents, regardless of nation, culture or education.

Keywords: Endre Bajcsy-Zsilinszky, Hungarian–Yugoslav perpetual friendship treaty, raid in the Sajak-region and Novi Sad, Miklós Horthy, prosecution of criminals

BEVEZETŐ

Úgy vélhetnénk, hogy joggal vethető fel / kérdőjelezhető meg egyes történelmi események néprajzi szempontú vizsgálatának helyénvalósága és szükségszerűsége: nem tekintjük járhatatlan útnak a történészek által többé-kevésbé kutatott és reményeink szerint feldolgozott témákhoz „nyúlást”, mert ennek létjogosultsága néprajzi szempontból vitathatatlan, pusztán azért is, mert a néprajzi-folklorisztikai megközelítés egyes események és azok leírásának „szabályszerűségére”, tipológiai hasonlóságaira mutat rá. Joggal gondolhatnánk, hogy a tipológiai hasonlóság kizárólag egy adott esemény leírása során alkalmazott formulákra, epizódokra, szűzsékre vonatkozik, de ezzel elsősorban a szövegfolklor által támasztott rendszerbe illesztés követelményeinek teszünk eleget. Van ugyanis a történetek mögött megbúvó, halványan kirajzolódó kontúr, ami az emberi viselkedés fogalmával jellemezhető, és ami kulturális örökségnek (is) tekinthető.

A tanulmány azt a gondolatot tekinti kiindulópontjának, hogy a néprajz – illetve az antropológia – minden, az emberrel kapcsolatos eseményt összehasonlíthat és elemeire bonthat, ezzel kedvező feltételeket teremthet más, hasonló eseménnyel való összehasonlításra, és nincs olyan esemény, ami előzmény nélküli lenne. Ez a sajátosság nemcsak a cselekményekre vonatkozik, de az esemény leírására is.

Az 1942 januárjában végrehajtott, a magyar (had)történelem gyalázatos epizódját jelentő sajkásvidéki és újvidéki razzia eseményei a korabeli erkölcsi értékek mentén is túlszárnyalták (volna) a katonai válaszcsepás reális vagy indokolt mértékét, amennyiben arról nyíltan és leplezetlenül tájékoztatták volna a közvéleményt. Olyan, a civil lakosságot a megtorlás tárgyául választó, az összehangolt fegyveres akciót az önös érdekekkel (haszonszerzéssel) ötvöző akcióról beszélhet az azt elemző vagy bemutató, évtizedek óta tartó diskurzus, ami még nyolcvan év múltával is sokkal több morális, lélektani, történeti kérdést vet fel, mint amire választ ad: függetlenül attól, hogy a razzia eseményeit relativizáló vagy a későbbi viszont-megtorlást igazolni kívánó szemlélet hangoztatói szólalnak meg: többségében a fegyveres elkövető vs. fegyvertelen áldozat kettősséget kénytelenek konstatálni ugyanúgy, mint az 1944-es október–novemberi megtorlás esetében is.

A tanulmány célja a felfegyverkezettek ösztönöktől vezérelt gyilkolási vágyának egyértelműsítése és annak nyomatékosítása, hogy – bár szeretnénk ezt a rendkívüli körülmények, a kétségbeesés együtthatásának betudni – az mélyebben gyökerezik és kulturális felépítménytől függetlenül, amire sajnálatosan jó párhuzamot szolgáltatnak az ex-jugoszláv térség polgárháborús eseményei is. E célból, többek között, elemzem Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942-ben vitéz Nagybányai Horthy Miklósnak írt levelének átiratát, amit a jelen tanulmány függelékében teljes terjedelmében is közlök.

Az előzmények – a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés sorsa

A Teleki Pál vezette, 1939 februárjában hivatalba lépett kormány a fokozatos területi gyarapodás (1938 novembere Csallóköz, 1939 márciusa Kárpátalja, 1940. augusztus 30-a Észak-Erdély) és a „fegyveres semlegesség” doktrínájával kezdte meg munkáját, de a semlegesség jelzőjével illetett politikáját egyre kevésbé hangoztathatta és egyre kiszolgáltatottabbá vált Németországgal szemben, amit a közhangulat és a tárgyalásra kerülő körülmények – ebben az esetben a magyar tisztikar németbarátsága és a német diplomáciai törekvések – súlyosbítottak (Erdős 2018: 43–44).

A nevezett „fegyveres semlegesség” és a részleges (és demonstratív) függetlenség egyik lehetséges pragmatikus gesztusának tűnt a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés megkötése, melynek aláírására 1940. december 12-én került sor Belgrádban. Az aláírók Csáky István magyar és Aleksandar Cincar-Marković szerb külügyminiszterek voltak. A szerződésnek mindössze három pontja volt, mégpedig: „1. cikk. A Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és örökös barátság fog fennállani. 2. cikk. A Magas Szerződő Felek egyetértenek abban, hogy tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik. 3. cikk. A jelen Szerződés meg fog erősíteni és a megerősítő okiratok, mihelyt lehetséges, Budapesten ki fognak cseréltetni” (Halmosy 1983: 505).

Az örökbarátsági szerződés sorsát több tényező befolyásolta kedvezőtlenül: a jugoszláv állam március 25-én csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, ezért három nappal később katonai puccs bukatta meg kormányát, mire Hitler a katonai beavatkozás mellett döntött Jugoszlávia ellen. A Führer az átvonulási engedély mellett aktív hadművelleti részvételt is kért a magyar féltől, amit a Délvidék visszacsatolásának jóváhagyásával ellensúlyozott.

Az ajánlat a korábbi revíziós eredményeket és a semlegesség elvét is kockáztatta: Nagy-Britannia a németek oldalán történő magyar hadba lépést háborús oknak tekintette. Horthy és Teleki a minisztertanácsi döntéshez kötötte a részvétel kérdését, megkerülve a döntés terhének magukra vételét. Az ajánlat elfogadását a március 28-ai minisztertanácsi ülésen három esetben találták indokoltnak és elfogadhatónak: ha Horvátország kikiáltja függetlenségét, és ezzel Jugoszlávia mint államalakulat felbomlik, ha a Délvidéken a magyarellenes atrocitások miatt a kisebbségi magyarság helyzete tarthatatlanná válik, illetve ha politikai vákuum keletkezik. Ebből az első eset valósult meg.

A végső döntést Horthy Miklós kormányzó hozta meg a Honvédelmi Tanács április elseji ülésén, amire Teleki Pál miniszterelnök április 3-ai öngyilkossága volt a válasz. Április 6-án a németek megindították támadásukat Jugoszlávia ellen, április 10-én Horvátország kikiáltotta függetlenségét, a magyar csapatok pedig arra hivatkozva, hogy Jugoszlávia felbomlott és így az örökbarátsági szerződést nem sértették meg, de okafogyottá vált, beavatkoztak a harcokba. Április 23-ra a katonai műveletek befejeződtek. Horthy a németbarát Bárdossy Lászlót nevezte ki miniszterelnöknek (Halmosy 1983, A. Sajti 1987).

A levéltári források – és a vizsgálat nemzetközi jogalapja

Az 1944-es, bácskai magyar lakosságon elkövetett megtorlás forrásait szélesebb kontextusukban kutatva vizsgáltam a Jugoszláv Levéltár F110-es fundusának anyagát 2012 telén, ami bőséges alapot biztosított a lényegében 1943 óta folyó és a háború végeztével esedékes dokumentum / vádanyaggyűjtés körülményeinek megismerésére, de a büntetés-előkészítés / igazolás módszertanának kutatására is.

Emlékeztetőül: 1943 októberében Londonban megalakult az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnök Kiderítésével Megbízott Bizottsága (UNWCC). Az 1943. novemberi moszkvai konferencián többek között döntés született arról, hogy a háborús bűnösök felett a bűntény helyszínén kell ítélni, az üldözés nemcsak a német hadseregére mint tettesekre, vagy a náci államfőkre vonatkozott, de „[...] a szövetségesekre és a németbarát államokra, azok kiszolgálóira és segítőire is vonatkozik, akik a saját államaikban a megszállók szolgálatában bűntetteket követtek el saját népük felett” (Državna komisija 1945: 7). A felelősség kérdése – miután a „saját nép” fogalmát egyoldalúan értelmezte az új kommunista hatalom – a Harmadik Birodalom szövetségesei által elkövetett bűnökre is vonatkozott, így a jugoszláviai magyarokra is kiterjesztették. A bűntettek feltárása és a bűnösök megnevezése alapot szolgáltatott a háborús károk (és kártérítés) megállapításának kérdésében is. A feltáró munkába nemcsak az új hatalom jegyzőkönyvvezetőit és vizsgálatot végző személyeket kapcsolták be, de az valóságos tömegmozgalom jelleget öltött azzal, hogy a

feljelentőből nagyon könnyen válhatott vádlott is, ha valaki – akár névtelen személy – rá vallott (vagy éppen valami régi sérelmet szándékozott ily módon megtorolni). A tömegmozgalom jelleget tovább nyomatékosította azon rendeletek sora, amelyek egy népellenes cselekedet elhallgatását a cselekedet bűnével tették egyenlővé, lényegében megtenni vagy elhallgatni azonos súllyal esett a latba (Papp 2018: 209–226). Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy feljelentések százezrei szolgálták ugyanabban a pillanatban a talio-elvet és az igazságszolgáltatás alulról szerveződő formáját, de egyúttal a kollektív igazságszolgáltatás és népharag eszközét is.

A Megszállók és Segítőik Büntetteit Vizsgáló Állami Bizottság (eredeti nyelven: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, rövidítve: DKUZOP) az 1941 és 1945 között a megszállók és segítőik által elkövetett bűntettek kiderítésére, vizsgálatára és a bizonyítás lebonyolítására létrehozott bizottság volt, aminek köztársasági és tartományi alosztályai működtek 1944 és 1946 között. A Vajdasági Bizottsághoz (eredeti és teljes nevén, szerb hivatalos nyelven: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, rövidítve: KUZOV) földrajzi illetőség okán három nagyobb földrajzi egység tartozott: a korábban magyar fennhatóság alatt lévő Bácska és Baranya területe, a Független Horvát Államhoz tartozó Szerémség, illetve a német protektorátus alatt lévő Bánság. Miután a három eltérő közigazgatási egység három külön rezsimet is feltételezett, ezért – hasonlóképpen a többi területhez – eltérő vizsgálati csoportosítást vezettek be annak függvényében, ahogy azt – vélhetően – a vizsgálati anyag csomópontjai sugalmazták. A Magyarországhoz visszacsatolt Baranya és Bácska esetében a Bizottság a következő nagyobb csoportokba sorolta a beérkező feljelentéseket:

- I. Ulazak (A bevonulás során és közvetlenül ennek idejéhez kapcsolható bűntettek)
- II. Armija (A kémelhárítás)
- III. Racija (Az 1942 januárjában elkövetett razzia körülményeire vonatkozó feljelentések, vizsgálatok és ítéletek)
- IV. Logori (A munkatáborokba, lágerrekbe zárás, az ott uralkodó állapotok és eljárások)
- V. Prinudno regrutovanje (Kényszersorozás)
- VI. Prinudan rad (Kényszermunka)
- VII. Deportacija (Deportálás, elsősorban a dobrovoljacok és izraeliták elűzése lakóhelyükről)
- VIII. Imovina i teror (A magánvagyon elleni bűncselekmények és a lakosság terrorizálása) (Papp 2018: 215).

A vizsgálati szakaszban folyó munka és a forráscsoport jellegéből adódott, hogy az anyagot két központi levéltár fundusai tartalmazták: egyrészt a Vajdasági Levéltárban a Vajdaságra vonatkozó anyag jelentős része (e helyütt kell megjegyezni, hogy például a razziára vagy a Zombor környékére vonatkozó anyagot vélhetően kiemelték és ez az anyag a belgrádi Jugoszláv Levéltár továbbiakban bemutatásra kerülő anyagában lelhető fel), másrészt a nevezett Jugoszláv Levéltár F110-es fundusában, ami a DKUZOP anyagát tartalmazza és ennek része a Bácska és Baranya területére vonatkozó anyag egy része is, az imént hivatkozott vajdasági hiányt egészítve ki.

Az Jugoszláv Levéltárban az F110-es jelzetet viselő fundus a kihallgatási jegyzőkönyveket és a csoportosított jegyzőkönyvek alapján készített, ún. elaborátumok írógéppel írt kéziratát is tartalmazta. A Bácskára és Baranyára vonatkozó elaborátumok már igen hamar könyv formáját öltötték, hiszen a puha kötésű könyv első belső lapjainak egyikén – számozatlan oldalon – áll a megjegyzés, miszerint „a könyv nyomtatását 1946. február 5-én fejezték be”. Az akkori könyvészetre vonatkozó ismereteink alapján – és természetesen a könyv kiadásának kiemelt fontosságát és szándékát figyelembe véve – a betördelt változat kéziratának legkésőbb 1945 novemberében rendelkezésre kellett állnia, az ott felhasznált forrásoknak pedig még e dátum előtt, vélhetően 1945 tavaszán. Ez a másik érintett dokumentum kapcsán tett megállapításaink miatt lesz fontos adat.

A III. (razzia) csoport eredeti dokumentumai két szempontból is érdekesek: a zömében a sajkásvidéki és újvidéki razziára vonatkozó tanúvallomásokra és ítéletekre vonatkozó anyag között tekintélyes mennyiségű az olyan ítélet, amit szitanyomás technikájával készítettek, kihagyva a vádlott nevét, amit később kézzel töltöttek ki, az esetek túlnyomó többségében ugyancsak kézzel feltüntetve a „bevégeztetett” megjegyzést is: ebből arra a korántsem bonyolult következtetésre juthatunk, hogy a bűnösnek titulált személyt a vizsgálat lefolytatása előtt kivégezték, majd egy későbbi, formális dokumentációs eljárás során egy látszólagos bírósági eljárás vádlottainak sorába illesztették: ez a gesztus szavatolta az igazságos eljárás látszatát (a vonatkozó feljelentések a Jugoszláv Levéltár F-110 fundusának 637 dobozában találhatók).

Az elaborátum kézírata és bizonyító anyaga a 637-es és 638-as dobozban volt, más dokumentumok mellett: nyugtáznom kellett ugyanis két olyan dokumentum létezését (is), amelyek ugyancsak a III-as csoportba, a Razzia témakörét magába foglaló dobozokba került, de nem a nevezett bizottság vizsgálati anyagainak tűntek, hanem talán a) a razzia-elaborátum elkészítéséhez nyújthattak segítséget, vagy b) későbbi, ki nem deríthető időben formai és tartalmi hasonlóság útján, a belgrádi levéltárosok magyar nyelvismeretének hiányában kerültek oda.

Az első dokumentum az olvasók számára ismert, az 1985-ben már a *Hadtörténeti Közleményekben* publikált M. Kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága, mint ítéldbíróság H.448/43./118. számú ítélet dokumentum Belgrádban őrzött eredetije (Babós 1944, A. Sajti & Markó 1985: 426–456), amire az összehasonlítás és a rögzített megállapítások okán mindenképpen vissza kell térnünk. A másik, tudtommal teljes egészében még nem publikált emlékirat, amit Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942. február 4-én vitéz Nagybányai Horthy Miklósnak írt (Bajcsy-Zsilinszky 1942). Ez utóbbi emlékirat és megállapításai képezik tanulmányunk tulajdonképpeni tárgyát.

A Bajcsy-Zsilinszky-emlékirat végén található az egy oldalnyi kivonat, ami a magyar nyelvű átirat szerb nyelvű, cirill betűs összefoglalását adja: a rajta szereplő dátumok birtokában datálható a nevezett dokumentum, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az elsőként említett, a Jugoszláv Levéltárban Babós József bíró aláírásával ellátott ítéletről (Babós 1944) 1985-ben, majd 2012-ben elmondottakat és leírtakat meg ne fontolnánk: Markó György 2012-ben (Markó 2012: 175–190) összefoglalja az addig általa és A. Sajti Enikő által a dokumentumra vonatkozó ismereteket, kitérve a per egyes részleteire, sarokpontjaira is. Ezek szerint „A dél-bácskai razzia főbűnöseinek

a M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága előtt 1943. december 14-én kezdődött tárgyalásáról korábban csak egy úgynevezett »Emlékeztető« volt ismert, amely a magyar politikai vezetés számára röviden ismertette a vád alá helyezett honvéd- és csendőrtisztek nevét, a hadbíróság összetételét, a razzia előzményeit, az események rövid leírását és a vádak [A. Sajti & Markó 1985] (Markó 2012: 175). Amint azt Markó megjegyzi, „úgy véltük, hogy az 1943–1944-es hadbírói eljárás tárgyalási jegyzőkönyve került elő [...] Tévedtünk, hiszen a M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága tárgyalási jegyzőkönyvei olyan formai jegyekkel rendelkeznek, amelyek hiányoznak az általunk közölt dokumentum esetében. Ugyanakkor az irat rendkívüli forrásértékét nem csökkenti, hogy valószínűleg »csak« valamelyik védőügyvéd feljegyzései maradtak az utókorra» (Markó 2012: 175–176). Felteszi a kérdést, hogy vajon „Nem lehetséges ugyanakkor, hogy egy olyan gépelt másolattal állunk szemben, amelyik Újvidéken (szerb megnevezéssel Novi Sadon) 1946 szeptemberében készült? Ekkor kezdődtek el a háborús bűnösként kiadott magyar honvéd-, illetve csendőrtisztek elleni eljárások, és a jugoszláv nyomozó hatóságoknak nyilvánvalóan szükségük volt az 1944-es ítéletről egy szerb nyelvű példányra. Nem elképzelhető, hogy mivel nem akarták az akkor már (még) baráti Magyarországról beszerzett eredeti ítéletet odaadni a fordítónak, ezért készítettek számára egy újragépelt másolati példányt? És azért került rá a »fordítás hiteles« szöveg, mert a majdani szerb szöveget annak elkészülte után hitelesíteni kellett?» (Markó 2012: 180).

Az „újragépelt másolati példány” 1946. szeptemberi átgépelésének elmélete körüli kérdést – szövegfolklórként tekintve a példányokra – talán egy komparatív vizsgálat válaszolhatná meg: egészen pontosan arra kaphatnánk választ, hogy az ismeretlen razzia-elaborátum, majd könyv névtelen szerzője milyen mértékben használhatta fel a nevezett dokumentumokat. Ha egyáltalán felhasználta, legalább ismernie kellett 1945 szeptembere előtt.

A két magyar forrás áttekintése után a Markó György (2012) által összefoglalt kronológia pontjaival vethetjük össze feltételezéseinket:

1. Adott volt az eredeti 1944-es ítélet, amelyik 1945-ben még a magyar hatóságok rendelkezésére áll, majd a háborús bűnösként kiadott magyar honvéd- és csendőrtisztekkel együtt 1946 nyarán, őszén Újvidékre került

1942. február 4-én Bajcsy-Zsilinszky Endre befejezi az emlékiratot

2. Az iratról Újvidéken 1946. szeptember 30-án fordítási alapanyagként több példányban elkészült egy újragépelt másolat. A másolat végére rákerült „A fordítás hiteles: Novi Sad, 1944. szeptember hó 30-án” szövegrész. Ennek az ítéletmásolatnak két példánya ismeretes, őrzési helyeik: Belgrád, illetve Újvidék.

A fordításon a másik dokumentumhoz hasonlóan olvasható a „A fordítás hiteles: Novi Sad, 1944. szeptember hó 30-án” szövegrész.

3. Az úragépelt ítéletről ugyancsak Újvidéken, 1946 őszén elkészült a hitelesített szerb nyelvű fordítás. Ebben Szombathelyi személyéhez kötötték pár nappal korábban még olvashatatlanak ítélt aláírását és visszaállították a korábban ugyancsak félreolvasott Babós nevet. Javítottak egyéb félregépelési hibákat is. Az irat őrzési helye: Belgrád (Markó 2012: 185).

Az 1946. február 5-én nyomtatott könyv hivatkozik a Bajcsy-Zsilinszky- emlékiratra csakúgy, mint a vezérkari főnök bírósági ítéletére.

A sajkásvidéki, illetve újvidéki razzia eseményeit Babós ítélete (1944) is tartalmazza. A belgrádi Jugoszláv Levéltárban őrzött példány részleteiből még nyilvánvalóbbá válik, hogy a későbbi, igen gyakran kiszínezett és tendenciózusan elnagyolt változatok is forrásként merítettek belőle, hivatkozás nélkül.

A sajkásvidéki razzia tárgyában kimondott ítélet a jelen lévő IV. rendűtől a XIV. rendűig megnevezett vádlottak felett ítélezett, miután az első-, másod- és harmadrendű vádlottak szökésben voltak.

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE POLITIKAI PROGRAMJÁNAK KÉT FONTOS ELEME A MÚLT SZÁZAD NEGYVENES ÉVEIBEN

Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai koncepciójában a délszlávok iránti rokonszenv megnyilvánulása és a magyar–délszláv együttműködés gondolata nagy szerepet játszott. A *Helyünk és sorsunk Európában* című, 1941 elején megjelent történetpolitikai munkájában hangsúlyozza: „[...] lehetetlennek tartok minden dunavölgyi kibontakozási tervet, ha annak gerince nem a magyar–délszláv együttműködés” (Bajcsy-Zsilinszky 1941: 8).

Az események előrehaladtával világossá vált számára, hogy „[...] a hitleri Németországnak nem érdeke a magyar–délszláv barátság, ezért helyeselték és szították a magyar karhatalmi erők tömeges szerbellenes terrorintézkedéseit” (Vigh 1968: 86), és a magyar katonai körök szerb-ellenessége mögött „valójában a német fasiszta felbújtókat kell keresnünk” (Vigh 1968: 86). Az 1942-es tragikus események szempontjából tehát egyrészt a délszláv rokonszenv és a német hegemonia iránti ellenszenv alkotta skálán tudjuk elhelyezni Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai programjának vonatkozó részét.

Bajcsy-Zsilinszky személyesen győződött meg a Jugoszlávia elleni német agresszió közvetett hatásáról, és 1941. december 5-én a képviselőházban elmondott felszólalásában így figyelmeztette Bárdossyt a délszláv lakosság ellen megnyilvánuló terror ismeretében: „Szeretném megkérni az igen tisztelt miniszterelnök urat, hogy nagy gondot és nagy szeretetet áldozzon erre a magyar–délszláv kérdésre. Kérem őt, hogy tegyen félre minden más munkát és feladatot, amikor a Bácskából panaszok vagy panaszkodók érkeznek, fogadja a régi nagy államférfiak módján a mi államunkhoz visszatért délszlávoknak, elsősorban a legjobban megpróbált szerbségnek szószólóit, és igyekezzék gyógyítani azokat a sebeket, amelyeket jórészt akaratlanul (Incze Antal: A csetnikekről mi a véleménye?) és kényszerűségből, sokszor jogos megtorlásként – ez a válaszom – ütöttünk, de viszont higgye el az igent[isztelt] miniszterelnök úr nekem, aki voltam lent Bácskában és tájékozódta a dolgokról, hogy igenis történtek

megokolatlan, szükségtelen és igen káros kilengések is [...] Ne engedje meg a miniszterelnök úr a tisztviselői túlbuzgalmat. Válogatott tisztviselőkkel intéztessék ezt a délvidéki közigazgatást, és kíméletlen kézzel torolják meg a törvénytelenységnek és a basáskodásnak legkisebb rezgődéseit is” (Az országgyűlés képviselőházának 281. ülése 1942: 459).

Újvidéki túlkapások, „igen káros kilengések”

A bevonuló katonaságról kialakuló általános negatív képhez tartoztak a „nemes katona mítoszának” megítélését rontó, döntéshozatali felelősséggel bíró személyek által elkövetett túlkapások is. A katonai közigazgatás korrupciójára jellemző volt, hogy pl. Bajor (Bayer) tábornok, Újvidék katonai parancsnoka a város szerb és zsidó lakosságára önhatalmúlag mintegy 5 millió pengő „hadisarcot” vetett ki. Bajcsy-Zsilinszky a kormányzati köröknek írt leveleiben nem egyszer tette szóvá Bajor tábornok garázdálkodását (ezeket a leveleket a Bajcsy-Zsilinszky Fond 28/24. őrzi az OSZK Kézirattárában). További rossz példával szolgált Könyöki államrendőrségi főtanácsos. A Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban elfekvő detektívjelentés-másolat szerint (1941 őszén): „Egész Bácskában viszonylag nyugalom van, kivéve Újvidéken, ahol Könyöki államrendőrségi főtanácsos minden törvény figyelmen kívül hagyásával a maga egyéni elgondolásai szerint állapítja meg a tartózkodási jogot [...] Ha valaki hivatkozik törvényre, vagy miniszteri, vagy kormányrendeletre, úgy kijelenti, hogy ma nincsenek törvények, ma rendkívüli idők vannak [...] és amennyiben valakinek az érdekében intervenció folyik [...] úgy olyan gyorsan intézkedik, hogy szinte órák alatt befejezett helyzetet terem” (Vigh 1968: 86).

A másik, igen kedvezőtlen tendenciát a tisztikar németbarátságában vélte felfedezni. A németbarátság kezdetei Magyarország területi gyarapodását évekkel korábban megelőzték, rohamos térnyerése sem kizárólag a tisztikart jellemezte, „[...] amely külpolitikailag feltétlen németbarátságról tett tanúbizonyságot és a német katona bűvöletében élt, belpolitikailag pedig rokonszenvezett a szélsőjobbaldali pártokkal és törekvésekkel [...]” (ibid. 82).

Bajcsy-Zsilinszky még bizonyítékok híján is hangoztatta az illetékesekhez intézett számos emlékiratában és levelében, hogy német provokációtól kell tartani a Délvidéken. Diplomáciai körökben tapasztalható volt a jól tájékozottság különböző mértéke, és ezért jelenthette a belgrádi magyar főkonzul január 8-án a Külügyminisztériumnak: „»Dr. Polaschek Walter követségi titkár, ki az itteni német követségen teljesített szolgálatot, f. hó [1942. január, P. Á. megj.] 4-én beszélgetés közben megkérdezte Papp Álmos titkárt, hogy nincsenek-e nyugtalanító híreink a Bácskából. Papp kérdésére, hogy miért gondolja ezt, azt válaszolta Polaschek, hogy azért, mert úgy tudja, hogy a szerbiai kommunista mozgalom a legrövidebb időn belül (»»binnen kürzester Zeit««) át fog terjedni a Bácskára is. Tekintettel arra, hogy a zsabylai kommunista zendülés folyó hó 5-én tört ki, mindenesetre említésre méltónak tartom, hogy az itteni német követségen már 24 órával, de esetleg napokkal előbb is el voltak készülve a bácskai eseményekre» [Országos Levéltár, Küm. pol. 1942-10-3. pol. sz. jelentés. Másolat. Idézi Buzási 1963: 36]” (ibid. 87).

**Bajcsy-Zsilinszky reakciója a pogrom hírére:
a Bárdossy miniszterelnöknek január 21-én írt levél**

Bajcsy-Zsilinszkyre a délvidéki pogrom híre döbbenetes hatást gyakorolt. Az alábbi idézetek az 1942. január 19-ei naplófeljegyzéseiből származnak: „Rám telefonált Popovics Milán [Popovics Milán újvidéki szerb országgyűlési képviselő], hogy itt van, szeretne velem beszélni. Délután eljött s én... nagy boldogan kértem, igaz-e az, hogy megszűntek Bácskában az akasztások, mire iszonyú megdöbbenésemre elmondta a zsablyai fölkelés eseményeit, valósággal megdermedtem... Még az éjjel hozzákezdttem egy hosszú levél megdiktálásához. Majdnem reggel lett, mire befejeztem... a miniszterelnöknek. Talán életem legnagyobb indulatában és kétségbeesésében fogant levél” (Vigh 1968: 88–89).

Bárdossyhoz január 21-én jut el Bajcsy-Zsilinszky levele, amiben „[...] részletesen ismertette, hogy Popovics Milán szerb képviselőtársa és Deák Leó zombori főispán révén miről értesült. Eszerint a Bácskában állomásozó katonai közegek mindinkább függetlenítik magukat tényleges parancsnokságaiktól és polgárháború kirobbantására is felkészülve, náci felbújtásra leszámolást készítenek elő a szerb lakossággal szemben. A példát a nemrég lezajlott, de illetékesek által szigorúan titkolt zsablyai vérengzés szolgáltatná [...] Popovicsék adatszolgáltatásának felhasználásával közölni tudta Bárdossyval, miként akarják lebonyolítani az akciót... Ő, Zsilinszky arra kérte memorandumában Bárdossyt, ezeknek az adatoknak figyelembevételével tegyen azonnal intézkedést, hogy az aznapra ütemezett akció ne kezdődjék meg” (ibid. 89).

Január 26-ai naplófeljegyzésében így gondolja tovább – téves következtetést vonva le – a Bárdossyval történt beszélgetését: „Levelem 21-én du. 2 és 3 között jutott el hozzá. [Bárdossy] otthon volt, ebédelt, biztos, hogy rövidesen elolvasta. Ha tehát levelem hatása alatt telefonált Újvidékre, az valószínűleg kora délután történhetett, akkor, amikor talán még el sem kezdődött a pogrom. Tehát módja volt rá, hogy vagy teljesen elhárítsa, vagy mindjárt a kezdet kezdetén megállítsa. Intézkedéseinek azonban semmi hatása nem volt, lezajlott az egész, mintha nem is intézkedett volna a miniszterelnök. Elhatároztam, hogy most már okvetlenül megírom az emlékiratot a Kormányzó Úrhoz. Nem lehetek tekintettel Bárdossyra. Példátlan tehetetlensége megdöbbenett és fölháborított. Hozzáfogtam az emlékirat diktálásához...” (ibid. 90).

Másnap, január 22-én Zsilinszkynek módjában állt a leírtakat élő szóval is előadni a miniszterelnöknek, mert levelének kézhezvételét követő napon, január 22-én délután – mint naplójában olvashatjuk – „megszólal a telefon: Bárdossy hívott, látogassam meg a lakásán. Igen szívélyesen fogadott, talán egy óráig voltam nála. Sajnos, ő magyarázta főleg a helyzetet s az én ellenvetéseimnek nem sok hely és idő jutott... Szóvá tettem a délvidéki atrocitásokat is, ő elítélte, hanem úgy láttam, megfékezéséhez és pláne a megtorláshoz sem elég emberismerete, sem elég erélye, sem elég egészsége” (ibid. 89–90).

A Horthynak írt emlékiratban Bajcsy-Zsilinszky (1942) újból, részletekbe menően leírja a Bárdossyval történt levelezés és találkozás körülményeit: „Kihez fordulhattam

volna máshoz, mint Magyarország miniszterelnökéhez? Levelet írtam neki és (a) helyzet komolyságához és tragikumához meg a magam elemi erejű felháborodásához méltó módon kértem, követeltem ennek a szervezett és hivatalos pogromláncolatnak megszakítását és a bűnösök ellen való megtorlást. Január 21-én küldöttem el leveletem Bárdossy László miniszterelnök úrhoz. A következő napon Ő maga telefonált nekem és kéretett engem lakására [...] A délvidéki dolgokra vonatkozólag pedig azt mondotta nekem, hogy levelem hatása alatt már az előző napon, vagyis január 21-én telefonált Újvidékre, hogy ott ne legyen semmi kegyetlenkedés [...] Csak jóval utóbb, az újvidéki pogromról kapott értesülesem során ébredtem rá, hogy mikor én a miniszterelnök úrnál jártam, emlékezetem szerint január 22-én, akkor még javában folyt az újvidéki hivatalos katonai pogrom. Vagyis én még január 21-én d.u. 2 és 3 óra között figyelmeztettem a miniszterelnök urat a szablyai vérfürdőre s Ő még ezen a napon telefonált Újvidékre, vagyis az újvidéki pogrom első napján, de a miniszterelnöki utasításnak a világon semmi hatása nem volt, mert a három napos újvidéki pogrom a maga módján, a maga sínein, a maga árja becstelenségével bonyolódott le. Ilyen méretű gyöngeségről kevés miniszterelnök tett meg tanúbizonyságot Magyarországon. És én igenis megállapítom a miniszter úr súlyos politikai felelősségét ebben a kérdésben: nem mondhatja, hogy senki sem figyelmeztette volt idejében. Legalább is az újvidéki pogrom ügyében ideje és módja lett volna a miniszterelnök úrnak cselekednie, vagy ha cselekvésre nem volt elég ereje, nála erősebb férfiak és hatalmasabb alkotmányos tényezők segítségéhez fordulnia [...]. A miniszterelnök úr előttem tett ama kijelentése is, hogy még január 21-én telefonált Újvidékre, ne legyen semmi kegyetlenkedés, komoly kormányzati elhatározást igazolt. Erre kiderül, hogy az újvidéki pogrom nem csak kegyetlenségében múlja felül, vagy közelíti meg a sajkáskerületit, hanem jellegében is világosabban hivatalos katonai pogrom volt [...]. A miniszterelnök úr nem győzi összehalmozni a könnyű érveket arra, hogy itt nincs is más baj, mint a bolsevista veszedelem. Én pedig, szerény és egyszerű, de szabad magyar képviselő, azt mondom: az igazi baj és az igazi veszedelem nem odakint van, hanem idebent. És az idebent összegyűlt méreganyag most mint egy szörnyű kelevény fakadt ki Zsablyán és Újvidéken” (lásd: Függelék).

„Néhány napra rá, január 29-én ülést tartott a külügyi bizottság. Mint Zsilinszky naplójából kiderül: Lukács Béla a kormánypárt részéről felkérte, hogy amennyiben felszólal, *ne tegye szóvá a délvidéki eseményeket*. Hivatkozva a Bárdossynál történt interveniálás hatástalanságára, Bajcsy-Zsilinszky nem tett eleget a cinkos hallgatás kívánalmának, felszólalt és az imrédysta, valamint nyilas képviselők üvöltése közepette elmondta a szablyai és újvidéki pogrom szörnyű eseményeit. Bárdossy rögtön válaszolt: »idegesen, gorombán és rabulista érveléssel«, olyan kijelentésre is ragadtatva magát, hogy aki a magyar honvédséget »rágalmazza« nem érdemli meg, hogy magyar képviselő legyen. Zsilinszky személyes megtámadtatás címen szót kért és teljes joggal hangoztatta: »... éppen én védem a magyar honvédség becsületét, amikor a bűnösök megbüntetését, teljes megtorlást és jóvátételt követelek«” (Vigh 1968: 90).

BAJCSY-ZSILINSZKY FEBRUÁR 4-EI LEVELE A KORMÁNYZÓHOZ

Miután Bajcsy-Zsilinszky eredménytelenül fordult Bárdossyhoz kérelmével, elhatározta, hogy memorandumban tájékoztatja a kormányzót az eseményekről és azonnali intézkedést kér.

Bajcsy-Zsilinszky Endre vitéz Nagybányai Horthy Miklósnak írt levelének átirata a belgrádi Jugoszláv Levéltár F110-fasc 638 csomagjában található összesen 14 oldalas gépelt szöveg, vélhetően az eredeti szöveg alapján, de nem magyar billentyűzettel ellátott gépen átírva – némi ellentmondást magában hordozva – a hitelesített szöveg, amit a fordítás hitelességének ellenjegyzése alapján 1944. szeptember 30-án zártak le. A gépelést végző személy ismerte a magyar nyelvet, és/de igazodott az írógép billentyűzetéhez. Az eredetiség kérdése nincs nyugtázva: ha a nevezett napon már a vádirat megírásának céljait szolgálta, felvetődik a kérdés, hogy mikor és kitől szerezték be? (A kérdés azért is érdekfeszítő, mert legjobb tudomásom szerint legfeljebb csak hivatkoznak létére a források, publikálására nem került sor, másrészt igen korai az előfordulása: Újvidékre 1944. október 22-én vonult be a Vörös Hadsereg és a partizán egységek). Azok a tévedések, elütések, melyek az első, felületesen érintett dokumentum kapcsán Markó (Markó 2012: 182) által összefoglaltattak, e helyütt is „ucca” és a „kösség” szavak használata a szövegben az „utca” és a „község” helyett arra utal, hogy a magyar helyesírással hadilábon álló, vagy csak *vulgo hungaricust*, vagy éppen magyar konyhanyelvet beszélő gépíró végezte a másolást. Az itt olvasható levélkivonatnak nem (és magának a függelékben közölt átiratnak sem) feladata a helyesírási vagy gépelési tévedések hangsúlyozása, éppen ezért az ékezetek hiányát, a kettős betűk kérdését a jelenleg érvényes helyesírási szabályok szerint pontosítja.

Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékiratának olvasása során – félretéve az átirat keletkezésének időpontja körüli kérdéseket és csupán annak jelentősebb tartalmi elemeit vizsgálva – egy sor olyan fontos „sarokpontra” lehetünk figyelmesek, melyek – a függelékben található teljes átirat mellett is – az eseményektől elmúlt nyolcvan év után is magyarázatra szorulnak.²

A Horthy Miklós kormányzónak írt emlékirat első, *Bajok, vétkek, bűnök* című fejezete – a szablyai és újvidéki razziát követő időszakban – már sajnálatos módon kénytelen hivatkozni az új körülményekre, és a bevonulás során tapasztalt bizakodó közhangulat romlását így foglalja össze: „A magyar-délszláv örökbarátsági szerződésnek és a kétségtelenül állandóságra szánt szelleme és szándéka azonban nyomtalanul elveszett a katonai és polgári közigazgatás kezei között és valósággal alig áthidalható halálos gyűlölségre fordult a **törvényteleniségeknek, törvénytíráásoknak és embertelenségeknek ama véres sorozata** [P. Á. kiemelése] folyamán, mely a múlt évi április 11-étől a mostani napig a visszaszerzett délmagyarországi területeken lezajlott.

A szerb lakosság általában örömmel várta a magyar katonaságot, hiszen az egész szerb nemzet apraja, nagyja helyeselte volt a délszláv-magyar politikai barátságnak tömegindulatokkal is megtámasztott fejlődését és utóbb szerződéses megpecsételődését. Természetes, hogy ez a szerb lakosság, miután (a) délszláv hadsereg

2 a tanulmány ezen részében, a levél elemzése során a függelékben közölt átiratból idézek, így módon téve világossá a szerző, Bajcsy-Zsilinszky Endre világos szándékát levelével

elhagyta Bácskát, szívesebben vette, hogy magyar megszálló csapatok érkeznek németek helyett” – Bajcsy-Zsilinszky megjegyzése nyilvánvaló németellenességéből fakad, amire az emlékirat további része is több példát szolgáltat. A dobrovoljacok megítélése is sarkos: „Fájdalom, a megszálló magyar katonaság is – egyes helyeken – követett el fölösleges vérontást. Az egész bácskai megszállás folyamán komoly tényezők számítása szerint mintegy 8350 ember esett áldozatul az ottani szlávságból, köztük bizonyosan több százan olyanok is, alattomosan lövöldöző és ellenálló dobrovoljacok, akik ezt a sorsot kihívták s így meg is érdemelték, de nagyobb részben ártatlanok vagy kisebb vétkesek, bőségesen asszonyok és gyermekek is.”

Az emlékirat további sorai alapján Bajcsy-Zsilinszky két, egymástól eltérő szláv (szerb) lakosságról beszél: egy európeér, ezzel együtt magyarbarát őslakosságról, illetve egy zabolátlan (idegen) elemről, amit a dobrovoljacok testesítenek meg: „Jóraivaló, jóindulatú szerb uraktól, olyan férfiakról, akik a jugoszláv uralom alatt is a magyar kisebbség igazát merték képviselni a belgrádi kormányzat előtt, azt hallottam Újvidéken, hogy a szerb lakosság ezeket a hadműveletek alatt elkövetett cselekményeket nem írják túlságosan a magyar államiság vagy éppen a magyar nemzet rovására, hanem inkább a háborúval járó nehezen elkerülhető kisiklásoknak minősítik, sőt az operáló gyorsdandár parancsnoka, Dálnoki Veress Lajos tábornok emberséges és igazságos magatartásáról s némely nemes gesztusáról a szerbek is elismeréssel nyilatkoztak előttem”. Nem úgy Bajor tábornok városparancsnoki működéséről, amit nyilatkozatai – vagy éppen a kitelepítésre vonatkozó rendelete – vagy a pravoszláv püspök lakóhelyével szemben felállított, nyilvánvalóan a megfélemlítés eszközéül szánt ágyúk látványa egyértelműen a gyűlölet tüzét szította.

Az emlékirat *Bajok, vétek, bűnök* fejezetének második része a szerző szerint kínosra sikeredett „vándor katonai rögtönítelő bíróság” tevékenységének körülményeiben és tevékenységében véli felfedezni a bajok soron következő csoportját, amely „szomorú paródiájaként a vándorszínészetnek, városról-városra, faluról-falura vándorolt. Nem magyar agyvelő találhatta ki ezt a nyilván csak visszahatást keltő módszert”. Miután a rögtönítelő bíróság 1941-ben már megkezdte munkáját, időrendben megelőzte a zsabylai és újvidéki pogromot: „több százra rúghatott a bíróság felakasztott »kommunisták« száma, szerte-széjjel az egész Bácskában. Életem végéig fájlalni fogom, hogy már novemberben nem vittem ezt a súlyos, baljóslatú ügyet Főméltóságod színe elé, főleg azért, hogy rámutassak ennek a módszernek irtózatossá válására. Elgondolkodtató, milyen forradalmasító hatása volt a vándorló akasztásnak, amely bizony bőségesen szedett áldozatokat a magyarságból is, főleg a kívülről, az ország határain túlról is bujtogatott s megviselt lelki egyensúlyú hazai szerb népre.” Magáról az ítélkezés módszeréről is elmarasztaló Bajcsy-Zsilinszky véleménye, mert „nemcsak a felsőbb magyar politikai szempont nem érvényesült, hanem a magyar igazságszolgáltatási elvek sem”.

Bajcsy-Zsilinszky Endre újvidéki szerb barátai, kapcsolatai révén folyamatosan – bár nem mindig naprakészen – értesült az eseményekről, azokat miniszterekkel, a miniszterelnökkel és a kormányzóval a lehetőségekhez mérten megosztotta. Levelében a szerb lakosság sérelmei között olvashatjuk azt, ahogyan „elvetetett az újvidéki pravoszláv püspökség ingatlanvagyona s földönfutókká tettek a pravoszláv kolostorok papjai”.

A sajkásvidéki pogrom részletei Bajcsy-Zsilinszky memoárjában

Az előzmények rövid összefoglalását követően Bajcsy-Zsilinszky szerint „kétféle hír keringett a délvidéki dolgokról: az egyik a tömegakasztás leállításáról, vagy lényeges enyhítéséről szólt, a másik a lenti viszonyok további elmérgesedéséről”.

A szablyai vérfürdő leírása során kitér a fegyveres konfliktus kiindulópontjára. „Zsablya nagyközségnek van a Tisza partján egy ármentesített darabja, melyet Rétnak hívnak. Ezen a Réten többnyire jómódú szerb gazdák tanyái épültek, melyek a téli hónapokban nagyobbára lakatlanok, gazdáik a faluba költözködnek ilyenkor. Ezekbe a télre túlnyomórészt néptelenné vált tanyákba húzódtak meg bizonyos szerb fölkelő elemek, kiknek nagyobb része állítólag a Bánságból, illetőleg Ószerbiából jött át a Tiszán, miután Kumán bánsági községben fölfegyverkeztek. Fölmerül a természetes kérdés: ezek az elemek hogyan vonulhattak föl Ószerbiából és a Bánságból, német katonaság által megszállt területéről, fegyverrel, géppuskával, lángszóróval és a Tiszán magyar területre? Ezek a fölkelők egyesek szerint 70 főnyien voltak, mások szerint 200-an, kisebb részükben bácskai területéről is szedtek fel néhány embert.”

Amit az események elmesélése során a Bajcsy-Zsilinszky nyomán és mellett rögzített történetek mindegyike lejegyez: a) az egyik lakatlannak vélt tanyán a kémény füstöl; b) húsz főnyi fegyveres embert, csendőröket, határvadászokat és rendőröket rendelnek ki járőrözni; c) öt ember elesett közülük, kettő megsebesült, a többi visszavonult; d) fegyveres erősítést kértek Szegedről és Újvidékről; e) január 5-én, páncélos magyar csapatok érkeznek meg a két garnizonból; f) a fölkelők fölvtették a harcot, melynek során állítólag még négy magyar katona és csendőr esett el; g) a fölkelők közül pedig jóval többen esnek el; h) a fölkelők kis része elmenekült, másik kis része fogságba került, s néhány nap múlva katonai rögtönítélő bíróság által halálra ítéltettek, kivégeztettek.

Bajcsy-Zsilinszky ezek után megállapítja, hogy „[...] a lényeg mégis az volt, az t[udni] i[llick], hogy már január 5-én, aránylag nem nagy magyar veszteséggel, mondhatni könnyűszerrel, elintéződött az egész szablyai lázadás, katonai szempontból”.

Diabolo ex machina

Hogy a történet rendkívüli fordulatot vehessen, abban a túlbuzgóság döntő szerepet játszott: nem zárható ki az a szándék sem, hogy mindenáron elrettentés történjen így vagy úgy, és ehhez egy lista előbukkanása mutatkozott jó oknak, ugyanis „Egy gyűjtési akció listája került állítólag elő, melyen szerb emberek gyermekvédelmi célokra kisebb-nagyobb összegeket adományoztak volna, a bizonyos tanuvallomások szerint ezek az összegek a fölkelés finanszírozására szolgáltak volna. Ezenkívül állítólag friss élelmiszereket találtak a fölkelők tanyáin, ami arra vallott, hogy a környékbeli lakosság élelemmel támogatta ezeket”. Ez szolgált hát a megtorlás okának, aminek elfojtására „[...] állítólag már január 5-én, katonai, csendőri és ún. nemzetőrségi együttműködéssel – a hevenyészett nemzetőrségi alakulat erkölcsileg legsilányabb és leggátlástalanabb elemeinek és a csendőri nyomozóknak élenjárásával – megindult a pogrom”. A levéltári kutatásaim alatt bukkantam azokra a térképekre, melyeken a házakat/portákat piros ponttal jelölték, de az így kiegészített térkép a magyar emlékezetben már a kivégezendő magyar családokat jelölte (lásd Papp 2016).

Az emlékirat megrendítő sorai beszélnek el a méészárlás módját: „[...] az egyik verzió úgy szól, hogy Zsablyán összegyűjtöttek éjnek idején valami 1000–1400 embert, túlnyomórészt szerbeket, kisebb részben zsidókat, egész családokat, asszonyostól leányostól, gyermekestől, csecsemőstől a katonai teherautókon szállították ki a Tisza partjára, ott leültették őket a meredek parton, szemben a bánági parttal, hogy várják a kompot s ekkor katonai vagy csendőri géppisztollyal lekasabolták őket s belezúdították a Tisza jegén vágott lékbe. Más verziók szerint kisebb részletekben történt ez az öldöklés Zsablyán napokon keresztül, január 5-étől 19-éig [...], Csurugon, a szomszédos nagyközségben állítólag házról házra történt a méészárlás, a katonai teherautó ott állott a házak előtt, abba dobálták be a hullákat, amikor megtelt, vitték őket a Tiszaparra s ott a Tisza jege alá dobálták”.

Az újvidéki pogrom Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékirataiban

Az 1942. január 21-e és 23-a közötti újvidéki pogrom indokolatlanságát és brutalitását Bajcsy-Zsilinszky a következő pontok mentén foglalja össze: kéthetes pogrom (a sajkásvidéki) után kerül sor rá, amikor már megannyi polgári áldozata volt; Újvidéken nem volt fegyveres lázadás, legfeljebb spekulációk folytak ennek lehetséges kirobbanására; a hadtestparancsnok felelőssége vitathatatlan; a pogrom előre kitervelt kegyetlen akció volt, amiben – látszólag oda nem illő módon – egy magyartalan plakát is fontos szerepet játszott, de ebben a német beavatkozás és ármány félreérthetetlen jelét véli felfedezni Bajcsy-Zsilinszky. A plakát állításai szerint legalább 30–40 esetben rálóttek a honvédekre, bombát dobtak közéjük. Éppen ezért a hely parancsnoka szigorú büntetést helyez kilátásba: „Ha a honvédség, vagy csendőrség egy katonájának is, ellenséges szándékkal a haja szála is meggörbölne, úgy az általam nyilvántartott újvidéki túsokon húszszorosan fogok elégtételt venni, az esetben, ha a merénylő kézre nem kerül. Ha kézre kerül, úgy rögtönítélő eljárás útján halállal fog bűnhődni a merénylő”.

A magyar jogra és erkölcsre való hivatkozás – a felelősség kérdése

Bajcsy-Zsilinszky határozott célja a razzia szörnyű következményeinek feltárása mellett a felelősök megbüntetése volt: szerinte ebben kétségtelenül a legnagyobb felelősség Bárdossyt terhelte, és igazat kell adnunk Bajcsy-Zsilinszkynek. Hogy Bárdossyt e levélben is – burkoltan bár, a kor virágnyelvén – németbarátsággal vádolja, arra valójában a magyar hagyományokra és erkölcsre való hivatkozás szolgált keret: „Magyarország egyik legjellegzetesebb és legrégibb igazi jogállama Európának, a jogeszmé nimbusza, a törvény tisztelete és kultusza sehol sem lehetett erősebb, sötét, zűrzavaros elvadult századok során sem, mint Szent István országában”. Bajcsy-Zsilinszky a *Politikai és büntetőjogi felelősség* cím alatt kijelenti, hogy a „politikai felelősséget vállalnia kell a miniszterelnöknek és a kormánynak, közelebbről a honvédelmi miniszternek, a belügyminiszternek és az igazságügyminiszternek. E politikai felelősségükből folyik aztán az a kötelezettségük, hogy gátlás és kímélet nélkül utat nyissanak a büntetőjogi felelősség érvényesítésének. Mert először ennek a főintézőnek kell pusztulnia és csak utána a kisebbeknek, az apró szadistáknak”.

A kormányzónak írt levél így nem hagyhatja érintetlenül a magyar erények széles tárházát: „A magyar egyéniségtől semmi sem lehet idegenebb, mint a felelőtlen kollektív megtorlás becstelen módszere, a magyar igazságszeretet és ősi jogi szemlélet és az ezer év alatt soha el nem apadott politikai bölcsesség mindig az igazi bűnöst kereste, személy szerint és sohasem volt hajlandó átvenni más, nyájszellemű népek felfogását, amely egy egész közösséget, népet, vagy felekezetet, valamely tömeget tesz felelőssé egyéni vagy csupán csoportos bűncselekményekért. A legfelsőbb bűnöstől lefelé természetesen felelősségre kellene vonni a kisebbeket is, de csak utolsó sorban a vérontó közembereket, a tisztára eszközként, használt parancsra dolgozó apró hóhérokat. A nagyobb bűnösökön kellene elkezdni a kérhetetlen megtorlás munkáját”.

A Bajcsy-Zsilinszky- emlékirat közvetlenül jelzi, szerzője váteszként előrevetíti a viszont-megtorlás későbbi veszélyét a mielőbbi felelősségre vonás szövegkörnyezetében: „Hová tűnt ennek e magyar-szerb barátságnak szinte már a lehetősége is ezeknek a pogromoknak nyomán? És vajon gondol-e a magyar kormány arra, mi lenne a sorsuk a szegény ártatlan Délvidéki magyaroknak, ha netán mégis a nyugati hatalmak és Szovjetország győznének és új világháborúban, hacsak az utolsó pillanatban meg nem történik a felelőtlen mészárlások, valójában a hivatalos pogromok sorozatának leállítása s nyomában nem következik el sürgősen a bűnösök megbüntetése, a jogrend helyreállítása és a jóvátétel?” Ezen a ponton téved a szerző: abban bízik, hogy a bűnösök felelősségre vonása és megbüntetése elégséges lesz a személyes bosszú csillapítására. Majd így folytatja: „A kérdés csak az: Magyarország, Magyarország kormányzója és kormánya torolja-e meg a bűnöket a magyar törvény erejével, vagy esetleg mások, sokszorosan – akár vérbosszú szörnyű törvénye szerint, akár valami békét diktáló nemzetközi fórum zöld asztalánál –, de akkor már nem az igazi bűnösökkel, hanem a mi szerencsétlen, drága nemzetünkkel szemben”. Másképpen: ha nem a kormányzó teremt rendet, megteszi azt egy a helyi viszonyokat nem ismerő fórum. „De sürgős ez az erélyes cselekvés azért is, mert polgárháborúszerű jelenségek zsarátnokának eltáposásáról van szó. Magyarország felelős vezetői nem hunyhatnak szemet ama valószínűség felett, hogy ezeket a polgárháború szerű hivatalos felelőtlenségeket és elvadultságokat külső erők mozgatják, összefogva a hazai felforgató elemekkel: hogy Főméltóságod kormányzói országglását diszkreditálják és aláássák, hogy a nagyvilág, barát és ellenség előtt dokumentumokat szolgáltatassanak a magyar államfenntartó tehetetlenségéről, megbuktassák a tisztességes magyar Bárdossy kormányt és Quisling kormánzatnak nyissák útját, mely gátlás nélkül rendelné el az általános mozgósítást és hajtana az oroszországi vágóhídra az egész magyar haderőt, végül hogy a világ végezetéig tartó halálos gyűlölködés támadjon két egymásra utalt, lelki alkatában hasonló nép, a magyar és a szerb között.” Ehelyütt a legutolsó mondat zavart keltő, hiszen a korábban erősen bírált Bárdossy-kormányt dicsóíti és egy meg nem nevezett, behódoló kormány kinevezésének lehetőségével riogat Bajcsy-Zsilinszky.

A BELPOLITIKAI KÜZDELEM ÚJABB TANUJELEI

Az 1942. február 11-én Keresztes Fischer Ferenchez, majd Kállay Miklóshoz írt levelek

Bajcsy-Zsilinszky Endre a sajkásvidéki és újvidéki razziát követő hetekben, sőt években sem ült ölbe tett kézzel, hanem február 11-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is elküldi a kormányzónak írt levél másolatát és ismételten hangsúlyozza Bárdossy felelősségét, valamint a katonai kamarilla által teremtetett helyzet súlyosságát; „... megdöbbenő és kétségbeejtő gyöngeség és tehetetlenség bizonyása az, ha Magyarország miniszterelnöke szavának alantas katonai közegekkel szemben csak akkora súlya és érvénye van. Ez már... a legundorítóbb polgárháború [Bajcsy-Zsilinszky levele Keresztes-Fischer Ferenchez 1942. febr. 11-én. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endrének tulajdonában]” (Vigh 1968: 91). Az emlékiratban egyre nagyobb hangsúlyt kap a fasiszta puccs és polgárháború rémképe, de ezt a megszólítottak „[...] csak megmosolyogták, aggodalmait rémlátásnak minősítették. Rendíthetetlennek és szilárdnak érezték magukat a hatalom birtokában” (ibid.). Ezzel az a benyomás fogalmazódhatott meg Bajcsy-Zsilinszkyben, hogy egyre inkább magára marad a felelősök megbüntetése ügyében.

Amikor Zsilinszky a kormányzónak eljuttatta emlékiratát, olyan illúziói voltak, hogy ha Bárdossy bűnös közömbösséget is tanúsított a délvidéki ügyekben, Horthy majd intézkedik. Bárdossy ugyan közben megbukott, és félreállításában a külpolitikai tényezők mellett – minden kétséget kizáróan – a bácskai véres eseménysorozat is szerepet játszott, de a kivizsgálás és a felelősségre vonás egyre késett. Ebben a szövegkörnyezetben érthető Zsilinszky türelmetlensége – akit a panaszlevelek, jelentések, dokumentumok tömegével árasztanak el ezekben a hetekben.

A miniszterelnöki székben Bárdossyt 1942. március 10-én váltó Kállay Miklóshoz ezért új emlékiratot szerkeszt március 23-án. Az emlékirat bevezetőjében hivatkozik arra, hogy „a képviselőház külügyi bizottságának legutóbbi, január 29-i ülésén az akkori miniszterelnök és külügyminiszter, Bárdossy László, elismerte: »az ún. sajkáskerületben – a zsablyai és titeli járásban – valamint Újvidéken ez év januárjában »»razziák«« címén és során súlyos szabálytalanságok történtek, s hogy azoknak kivizsgálását elrendelte.« A továbbiakban Zsilinszky közli, hogy Bárdossy ezeket a kijelentéseket »még határozottabb formában« megismételte a felsőház külügyi bizottsága előtt, Bethlen István felszólítására. De hasonlóképpen nyilatkozott Bárdossy Tildy Zoltán, a Kiszegdapárt ügyvezető alelnöke előtt is, mondván: »a legszigorúbb vizsgálat folyik s a bűnösök elnyerik büntetésüket«. Mindezek után Zsilinszky megállapítja, hogy immár két hónap telt el a Délvidéken lejátszódott »igen szomorú és valljuk be, nagyon szégyenletes... rendkívüli külpolitikai és belpolitikai veszedelmeket rejtő« események óta és lényegében semmi sem történt. Mint az emlékirat hangsúlyozza: »a politikai és büntetőjogi felelősség fölvetése, megállapítása és következtetései levonása... a megtorlás és a jóvátétel felé: nem halad előre.«

Az emlékirat ezután »A délvidéki tényállás« címen újból közli a január 4-től 19-ig a szablyai és titeli járásban, a január 21-től 23-ig Újvidéken lejátszódott súlyos terrorcselekmények adatait. Megállapítja, hogy »tovább folyik a szerencsétlen szerb és zsidó lakosság körében százak és százak minden jogos ok nélkül való összefogdosása, internálótáborba szállítása. A katonai vándor rögtönítélő bíróságok tovább működnek a maguk eddigi hírhedt módján. A csendőrség láthatólag kicsúszott a Délvidéken a belügyminiszter úr kezéből. A csendőrnnyomozók és a katonai defenzivosztály emberei tovább garázdálkodnak...«

Méltán háborította fel Zsilinszkyt az is, hogy – mint írja – március 15-ét Újvidéken úgy ünnepelték, hogy »megjelentek a vétkes főispán oldalán az újvidéki szomorú események főhősei, Zeidner altábornagy és Grassy ezredes...« Végül az emlékirat követeli a jogrend teljes helyreállítását, »az igazságos, de kérlelhetetlen megtorlást« ... a délvidéki bűnök elkövetőivel szemben – a nemzetiségi megbékélés érdekében [Bajcsy-Zsilinszky emlékirata 1942. márc. 23-án Kállay Miklós miniszterelnökhöz Bajcsy-Zsilinszky Fond 23/28, OSzK, Kézirattár]” (ibid. 92).

A razzia kapcsán 1942 februárjában indított vizsgálat

A vérengzéssé fajult karhatalmi akcióról – razziáról – szállingózó hírek közfelháborodást váltottak ki, ezért azonnali vizsgálatot rendeltek el Feketehalmy-Czeydner Ferenc parancsára 1942 februárjában, aki az újvidéki razzia legmagasabb rangú tisztje volt. „Zsilinszkyhez az újvidéki pogrom utáni hetekben érkezett számos informatív anyag között szerepel egy február 12-ről származó tájékoztató, amelyben barátja, Nagybaconi Nagy Vilmos altábornagy, későbbi honvédelmi miniszter – előző napi megbeszélésükkel kapcsolatban – közli vele, hogy a vezérkar főnöke részéről a délvidéki ügyben a központban a nyomozást a hírhedt Hajnácskőy (azelőtt Halbig) László csendőralezredes irányította, a helyszínen pedig Fóthy (azelőtt Fetter) Ferenc csendőrőrnagy vezette. Külön levélben ad jellemzést dr. Bán (azelőtt Friebert) Mihály vezérkari alezredesről. Nevezett az új véderőtörvény szerkesztője, a hadiakadémia tanára, Szálasival együtt teljesített szolgálatot és teljesen nácibarát, akiről megjegyzi, hogy az »ilyen mentalitású tiszteknek köszönhető a délvidéki rémeset«” (Vigh 1968: 93).

Az áldozatok összeírására a razzia után két hónappal, 1942 áprilisában került sor és a történeteket nem lehetett eltussolni, hanem az előbbinél komolyabb vizsgálatot kellett indítani. Babós József hadbíró ezredes vezetésével 1942 áprilisában újabb bizottságot küldtek ki Újvidékre. A bizottság három hónapos munkája kiderítette, hogy nem felelőtlen túlkapások, hanem előre kitervelt tömeges gyilkosságok történtek a razzia alkalmával, ezért Babós a razzia parancsnokai ellen ügyészi nyomozó eljárást kért. A vezérkari főnök 1942. július 10-én Ü.339/42. szám alatt ezt az ügyészi nyomozó eljárást el is rendelte (Buzási 1963: 92).

Az újvidéki szerb képviselő parlamenti interpellációja

Popovics L. Milán, újvidéki szerb képviselő 1942. július 15-ei parlamenti interpellációjában kendőzetlenül elmondta az újvidéki rémtetteket, Kállay miniszterelnök gondosan megszerkesztett válaszában igyekezett a vérengzésért

felelős honvéd- és csendőrtiszteket mentetegetni és nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az „átfésülési razziára” a közbiztonság helyreállítása érdekében volt szükség (Az országgyűlés képviselőházának 283. ülése 1942: 524–528).

Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök közbenjárására a bűnvádi eljárást a kormányzó 1942. augusztus 13-án kelt legfelsőbb elhatározásával megszüntette, Feketealmy-Czeydner altábornagyot, az újvidéki razzia végrehajtására kirendelt karhatalmi egységek irányítóját és Deák László ezredest, a razziát végrehajtó csapatok parancsnokát nyugdíjba küldték (Vigh 1968: 94).

Szombathelyi felelőssége – Bajcsy-Zsilinszky Kállay miniszterelnökhöz intézett 1942. szeptember 29-ei levele

Bajcsy-Zsilinszky Kállay miniszterelnökhöz intézett 1942. szeptember 29-ei levelében Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök felelősségéről írva megállapítja: „... történelmi mértékkel mérve azért, ami Zsablyán és Újvidéken egyenesen a magyar becsületet érintő gyalázatosság történt, igenis súlyosan felelős. Szombathelyi vezérezredes úr hosszú hónapokon keresztül, mikor már Bethlen István gróffal, Prónay György báróval tényeket tártunk a legfelsőbb politikai és alkotmányos tényezők elé, még mindig fedezte, osztozva természetesen az akkori miniszterelnökkel (Bárdossy László) és honvédelmi miniszterrel (Bartha Károly) a felelősségben, ezeket a délvidéki szörnyű dolgokat [Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. nov. 29-én Kállay Miklóshoz. B. Zs. Fond 28/91.]” (Vigh 1968: 94–95).

Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, vezérezredes 1942. július 10-én ügyészi nyomozó eljárást rendelt el Feketealmy, Grassy és Deák ellen. „A gyanú szerint nevezettek a Délvidéken végrehajtott tisztogatási műveletek alatt alárendeltjeiket nem ellenőrizték kellőképpen és az észlelt kötelességszegéseikkel szemben a szükséges intézkedéseket nem tették meg. Szombathelyi Ferenc kínos dilemma elé került: vagy megtorlatlanul hagyja a túlkapasokért kétségtelenül felelősök tetteit, vagy elmarasztalásukkal káros hatást gyakorol a honvédség fegyelmére, hiszen a »megindítandó bűnvádi eljárás eredménye ... alkalmas lett volna arra, hogy az alárendeltek ezreiben az előjáróikba és feljebbvalóikba vetett feltétlen bizalmat megingassa«. Ezért elérte a kormányzónál, hogy az 1942. augusztus 13-án a bűnvádi eljárás megszüntetéséről határozzon” (Markó 2011: 73).

Mivel a legfelsőbb kegyelmi elhatározás csak a honvéd egyénekre vonatkozott, ezért a bűncselekmények elkövetésével gyanúsítható csendőrtisztek ellen továbbra is ügyészi nyomozó eljárás maradt folyamatban. Miután újabb terhelő adatok merültek fel, ezért 1943. szeptember 25-én Csatai Lajos vezérezredes és honvédelmi miniszter arra kérte a kormányzót, hogy rendelje el ismételten a magas rendfokozatú honvédtisztek elleni bűnvádi eljárás megindítását, amire Horthy Miklós 1943. október 11-én megadta az engedélyt. „Általánosnak mondható az a történelmi vélemény, amely szerint a honvéd- és csendőr tisztek bíróság elé állításának alapvetően külpolitikai célja volt, azaz hogy a Kállay-kormányt szalonképesebbé tegye a nyugati hatalmak előtt. A bíróság elé állított csendőr tisztek kezdettől úgy érezték, hogy rájuk a bűnbak szerepét osztották” (ibid.).

Bajcsy-Zsilinszky Endre parlamenti felszólalása 1942. december 2-án

Bajcsy-Zsilinszky Endre interpellációt intézett a miniszterelnökhöz, a belügy- és honvédelmi miniszterhez a délvidéki ügyben: „[...] csupán néhány mondatot tudott elmondani interpellációjából, mert a szélsőjobboldali, elsősorban Imrédy-párti, valamint nyilas képviselők – elnöki segédlettel – szinte belefojtották a szót [...] [Bajcsy-Zsilinszky] Azzal kezdte, hogy a szegényteljes tömeggyilkosságnak 4500 ember esett áldozatul, köztük 199 gyermek és 280 öregember és öregasszony. Itt tört ki először a vihar. Rajniss Ferenc imrédyista képviselő ordítózni kezdett, hogy magyar csendőröket lőttek agyon [ami egyébként nem felelt meg a valóságnak], inkább arról beszéljen a szónok [...] Olyan zaj támadt, hogy az elnök megnyomta a pokolian erős hangú viharcsengőt. [...] [Bajcsy-Zsilinszky] megkísérli kifejtetni, hogy a tragikus ügyben tulajdonképpen kétféle igény vetődött fel: a bűnösök megbüntetése és az özvegyek, árvák kártalanítása. Rajniss itt üvölni kezd, hogy »Ezt ne hallgassuk!« Többen átveszik a jelszót és egyesek talpra is ugranak és megindulnak kifelé, amikor Jaross Andor ellentétes parancsot ad: »Itt maradni! Tessék ittmaradni!« Rajniss is észhez tér (most nem az a cél, hogy kivonuljanak, hanem, hogy ne hangozzék el az interpelláció) [...] Jaross követeli, hogy vonják meg Zsilinszkytől a szót [...]» (Vigh 1968: 95–96).

Vacsora Szombathelyivel 1943 augusztusában

Mivel a katonák közül különösen Szombathelyi kulcspozícióban volt és nagy hatalom összpontosult a kezében, Bajcsy-Zsilinszky felkereste őt abból a célból, hogy megkísérelje helyes irányba befolyásolni a vezérkari főnöknek Magyarország katonapolitikai helyzetéről vallott nézeteit. Bajcsy-Zsilinszky naplófeljegyzései tájékoztatnak bennünket a köztük 1943. augusztus 16-án és 26-án lezajlott vitáról, ez utóbbi alkalmával „... párbeszéd a háború várható kimenetelére, a német–magyar viszonyra és Magyarország katonapolitikai helyzetére szorítkozott. A beszélgetés végén ellenben Zsilinszky szóba hozta, hogy amikor a napokban, augusztus 25-én kihallgatáson jelent meg a kormányzónál, újból megemlítette a zsabylai és újvidéki bűnösök megbüntetésének ügyét, a kormányzó azt válaszolta neki, hogy ebben a kérdésben döntés történt. Ennek a megjegyzésnek Szombathelyi nem örült »... De nem tartom nagyon szerencsés dolognak, mert ez csak föl fogja bátorítani a szerbeket s azt a hitet fogja bennük kelteni, hogy mi meg vagyunk ijedve« [Zsilinszky megdöbbent válasza:] »Szerintem nagyon is sürgős és rendkívül fontos ez a megtorlás, mert magyar tábornokok és magyar katonák nem arra valók, hogy öregasszonyokat és gyermekeket gyilkoljanak tömegszámra, a tömeggyilkos Zeidner bűnhődjék...«» (Vigh 1968: 99).

Bár megbeszélése Szombathelyivel nem járt eredménnyel, Somogyi Béla közjegyző a lakására vacsorára hívta meg Szombathelyi Ferencet és a Vezérkari Főnökség 2. osztályának vezetőjét, Kádár Gyula ezredest, aki évekig közvetlen beosztottja volt Szombathelyinek. Erről a hármásban lefolyt beszélgetésről írja visszaemlékezéseiben Kádár Gyula: „Szombathelyi heves szavakkal védelmébe vette az újvidéki parancsnokokat. Majdhogynem szóhoz sem jutottunk. Szerinte:

a karhatalmat a polgári közigazgatás kérte, ő ennek tett eleget. A katona kezében fegyver van, az nem dib-dáb eszköz, nem »pofázásra« való, – hogy most oda csapott, a civilek begyulladtak, jajongnak, siránkoznak, semmi okot nem lát az eljárásra, akik raboltak, azok csendőrök voltak – ezek ellen hadbíróági eljárás indult – másokhoz nem enged hozzányúlni. Próbáltunk az ártatlanul kivégzettekéről beszélni. »Honnan tudjátok? Melyikötök volt ott? Mindenki befolyása alatt áll a hadsereg ellen indított propagandának, az események felnagyításának. Nem engedem, hogy kitűnő tiszteket meghurcoljanak.« Somogyi Béla megkérdezte: »Hát olyan kitűnő tiszt az a Grassy?« Szombathelyi az asztalra ütött: »igenis az, ezt én jobban el tudom bírálni, mint bárki más«. Semmit nem lehetett elérni” (Vigh 1968: 100).

Ezekkel a Szombathelyi-állásfoglalásokkal nem érdektelen összevetni a vezérkari főnök későbbi, 1945 júniusában írt ún. „védőiratát”. Bár az önigazolást szolgáló dokumentum nem kevés mentegetőzést tartalmaz, de ugyanakkor önleleplezése is annak az embernek, aki a második világháború döntő éveiben Magyarország nagy hatalmú vezérkari főnöke volt. Az *Újvidéki ítéletek* című fejezetből különösen az alábbi részletek tanulságosak: „»Az újvidéki, illetve bácskai véres eseményekben a magyarok nagy része, a jobboldal és a tisztikar majdnem teljesen nagy nemzeti hőstettet látott és talán lát még ma is (!?), vagy legalábbis mint erős kéz politikáját méltányolja. Ezen a helyzeten sajnos én változtatni nem tudtam... Én különben akkor még magam sem hittem volna, hogy az újvidéki események olyan rettenetesek voltak. Sokáig nem hittem azt... Én mindenkivel szemben teljesen a felelős parancsnokoknak, nevezetesen Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokok jelentésének hittem, akik az eseményeket a helyszínen vezették és akiket eddig derék szavahihető katonáknak ismertem. Ők úgy írásban, mint szóban folyton tagadták, hogy bárminő oktan vérontás történt volna... Az újvidéki események után az idő múlásával mindinkább erősödött bennem a meggyőződés, hogy a katonaság részéről szabálytalanságok történtek és végül rá kellett jönni arra is, hogy a jelentések által nemcsak hogy félrevezettettem, hanem hogy alparancsnokaim részéről bűnös könnyelműség és mulasztás látszik fennforogni. Rendőri jelentések, magánértesítések, ügyészeim újabb megállapítása alapján nem foroghatott fenn kétség az iránt, hogy itt egy szörnyű bűn történt... Szörnyű csalódást jelentett ez a felismerés nekem az eddig érdemesnek vélt bajtársakban, tisztikarban. Ebből a meggyőződésből csak nehezen ábrándultam ki és nehezen engedtem. Midőn azonban ezen fájdalmas felismerésekkel telt út végére érkeztem, cselekedtem. Cselekedtem kíméletlenül és erélyesen... Ezért az ügyet a vezérkari főnöki bíróság elé utaltam... Kétségtelen az, hogy Feketehalmy-Czeydner és Grassy tábornokokat nem tartóztattam le, aminek következtében ezek megszökhettek... Magyar tábornokok, bajtársak voltak, mint ilyeneket pláne nem akartam letartóztatni, már csak azért sem, mert mindketten örültek annak, hogy ügyük mielőbb bíróság elé kerül.« (!?) Szombathelyinek a délvidéki ügyben tanúsított magatartására jellemző, hogy vakon bízott és hitt az újvidéki hóhérok hamis jelentéseiben és tájékoztatásaiban, de kétségbevonta Bajcsy-Zsilinszkytól Bethlen Istvánig a parlamentben interpelláló politikusok bizonyítékait, a tömegével érkező vészjelzéseket, napirendre tért Deák Leó és más közigazgatási vezető jelentései felett. »Védőiratá«-ban – utóbb – már hiába írja, hogy »az újvidéki ügy német ügy volt«

és próbálja a kormányra hárítani a felelősséget, amelynek utasításait végrehajtotta. Szombathelyinek pozíciójánál fogva kulcshelyzete volt a délvidéki ügyben. De egyetlen egyszer sem vette magának a fáradságot, hogy leutazva Újvidékre, személyesen győződjék meg a valóságról” (Vigh 1968: 100–101).

Pax Hungarica

Bajcsy-Zsilinszky szerette volna, ha a Kisgazdapárt állást foglal a jugoszláv kérdésben, így született meg javaslata 1943 januárjában, *A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt magyar–délsláv kibontakozási terve*: „A hagyatékban ránk maradt egy gépelt oldalas tervezet minden valószínűség szerint a februári–márciusi időszakban készülhetett és 7 pontból áll és azt a magyar–délsláv örökbarátsági egyezményen, a délvidéki bűnökért való megtorláson, a Bánát délsláv megszállásán a béketárgyalásokig és végül szabad népi önkormányzat elkészítésén a Délvidékre és Bánatra vonatkozólag képzelte el [A Független Kisgazdapárt magyar–délsláv kibontakozási terve a Bajcsy-Zsilinszky hagyatékban: 28/23, OSzK, Kézirattár]” (Vigh 1968: 93).

A később keletkezett emlékiratok – így az 1943. július 31-én Kállay Miklósnak címzett is – tartalmazta a fenti elemeket. Az emlékirat javaslata szerint Magyarország lépjen ki a háromhatalmi szövetségből, valamint a háborúból és térjen vissza a Teleki-féle semlegességi politikához. Az emlékirat belpolitikai vonatkozásai között jelentős helyet foglal el a délvidéki probléma, rátér a memorandum a szablyai és az újvidéki pogromokra, hangoztatva, hogy a Kisgazdapárt egyik képviselője (Bajcsy-Zsilinszkyről) „»idejében, a legélesebb és a legkövetelőbb formában emelte föl törvényhozói tiltakozó szavát egész pártunk, sőt minden jóérzésű magyar ember, a magyar milliók nevében is a szerb és zsidó honfitársaink ellen rendezett pogromok gyalázata ellen.« Az emlékirat másik része, amely a »Kibontakozás« címet viseli, a »Kiegyezés szerbekkel, horvátokkal« c. fejezetben a már ismert módon, Zsilinszky korábbi memorandumainak és javaslatainak szellemében foglalkozik a magyar–délsláv megbékélés kérdésével” (ibid. 99).

„2. Pax Hungarica

A) Kiegyezés szerbekkel, horvátokkal

Az első határozott lépés a magyar–délsláv ügyek, főleg magyar–szerb ügyek tisztázására a katonai atrocitások igazi bűnöseinek kíméletlen megbüntetésén keresztül vezethet... Vissza kell térnünk a magyar–délsláv örök barátsági szerződés elvi alapjaira... A magyar kormánynak és a magyar népnek meg kell egyeznie a szerb és horvát nép igazi képviselőivel abban, hogy érvényben lévőnek ismerik el a magyar–délsláv örökbarátsági szerződést s visszatérnek kölcsönös egyetértéssel annak alapvetésére. Eszerint a) az örökbarátság szellemében nem nyúlnak fegyverhez egymás ellen, b) területi vitájukat az illetékes nemzetközi fórum elé viszik, annak döntésében megnyugszanak, c) a nemzetiségi kérdés megoldására olyan konstrukciót igyekeznek szerkeszteni, melyet mindenképpen meg kell valósítani ezen a nemzetiségileg bonyolult és szétbogozhatatlan területen, d) a döntésig a felek kölcsönösen megegyeznek abban, hogy a Szent Koronához visszacsatolt délvidék

változatlanul és zavartalanul a magyar igazgatás alatt marad... Sürgős volna egy ilyen délvidéki önkormányzati tervnek elkészítése és a Bácskára vonatkozólag minél gyorsabb életbeléptetése, még arra az esetre is, ha nem sikerülne fentebb említett megegyezés egy kölcsönösen kötelező népi önkormányzat dolgában, mert ebben az esetben is kétségtelenül Magyarország javára írnák a béketárgyalásokon, hogy nemcsak kiköszörülte a szablyai és újvidéki csorbát, hanem olyan becsületesen és olyan értelmesen rendezte a visszakérült bácskai területen a nemzetiségi kérdést, hogy az további mintául is szolgálhat egyfelől, másfelől Magyarország történelmi igényét is megtámasztaná a világközvélemény előtt” (Pintér 1965: 192–193).

Ekkor – 1943 nyarán –, a Bárdossynak eljuttatott emlékirat lendületéhez hasonlóan, alábbhagy a vizsgálat lefolytatásához nélkülözhetetlen lendület, ezért a kormányzóhoz is eljuttatja azt, ahol a kabinetiroda főnökének írt levelében úgy fogalmaz, miszerint „a memorandumban tárgyalt dolgok igen nagy akadályokba ütköznek”. Horthy 1943. augusztus 25-én fogadja Bajcsy-Zsilinszky Endrét, majd a beszélgetés végén kijelenti: „Annyira össze vagyunk fonódva a németekkel, hogy egy ilyen lépést csak velük összefonódva tehetünk meg” – tehát megpecsételődött a sorsa (fiókba sülyesztették). Ettől függetlenül sokszorosítják, diplomátnak adják, részletek jelennek meg a Berner Tagwachtban, a nyilasok támadják Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Kállay nem vállalja a felelősséget és a parlamentben elítéli a memorandumot. A politikai és közhangulat tehát nemcsak a felelősségre vonást, de a németbarát kurzus elleni fellépést is elutasította.

ÖSSZEFOGLALÁS

Bajcsy-Zsilinszky Endre a sajkásvidéki és az újvidéki razzia kapcsán kifejtett politikai küzdelme nem pusztán egy ellenzéki politikus parlamenti felszólalásainak, végső soron felemás eredménnyel záruló kronológiai sora. Közhelynek hathat, de az egymás mellett élő kis nemzetek közös sorsába vetett mély meggyőződése, valamint hagyományos németellenessége változatlan maradt az események megítélése és az események értelmezése során is. Küzdelmének eredménye, hogy az ártatlan áldozatok hozzátartozóit kártalanítsák, és hogy a bűnösök bűnhődjenek, az események alakulása kapcsán legfeljebb felemásnak tekinthető. Bajcsy-Zsilinszky küzdelmei, az általa megfogalmazott levelek révén követve két, egymástól nem független megállapítás megfogalmazását engedik: egyrészt az egyre fokozódó német befolyás nyilvánvaló tényét – ami végső soron az 1944. március 19-ei megszálláshoz vezetett –, illetve azt a szándékot, ami mindezek ellenére az eseményeket egy független és jogszerű mederben kívánta tartani a katasztrofális kimenetelű világháború ellenére.

Bajcsy-Zsilinszky Endre maga is tragikus körülmények között halt meg, és a vizsgált, Magyarország kormányzójához írt emlékiratában foglalt sejtései – sajnálatos módon – jóslatoknak bizonyultak. Az 1944. októberi impériumváltás során elkövetett megtorlás formális hivatkozási és jogalapot szerzett nemcsak a bűnösökkel való leszámoláshoz, de bizonyos területi elven kimondott kollektív bűnösség deklarálására is a sajkásvidéki magyarok esetében.

Az elmúlt évtizedekben a magyarok körében gyűjtött, eddig nem publikált visszaemlékezések is azt a látszatot keltik, hogy az eredendő bűn a razzia gyalázatos ténye, amiért egy nemzetrésznek kellett bűnhődnie. Az erkölcsi kár ily módon kétszeresnek tekinthető, mert nemcsak a szerb és zsidó lakosságon elkövetett megtorlás, de a világháború végén a magyarokon végrehajtott megtorlás is ebben a borzalomban fogant.

A feldolgozott anyagban nem érintettük Bartha Ákos legújabb, a magyarországi Bajcsy-Zsilinszky-szakirodalom nagy lélegzetű művét, mely az életrajzon túl, az első tudományos igényű összegzés Bajcsy-Zsilinszky pályájáról (Bartha 2019). Ennek megállapításai összehasonlítása jelen tanulmány eredményeivel a közeljövő terveiben szerepel.

FORRÁSOK

Levéltári források

Bajcsy-Zsilinszky, E. (1942. február 4.). [Levél vitéz Nagybányai Horthy Miklósnak]. Arhiv Jugoslavije, F110-638-47-60.

Babós, J. (1944. január 18.). [M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága mint ítéldbíróság, H.448/43./118. számú ítélete]. Arhiv Jugoslavije, F110-638-378-486.

Irodalomjegyzék

A. Sajti, E., Markó, Gy. (1985). Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről (1943. XII. 14. – 1944. I. 14.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 32(2), 426–456.

A. Sajti, E. (1987). *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest: Kossuth.

Bajcsy-Zsilinszky, E. (1941). *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest: Gergely R. kiad.

Bartha, Á. (2019). *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Buzási, J. (1963). *Az újvidéki „razzia”*. Budapest: Kossuth.

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1945). *Saopštenja br 7–33 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*. Beograd.

Erdős, M. (2018). Gróf Teleki Pál és a második világháború. *Valóság*, 61(9), 42–50.

Halmosy, D. (1983). *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó.

Markó, Gy. (2011). Csenedtörtiszték a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 2011, 74.

Markó, Gy. (2012). Az 1942-es „újvidéki” razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125(1), 175–190.

Papp, Á. (2016). *Igaz történetek Mindenkeföldjéről II*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.

Papp, Á. (2018). A feljelentések diszkrét bája és a rekonstruálható múlt. In: Papp Árpád (Ed), *Honosság/hontalanság*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum, 209–227.

Pintér, I. (1965). Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikái és belpolitikái kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. *Századok*, 99(1–2), 172–198.

Az országgyűlés képviselőházának 281. ülése 1942. évi július hó 10-én, pénteken Tasnádi Nagy András, vitéz Törs Tibor és Krúdy Ferenc elnöklete alatt. (1942). In: *Képviselőházi Napló, 1939–1944*, XIV. köt. Budapest: Atheneum, 449–498.

Az országgyűlés képviselőházának 283. ülése 1942. évi július hó 15-én, szerdán, Tasnádi Nagy András, vitéz Törs Tibor és Krúdy Ferenc elnöklete alatt. (1942). In: *Képviselőházi Napló, 1939–1944*, XIV. köt. Budapest: Atheneum, 523–554.

Vigh, K. (1968). Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”. *Történelmi szemle*, 11(1–2), 81–103.

Arpad Pap

POKUŠAJI PRONALAŽENJA ČINJENICA U VEZI SA NOVOSADSKOM I ŠAJKAŠKOM RACIJOM ENDREA BAJČI-ŽILINSKOG SA POSEBNIM OSVRTOM NA UGOVOR O VEČNOM PRIJATELJSTVU I MIRU IZMEĐU JUGOSLAVIJE I MAĐARSKJE

Rezime

Rad prikazuje proces pronalaženja i kažnjavanja krivaca, kao i unutarpolitički skandal nakon obelodanjenja okolnosti i detalja o novosadskoj i šajkaškoj raciji januara 1942, na osnovu dosad nepublikovanih arhivskih materijala, a sa posebnim osvrtom na aktivnost političara Maloposedničke zemaljske partije, Endrea Bajči-Žilinskog od trenutka nastajanja pisma upućenom guverneru Mađarske, Miklošu Hortiju.

Na osnovu poslanih ad-memoara i memoranduma na razne adrese u prilici smo da steknemo sliku o unutarpolitičkim prilikama i konfliktima, odnosno o postepenom nestajanju ideje večnog prijateljstva i mira između Jugoslavije i Mađarske, upoređujući potonju ideju sa sve očiglednijom stvarnošću neprikrivene simpatije odgovornih lica prema nemačkoj osvajačkoj politici. U izlaganju možemo ispratiti lik i delo Endrea Bajči-Žilinskog, jednog od najmarkantnijih ličnosti među političarima i borcima za suverenost mađarske države, koji se opravdano borio za obeštećenje žrtava racije i nemilosrdno kažnjavanje krivaca za raciju.

Motiv, a dakako i mogućnost analize se krije u tome, da su i danas praktično nepoznati dokumenti i bogata baza podataka, koji sadrže mnoštvo informacija o načinu života stanovništva toga vremena, te prikazuju obrasce opšteg, nesvesnog ponašanja, poput straha, nagona za vladanjem nad drugima, ubilačkog instinkta. Sa time u vezi, naročito alarmantnom činjenicom smatramo da bi se iste pojave mogle zabeležiti kao obrasci i u kasnijim situacijama i okolnostima na kraju 20. veka.

FÜGGELÉK

Bajcsy-Zsilinszky Endre vitéz Nagybányai Horthy Miklósnak írt levelének átirata.

Főméltóságú Kormányzó Úr!

Csak egészen életbevágó nagy magyar ügy szolgálata készítheti a magamfajta szerény, minden hatalom, közjogi méltóság nélkül való egyszerű képviselőt arra, hogy közvetlenül államának fejéhez, országunk kormányzójához forduljon. Olyan dolgok történtek az utóbbi hetekben Magyarországon, amelyek egyenesen lehetetlenné tették, hogy más utat válasszak. Olyan rettenetes bűncselekmények Magyarország léte, nemzetünk becsülete és jövője ellen, hogy a végső pusztulás lejtőjén való zuhanást már csak egyetlen erő, egyetlen alkotmányos tényező, egyetlen férfi állíthatja meg, Horthy Miklós, Magyarország kormányzója. Ő is csak minden ereje megfeszítésével.

Főméltóságú Uram! 1941. április 11-én, közvetlenül Főméltóságod kiáltványa után, egy már napokkal előbb megkezdett nagyobb szabású emlékirat során ezeket írtam többek között Magyarország miniszterelnökének:

„Ha Magyarország kormányzójának kiáltványát összehasonlítjuk az új horvát „birodalom” kiáltásának (sic!) okmányával, még jobban elődomborodnak a magyar kiáltvány államférfiúi kvalitásai. S még azok is, akik helytelenítették a három-hatalmi egyezményhez való csatlakozásunkat a területünk megnyitását a német hadsereg számára Jugoszlávia ellen, bizonyos viszonylagos megnyugvással várhatják, hogy a magyar kormány szilárdul meg is fog állani a kiáltványban lerögzített jogi és politikai alapon s arról nem fog letérni a jövőben sem.

A kormányzói kiáltvány nemcsak a jugoszláv állam összeomlását és a nyomában magyar történelmi területen fellépő anarchia veszedelmét hangoztatja, de igen szerencsésen azt is, hogy a magyar akció nem irányul a szerb nép ellen, mellyel nincsen vitánk. Tehát Magyarország nem vesz részt a tengelyhatalmak Szerbia elleni hadjáratában. Fönnáll azonban az a veszedelem, hogy mégis belesodródunk a háborúba, vagy magunk közvetlenül, vagy azon a révén, hogy Anglia vagy később Amerika hadviselő félnek nyilvánít bennünket. Ez az az irtózatoss veszedelem, amitől a kormánynak mindenáron és minden eszközzel meg kell mentenie Magyarországot.

Ugyanakkor nagy szeretettel és türelemmel kell bánnunk a délvidéki szerb lakossággal s ezen az úton is előkészíteni – a jugoszláv-magyar barátsági szerződés értelmében – a teljes kibékülést szerb szomszédainkkal.

Ezzel azt akartam hangsúlyozni, már a kezdet legkezdetén – miként legutóbb Bárdossy László miniszterelnök úrhoz folyó évi január 19-én intézett levelemben írtam – „ha már az események sodrában meg nem történtnek tekintettük a magyar-délszláv örökbarátsági szerződést jogi szempontból és jogi érvényben, legalább azzal hidaljuk át e nemzetközileg súlyos lépésünk ódiumát, hogy a visszacsatolt szerb lakossággal szemben való magatartásban érvényesítjük a magyar-délszláv örökbarátsági szerződésnek legalább a szándékát és szellemét!”

I.

Bajok, vétkek, bűnök

Első fázis: atrocitások a megszállás során és a katonai közigazgatás alatt

A magyar-délszláv örökbarátsági szerződésnek és a kétségtelenül állandóságra szánt szelleme és szándéka azonban nyomtalanul elveszett a katonai és polgári közigazgatás kezei között és valósággal alig áthidalható halálos gyűlölségre fordult a törvénytelenéseknek, törvénytíráásoknak és embertelenségeknek ama véres sorozata folyamán, mely a múlt évi április 11-étől a mostani napig a visszaszerzett délmagyarországi területeken lezajlott.

A szerb lakosság általában örömmel várta a magyar katonaságot, hiszen az egész szerb nemzet apraja, nagyja helyeselte volt a délszláv-magyar politikai barátságnak tömegindulatokkal is megtámasztott fejlődését és utóbb szerződéses megpecsételődését. Természetes, hogy ez a szerb lakosság, miután (a) délszláv hadsereg elhagyta Bácskát, szívesebben vette, hogy magyar megszálló csapatok érkeznek németek helyett. Talán felébredt az ősi magyar-szerb rokonszenv is a délszláv lelkekben, de nyilvánvaló, hogy főleg több emberiséget reméltek a magyaroktól. Fájdalom, a megszálló magyar katonaság is – egyes helyeken – követett el fölösleges vérontást. Az egész bácskai megszállás folyamán komoly tényezők számítása szerint mintegy 8350 ember esett áldozatul az ottani szlávokból, köztük bizonyosan több

százan olyanok is, alattomosan lövöldöző és ellenálló dobrovoljacok, akik ezt a sorsot kihívták s így meg is érdemelték, de nagyjából ártatlanok vagy kisebb vétkesek, bőségesen asszonyok és gyermekek is. Mikor múlt év elején lent jártam Újvidéken, mélységes elszomorodással hallottam ezeket a dolgokat – a továbbiakat.

Jóralaló, jóindulatú szerb uraktól, olyan férfiaktól, akik a jugoszláv uralom alatt is a magyar kisebbség igazát merték képviselni a belgrádi kormányzat előtt, azt hallottam Újvidéken, hogy a szerb lakosság ezeket a hadműveletek alatt elkövetett cselekményeket nem írják túlságosan a magyar államiság vagy éppen a magyar nemzet rovására, hanem inkább a háborúval járó nehezen elkerülhető kisiklásoknak minősítik, sőt az operáló gyorsdandár parancsnoka, Dálnoki Veress Lajos tábornok emberséges és igazságos magatartásáról s némely nemes gesztusáról a szerbek is elismeréssel nyilatkoztak előttem. Annál súlyosabban hozzájárult a bácskai szerb, általában az ottani szláv lakosság elidegenítéséhez a megszállás bevégeztével kezdődő katonai közigazgatás és más ténykedése. Így főleg Bajor tábornok városparancsnoki működése Újvidéken.

Bajor tábornok azzal kezdte hivataloskodását, hogy sértő hangú plakátokon a zsidókat, cigányokat, és szerbeket egy kalap alá fogva, súlyosan, feleslegesen és károsan, emberi önérzetükben bántotta meg azt a derék és vitéz szerb népet, melynek dicsértétől egy hónappal ezelőtt csak úgy áradozott a magyar közvélemény és sajtó. Ez a durva hang éles ellentétben volt a vérbeli magyar, derék székely Veress tábornoknak az újvidéki nemzetiségek kiküldöttjei előtt talán pár nappal azelőtt tett megértő és nemes hangú nyilatkozatával s azzal a várható bánásmóddal, melyet ez a nyilatkozat mintegy beharangozott volt. De Bajor tábornok e felesleges, káros és a magyar szellemmel összeférhetetlen sértetéseknél nem állapodott meg, hanem emlékezetem szerint még ezen durva hangú plakáton szólította fel az 1918. óta Újvidékre és környékére beköltözött szerbeket (valamint cigányokat és zsidókat), hogy három nap alatt távozzanak az országból. A szerencsétleneket – tudtommal mintegy 24.000 lelket – kik ingóságaikból sem vihettek semmit sem magukkal, mindössze 30 pengőt fejenként, csecsemőtől, gyermekestől átdobták a Dunán túlsó partjaira az akkori horvátországi és szerbiai anarchiába. De az ottmaradtak ellen is tovább folyt a fölösleges és a szerb nép bátorsága, szenvedélyes vérmérséklete folytán csak visszafelé sülő megfélemlítés és zaklatás. A tisztas, európai színvonalú tudós, az újvidéki szerb püspök Csirics Irinej rezidenciájával napokig szembeszegezten állottak az ágyúk. Bajor tábornok – vagy emberei – pedig nagy összegeket szedtek össze önkényesen, mintegy adóként szerbektől, zsidóktól s ebből valamiféle alapot létesítettek s annak nagyrészt tudtommal önkényesen megjelölt célokra használták fel. Elgondolkodtató, hogy részben akaratlanul, részben kényszerűen, részben kétségtelenül önkényesen, vétkezen és törvényellenesen ütött sebek gyógyítása helyett csak azok elfekélyesítése következhetett be ilyen bánásmód, ilyen túlkapások, sőt kifejezett embertelenségek következtében.

Második fázis: A vándor katonai rögtönítélő bíróság működése

Mikor a múlt év november elején Újvidéken jártam, már polgári közigazgatás működött a visszaszerzett Dél-Magyarországon, három főispán vezetése alatt: Deák Leó Zomborban a vármegye, Reök Andor Szabadka, Fernbach Péter Újvidék város élén. Különös „jogfolytonossági” következetességgel folytatódott a polgári közigazgatás beiktatása után is Újvidék elsőse a felsőbbrendű magyar emberségi szellemben, nemzeti érdekebe ütköző közigazgatási módszerek terén. Bármennyire is kifogástalan férfiú Fernbach Péter, kár volt őt ilyen kényes és sebes pontján az országnak főispánná tenni. Oda kivételesen nagy képességű, finom tapintatú, tévedhetetlen igazságérzetű, fölényesen tárgyilagos ember kellett volna, egy valóságos kis Deák Ferencimű Fernbach főispántól azonban ezek a tulajdonságok mind hiányoznak. Értesülésem és megítélésem szerint neki is része van az újvidéki és általában a bácskai viszonyok elmérgesedésében, amit természetesen nagyban táplálhatott a szerbiai és horvátországi állandósult polgárháború szüntelen fertőzete is.

Mindenesetre rendkívül szerencsétlen dolognak tartom a Délvidéken fejt felütő zavargások, állítólagos kommunista és nemzetiösszekövő jellegű szervezkedések, szabotázások ellen azt a módszert, amit a kormány, szerintem ottani közigazgatási vezető embereink, főleg pedig Fernbach főispán gyöngesége folytán rendszerré avatott: a katonai vándor rögtönítélő bíróságot, amely szomorú paródiájaként a vándorszínészetnek, városról-városra, faluról-falura vándorolt. Nem magyar agyvelő találhatta ki ezt a nyilván csak visszahatást keltő módszert. Mikor én a múlt év november elején Újvidéken voltam, ottani ismerőseim információja szerint Újvidéken négy magyart, egy szerbet, Bácspetrőcön öt tót, három szerbet, Adán két magyart, Futakon három

zsidót akasztottak volt már fel. Heteken és hónapokon keresztül folytatta a szörnyű munkáját ez a rögtönítélő staggione. Legújabb értesüleim szerint az akasztások száma azóta nőttön nőtt. Így a Zsablyai pogromig Óbecsén állítólag tizenhat embert akasztottak, Zsablyán januárban 20-at, tehát már a pogrom után, de még előző elfogatások és eljárások során kilencet, megelőzőleg ugyancsak Zsablyán tizennégyet. Újvidéken tizenegyet. Ezek azonban csak kiszakított számok, lehet, hogy nem is pontosak, csupán a dolgok érzékeltetésére valók. Az az érzésem, hogy már a pogromok előtt több százra rúghatott a bíróilag felakasztott „kommunisták” száma, szerte-széjjel az egész Bácskában. Életem végéig fájlalni fogom, hogy már novemberben nem vittem ezt a súlyos, baljóslatú ügyet Főméltóságod színe elé, főleg azért, hogy rámutassak ennek a módszernek irtózatossá veszedelmére. Elgondolkodtató, milyen forradalmasító hatása volt a vándorló akasztásnak, amely bizony bőségesen szedett áldozatokat a magyarságból is, főleg a kívülről, az ország határain túlról is bujtogatott s megviselt lelki egyensúlyú hazai szerb népre. Hiszen még ha kommunisták is voltak az illetők, nem lett volna elég lefűlelni őket, egy darabig internáló táborba dugni, vagy akár fegyházra ítélni?

Milyen elvek, milyen bizonyítási eljárás szerint folyt ez a vándor bíraskodás, nem tudhatom, de azt hallottam jó forrásból, hogy sokszor hurcoltak el tisztességes családokból leányokat, hogy szüleik azt sem tudták, hova viszik őket. És így mód sem ad(at)ott arra, hogy a vádlottak maguk állítsanak olyan védőt, aki életüket, életkörülményeiket ismerhette, hanem meg kellett elégedniük azzal a Gruber György nevezetű szegédített budapesti ügyvéddel, mint védővel, ki igen jó forrásból vette értesüleim szerint 10.000 és 20.000 pengőért ígért és árusította a szerencsétlen vádlottak szabadulását.

Körülbelül ennek a rögtönítélő katonai rendszernek szellemébe illeszthető bele az a polgári bíróság előtt lefolyt pör is, melynek során a szegedi törvényszék rögtönítélő tanácsa halálra ítélt és főlakasztott egy 21 éves szerb leányt, aki Újvidéken az ottani Volksbund könyvkereskedésében egy olyan petárdát helyezett el, amely katonai szakértők szerint nem volt alkalmas emberélet kioltására, amint hogy nem is okozott semmilyen kárt. A bíróság még csak kegyelemre sem terjesztette föl ezt a kirívó esetet Főméltóságodhoz. Elgondolkodtató, hogy ha a polgári bíróság ilyen könnyen szabta ki és hajtotta végre ezt a méltatlan ítéletet, a katonai bíraskodás sem folytatott a mélyebb emberi igazságosságot és a magyar politikai érdeket jobban szemmel tartó szellemben. Ez az egyetlen szegedi akasztás, melyen tudtommal a bírói tanács feje is részt vett mint szemlélő, nyilván sokkal több szenvedélyt korbácsolt fel a szerb lakosságban, mint a katonai akasztások tucatja.

Mindenesetre elmondhatom, hogy már 1941. november első napjaiban arra kértek engem jóra való szerb ismerőseim, hogy próbáljak én is valamit tenni ennek az akasztási módszernek beszünetésére, győzzem meg az illetékeseket, hogy ez nem gyógyítja a bajokat, hanem elmérgesít még jobban. Rettenetes keserűséggel tölti el főleg az idegeiben megviselt szerencsétlen szerb lakosságot. Az sem lehet emberileg rossz néven venni tőlük, hogy keserűséggel tölti el őket államuk szétomlása s a Duna túlsó partján, Horvátországban és Szerbiában a rettenetes véráldozat amit ez a nép immár több mint egy fél esztendeje, odaát fizetni kénytelen. Tehát egy kis megértést, egy kicsit emberségesebb módszereket várnának éppen tőlünk magyaroktól, akiket az egész világ de ők a szerbek maguk is a legembségesebb fajtának tudnak és tartanak. Én azonban akkor keveseltem újvidéki tájékozottságomat, vissza akartam térni a Bácskába, hogy egy tökéletesebb és teljesebb helyzetképet szerezzek magamnak, de közbejött a költségvetési vita a képviselőházban azután a karácsony közeledett s az én utam bizony elmaradt. Közvetlen karácsony előtt hallottam nagy megdöbbenéssel, hogy nincsen javulás ezen a téren csak egyre nagyobb arányokat ölt az akasztás.

Az a meggyőződés, hogy ezekben a katonai rögtönítélő eljárásokban nemcsak a felsőbb magyar politikai szempont nem érvényesült, hanem a magyar igazságszolgáltatási elvek sem. Valami hibásan értelmezett és elhamarkodott „megelőzés” szempontjának érvényesülését láttam ezekben a tömeges akasztásokban, valamint az elrettentés szándékát. De az elrettentés lélektanilag nem éppen a legjobb módszer az elszánt és még inkább szenvedélyes, amellet halálosan el is keseredett és a fentiek szerint mesterségesen is keserített és üldözött szerb néppel szemben.

Egy további jogos sérelme volt a visszacsatolt szerb népnek az a mód, ahogyan elvételtek az újvidéki pravoszláv püspökség ingatlanvagyon s földönfutókká tételük a pravoszláv kolostorok papjai.

Mindez és még ezen felül sok minden, amit föl nem sorolhatok, éppen főleg a szerb lakossággal szemben történt, amelyről Magyarhazy László tábornok képviselőtársam szerint maga Deák Leó bács megyei főispán úgy nyilatkozott, hogy az összes nem magyar nemzetiségek közül ők viselkedtek a legtisztességesebben és a leglojálisabban a magyar állammal szemben.

Közben karácsony és újév táján kétféle hír keringett a délvidéki dolgokról: az egyik a tömegakasztás leállításáról, vagy lényeges enyhítéséről szólt, a másik a lenti viszonyok további elmérgesedéséről. Magam hajlottam az optimisztikusabb változat elfogadása felé. Annál rettenetesebben hatott rám január 19-én a „zsabylai lázadás” és az utána következő pogrom.

Harmadik fázis: pogromok

Józanul arra lehetett volna számítani, hogy a magyar kormány, főleg a miniszterelnök, kinek minden rezzenetről tudnia kell az országban, sokszori és több oldalról kapott kérés és figyelmeztetés után idejében ráébred arra a nagyon természetes igazságra, hogy ezek a módszerek nem szolgálják a magyar állam létének, biztonságának, megerősödésének és a szentistváni gondolat újból való meggyökereztetésének érdekeit a visszacsatolt Délvidéken, ellenkezőleg, a magyar uralom tekintélyének és biztonságának aláaknázására vezetnek. Ennek (a) jogosan várt fordulatnak azonban pontosan az ellenkezője következett be: olyan mértékű elvadulása a „nemzetvédelmi” és „államvédelmi” módszernek, amelyet mással, mint a „pogrom” szóval nem lehet összefoglalni.

a./ a sajkáskerületi vérfürdő

Mária Terézia a XVIII. század derekán határőrvidéknek szervezte meg az úgynevezett Sajkás kerületet a Bácskában, a Tisza partján s oda főleg szerbeket telepített. Ez a „Sajkás kerület” ma két járást foglal magában, a zsabylait és a titelit.

Zsablya nagyközségnek van a Tisza partján egy ármentesített darabja, melyet Rétnek hívnak. Ezen a Réten többnyire jómódú szerb gazdák tanyái épültek, melyek a téli hónapokban nagyobbára lakatlanok, gazdáik a faluba költözködnek ilyenkor. Ezekbe a télre túlnyomórészt néptelenné vált tanyákba húzódtak meg bizonyos szerb fölkelő elemek, kiknek nagyobb része állítólag a Bánságból, illetőleg Ószerbiából jött át a Tiszán, miután Kumán bánsági községben fölfegyverkeztek. Fölmerül a természetes kérdés: ezek az elemek hogyan vonulhattak föl Ószerbiából és a Bánságból, német katonaság által megszállt területről, fegyverrel, géppuskával, lángszóróval át a Tiszán magyar területre? Ezek a fölkelők egyesek szerint 70 főnyien voltak, mások szerint 200-an, kisebb részükben bácskai területről is szedtek fel néhány embert.

Ez év január 4-én kapott értesítést a zsabylai csendőrs vezetője, hogy az egyik lakatlannak vélt tanyán a kémény füstöl. Erre összeszedett mintegy húsz főnyi fegyveres embert, csendőröket, határvadászokat és rendőröket s azokkal razziát akart tartani a kérdéses gyanús tanyán. Mikor lövőtávolságra értek, a tanyáról puskatűzet kaptak, öt ember elesett közülük, kettő megebesült, a többi visszavonult. Erre fegyveres erősítést kértek Szegedről és Újvidékről másnap, január 5-én, páncélos magyar csapatok vonultak, tudomásom szerint e két garnizonból Zsabylára s az egész zsabylai járást körülfogva nyomultak a gyanús tiszaparti tanyák felé. Mire a magyar katonaság ezeket a tanyákat megközelítette, megint tüzet kapott, a fölkelők fölvették a harcot, melynek során állítólag még négy magyar katona és csendőr esett el, a fölkelők közül pedig jóval többen. Ezek egyik kis része elmenekült, másik kis része állítólag öten fogságba kerültek s néhány nap múlva katonai rögtönítélő bíróság által halálra ítéltettek, kivégeztettek. A számok lehetnek tévesek is, de több oldalról vett értesüléseim szerint a lényeg mégis az volt, az t[udni] i[l]lik, hogy már január 5-én, aránylag nem nagy magyar veszteséggel, mondhatni könnyűszerrel, elintéződött az egész zsabylai lázadás, katonai szempontból. Nincs és nem akadhat értelmes és rendes magyar ember, aki ezt a katonai eljárást ne helyeselné. Valóban: nem lehet kímélet azok számára, akik alattomos zendülést szítanak a magyar állam léte, biztonsága, lakossága ellen. Ezzel az ügy lényege szerint be is fejeződött volna s legfeljebb abban a kérdésben lett volna helye további büntető eljárásnak, hogy vajjon voltak-e és kik voltak ennek az összeesküvésnek pártfogói, nem csak Zsabylán, hanem az egész zsabylai és titeli járásban. Nem lehetett volna szava tehát senkinek az ellen, hogy ez irányban folytatódjék a nyomozás s ha százak, vagy ezrek voltak valóságos pártfogói, bűntársai ennek az összeesküvésnek, akkor ám bűnhődjenek százak vagy ezrek – de a magyar törvény alapján és a magyar nemzeti érdek gondos figyelembevételével, a magyar bíró igazságossága szerint.

Ehelyett azonban egészen más történt. Egy gyűjtési akció listája került állítólag elő, melyen szerb emberek gyermekvédelmi célokra kisebb-nagyobb összegeket adományoztak volna, a bizonyos tanúvallomások szerint ezek az összegek a fölkelés finanszírozására szolgáltak volna. Ezenkívül állítólag friss élelmiszereket találtak a fölkelők tanyáin, ami arra vallott, hogy a környékbeli lakosság élelemmel támogatta ezeket. Akár hogy is volt: a magyar megtorlásnak szigorúan a magyar törvényekhez kellett volna tartania magát: bűnhődjék mindenki, aki bűnös, de csak a bűnös és szigorúan a magyar büntetőjog statáriummal megszigorított szabályai és keretei között.

Elhelyett azonban állítólag már január 5-én, katonai, csendőri és ún. nemzetőrségi együttműködéssel – a hevenyészett nemzetőrségi alakulat erkölcsileg legsilányabb és leggátlatalanabb elemeinek és a csendőri nyomozóknak élenjárásával – megindult a pogrom.

Erről a pogromról az egyik verzió úgy szól, hogy Zsablyán összegyűjtöttek éjnek idején valami 1000-1400 embert, túlnyomórészt szerbeket, kisebb részben zsidókat, egész családokat, asszonyostól leányostól, gyermekestől, csecsemőstől a katonai teherautókon szállították ki a Tisza partjára, ott leültették őket a meredek parton, szemben a bánsági parttal, hogy várják a kompot s ekkor katonai vagy csendőri géppisztollyal lekasabolták őket s bezúdídtatták a Tisza jegén vágott lékbe. Más verziók szerint kisebb részletekben történt ez az öldöklés Zsablyán napokon keresztül, január 5-étől 19-éig, Csúrugon, a szomszédos nagyközségben állítólag házról házra történt a mézszárlás, a katonai teherautó ott állott a házak előtt, abba dobálták be a hullákat, amikor megtelt, vitték őket a Tiszaparttra s ott a Tisza jege alá dobálták. A teherautó aztán visszafordult és így folyt ez az iszonyú mézszárlás, melynek során senkinek, a gyermekeknek sem, az öregasszonyoknak sem kegyelmeztek, míg megint meg nem telt a teherautó. Értesülesem szerint Csúrugon még több a halott, mint Zsablyán, mintegy 3000-re tehető. A többi községekben elpusztítottak számát még csak hasonló valószínűséggel sem tudnám tájékozódásom szerint megjelölni. Boldogasszonyfalván 25-30, Sajkásgyörgyén mintegy 40, Sajkásszentivánon 30-35 halottról beszélnek, de ezek a községek a két járásnak csak kisebb részét teszik ki, azt főleg, hogy mi történt a titeli járásban, közelebről nem is hallottam.

Főmeltóságú Uram! Lehet, hogy ezek a számok túlzottak, de az is lehet, hogy hiányosak. Adná a magyarok Istene, hogy minél túlzottabbnak bizonyuljanak. Se a lényegen e számok nem változtathatnak, azon a lényegen, hogy bírói ítélet nélkül tömegmészárlás történt Magyarországon katonák és csendőrök, tehát honvédtisztek és csendőrtisztek felelőssége mellett. Még csak az az enyhítő körülmény sem mentheti ezt a gázságot, hogy harc közben, valaminő nagy hadiérdek védelmében, vagy pillanatnyi s némileg megmagyarázható nekidöködés során történt. Mert hiszen mindez már akkor történt, amikor az ügynek katonai része lezáródott és nem ellenséges, hanem magyar államterületen. Ha a fölkelőkkel való harc közben asszonyok vagy gyermekek segédkeznek, vagy ott lábatlankodnak, akkor még érthető, hogy ezek is ott pusztulnak a fegyverforgató férfiakkal. De mikor már az egész, valójában igazán kisstilűnek látszó fegyveres lázadás ügye elintéződött, akkor faluról-falura katonáknak, csendőröknek, nemzetőröknek kényére kiszolgáltatni két járás lakosságát s két héten keresztül tűrni ezek véres garázdálkodását s e garázdálkodás során a legembertelenebb és legmagyartalanabb tömeggyilkolást: ez olyan szörnyű eltévelyedés, olyan megrendülése a magyar jogrendnek, olyan vészes polgárháborús tünet, mely ellen minden tisztességes magyar embernek lázadnia kell. Ilyen lázadója voltam ennek az ügynek én is, mikor január 19-én az első, igen kitűnő forrásból vett értesülesemet kaptam. Kihez fordulhattam volna máshoz, mint Magyarország miniszterelnökéhez? Levelet írtam neki és (a) helyzet komolyságához és tragikumához meg a magam elemi erejű felháborodásához méltó módon kértem, követeltem ennek a szervezett és hivatalos pogromláncolatnak megszakítását és a bűnösök ellen való megtorlást. Január 21-én küldöttem el leveletem Bárdossy László miniszterelnök úrhoz. A következő napon Ő maga telefonált nekem és kéréstett engem lakására. Levelem témája különben nem csak zsablyai pogrom volt, hanem a magyar honvéd haderő részvételének kérdése a Szovjetországra ellen való háborúban. Ez utóbbi kérdésben a miniszterelnök úr bizonyos mértékig megnyugtató. A délvidéki dolgokra vonatkozólag pedig azt mondotta nekem, hogy levelem hatása alatt már az előző napon, vagyis január 21-én telefonált Újvidékre, hogy ott ne legyen semmi kegyetlenkedés. Megvallom nem is értettem egészen a dolgot, hiszen az én levelemre régebbi, még a múlt év őszén a katonai közigazgatás alatt történt újvidéki atrocitásokat emlegetett, úgy, hogy az volt az érzésem, a miniszterelnök úr összevési a régebbi dolgokat a mostaniakkal. Csak jóval utóbb, az újvidéki pogromról kapott értesüléseim során ébredtem rá, hogy mikor én a miniszterelnök úrnál jártam, emlékezetem szerint január 22-én, akkor még javában folyt az újvidéki hivatalos katonai pogrom. Vagyis én még január 21-én d. u. 2 és 3 óra között figyelmeztettem a miniszterelnök urat a zsablyai vérfürdőre s Ő még ezen a napon telefonált Újvidékre, vagyis az újvidéki pogrom első napján, de a miniszterelnöki utasításnak a világon semmi hatása nem volt, mert a három napos újvidéki pogrom a maga módján, a maga sínein, a maga árja becstelenségével bonyolódott le. Ilyen méretű gyöngeségről kevés miniszterelnök tett meg tanúbizonyságot Magyarországon. És én igenis megállapítom a miniszter úr súlyos politikai felelősségét ebben a kérdésben: nem mondhatja, hogy senki sem figyelmeztette volt idejében. Legalább is az újvidéki pogrom ügyében ideje és módja

lett volna a miniszterelnök úrnak cselekednie, vagy ha cselekvésre nem volt elég ereje, nála erősebb férfiak és hatalmasabb alkotmányos tényezők segítségéhez fordulnia.

B/ Az újvidéki pogrom

Mondhatatlan megdöbbenéssel vettem – ezek után – a híreket az újvidéki vérfürdőről. Nem akartam hinni a szememnek, fülemnek. Hogyan? Tudomásom szerint igen komoly kormányzati kijelentések hangzottak volt el a délvidéki szerb kisebbség felelős képviselői előtt arról, hogy a sajkáskerületi pogrom befejeződött s ezzel általában befejeződött az egész szomorú – remélhetőleg átmeneti – polgárháborús korszak. A miniszterelnök úr előttem tett ama kijelentése is, hogy még január 21-én telefonált Újvidékre, ne legyen semmi kegyetlenkedés, komoly kormányzati elhatározást igazolt. Erre kiderül, hogy az újvidéki pogrom nem csak kegyetlenségében múlja felül, vagy közelíti meg a sajkáskerületit, hanem jellegében is világosabban hivatalos katonai pogrom volt. Mi az közelebbiről, ami súlyosabbá teszi az újvidéki pogromot a sajkáskerületinél?

Először az a körülmény, hogy már egy megelőző kéthetes véres pogrom után következett; másodszor a szerb fegyveres összeesküvők támadásainak hiánya, hiszen Újvidéken nem fegyveres támadás indította el a tragikus események lavináját, mint az Zsablyán történt;

harmadszor a szegedi hadtestparancsnok s a városi állomásparancsnok – egy személy, két személy? – jelenléte és felelőssége az eseményekért;

negyedszer az egész pogrom aljasul kiszámított, előre kitervelt volta, minek számtalan bizonyítéka van;

ötödször az alábbi plakát, melyet szinte hihetetlenül gyalázatos, magyartalan fogalmazásban itt szóról-szóra közölök, szellemében is, nyelvében is iszonyú dokumentumául a mai korszaknak; ilyen magyarsággal legfeljebb az 1919-es idők román tábornokai borzolták volt a megszállott ország magyarságának idegeit.

Egyetlen percig sem lehet kétséges, hogy ezt a plakátot magyar ember nem fogalmazhatta meg, úgy hangszik, mintha idegen anyanyelvű és magyarul csak igen gyarlón tudó valaki idegen nyelvből fordította volna.

Ez a plakát időrendben a második állomásparancsnoki hirdetmény volt. Ez elsón a honvéd állomásparancsnok, január 21-én bejelentette, hogy a polgármester és a polgári hatóságok kérésére három napra átvette a város közigazgatását, bejelentette „kutatás” címen a razziaát, elrendelte, hogy e három napon senki se menjen az utcára, legfeljebb a nap bizonyos szakában élelmiszerért s általában közölte a razzia rendszabályait. Az alább közölt plakáton pedig bejelentette a „razzia” befejezését és a polgári közigazgatás helyreállítását.

Ime a plakát:

„Újvidék polgárai!

A város polgármestere a polgárság képviselőinek élén január 23-án este felkeresett és arra kért, hogy a m.kir.kormány által nekünk megparancsolt kommunista partizánok és egyéb, a magyar állam ellen ellenségeinkkel szövetekezett elemek kutatási munkájának befejezése után Újvidék város polgárai nyugalmat mielőbb állítsam helyre.

Bár a háromnapos – nekünk egyáltalán nem kedves és magyar természetünknek nem megfelelő – kutatás alatt felelőtlen és lázadó elemek legalább 30-40 esetben honvédeinkre és csendőreinkre rálöttek, illetve közéjük kézigránátot dobtak úgy, hogy számosan közülük megsebesültek, mégis engedve a város polgármestere és polgárságának képviselői kérésének, a további katonai rendszabályokat a város lakosaival szemben január 23. 21 órától beszüntetem.

Nehezen határoztam el magamat a katonai rendszabályok ily gyors beszüntetésére, de bízva Újvidék város lakosainak komolyságában és hazafiságában, mégis megtettem ezt abban a reményben, hogy a honvédség jóindulatát hasonló jóindulat fogja a lakosság részéről is követni és mindenki által óhajtott békés együttélés ismét helyre fog állni.

Figyelmeztetem azonban a város minden egyes lakóját arra, hogy ezt a nyugalmat csak addig fogom tudni biztosítani, míg az első, velünk szemben ellenséges érzületű puská el nem sül, vagy ismét nem jut tudomásomra egy a magyar állam ellen szőtt partizán vagy egyéb nemzetellenes összeesküvés.

Mert ha ez a jövőben megtörténne, úgy a város nyugalma ismét felfordul.

Ha a honvédség, vagy csendőrség egy katonájának is, ellenséges szándékkal a haj szála is meggöngyösülne, úgy az általam nyilvántartott újvidéki túszoikon húszszorosan fogok elégtételt venni, az esetben, ha a merénylő kézre nem kerül.

Ha kézre kerül, úgy rögtönítélő eljárás útján halállal fog bűnhődni a merénylő.

De rögtönítélő eljárás alá kerül és halállal bűnhődik mindaz, aki kommunistát vagy ellenségeinkkel szövetséget kötött, fegyvert vagy egyéb hadianyagot rejteget vagy ilyesmiről tudva azt azonnal fel nem jelenti.

A most lezajlott kutatási munkának ártatlan áldozatai is (voltak). Ne okolja ezért a honvédséget senki. Az felelős mindazért, aki a honvédséget kötelességének teljesítése közben fegyverrel támadta meg.

Az igazoltatások és vizsgálatok folyamán a nyomozó közegeknél a nagy torlódás következtében értéktárgyak és pénzek maradtak vissza, melyek szabadon bocsátott egyének tulajdonát képezik, és melyeknek tulajdonosait megállapítani nem lehet.

Felhívom ezért mindazokat, akiket így veszteség ért, hogy igényeiket a város rendőrkapitányságán 48 órán belül pontos leírás kíséretében adják be, hogy az jogos tulajdonosának visszaadható legyen.

A nem jelentkezők értékei az állam részére, inségesek felsegítésére lesznek bevételezve.

Újvidék, 1942. január 23-a

Honv. áll. pk.”

Jellemző mindjárt az aláírás is: „Honv.áll.pk.” Jellemző a névtelenség, de az idegenből átlátható szóróvidítések is, amit meg lehet érteni rendes katonai iratokon, ahol mindenki ismeri a rövidítések mögött rejtőző szavakat, fogalmakat, de nem szokásos és értelmetlen dolog egy „laikusok”, a nagyközönség, a tömegek számára írott plakáton.

Ez a hirdetemény azonban főleg azért érdekes és értékes dokumentum, mert nem csak minden kiolvasható belőle, ami Újvidéken 1942. január 21, 22, és 23-án történt, hanem egyben mindezt bizonyítja is. Bizonyítja először azt, hogy a honvéd állomásparancsnok a m. kir. kormány parancsára vette át e három napra a közigazgatási hatalmat és a kormány parancsa szerint kellett volna végrehajtania bizonyos razziát; ezt természetesen sem a miniszterelnök úr, sem a kormány egyetlen tagja sem gondolhatta másnak, mint normális razziának s annak során fegyvert rejtegető vagy egyébként gyanús elemek letartóztatásának; a plakát mégis világosan aláhúzza a kormány politikai felelősségét,

Másodszor azt, hogy a honvédeinkre és csendőreinkre történt lövöldözés hál’ Istennek egyetlen magyar emberéletet sem oltott ki,

Harmadszor, hogy a „kutatási munkának vannak ártatlan áldozatai is”,

Negyedszer, hogy a gyilkos munka nagyarányú rablással volt kapcsolatos.

Az újvidéki „razzia” értesülésem szerint így zajlott le:

A katonai hatóság mindenkit otthonába szegezett, sőt még a redőnyöket és függönyöket is le kellett húzni minden lakásban hogy senki ki ne tekinthessen az utcára. Az eként életében megdermesztett városban, főleg a jobbmódú városrészekben, kerületenként megindult a „kutatás”. Közben a lapok nem jelenhettek meg, mert a nyomdászok sem mehettek az utcára. Az első napon, január 21-én, állítólag listák szerint, kerületenként járták csendőrök és katonák altisztai vezetés mellett a házakat s igazoltatták a szerbeket, zsidókat. Aztán tömegesen, katonai teherautókon, elvitték őket a Duna partjára, ott – turnusonként – meztelenre vetkőztették, férfiakat, nőket, gyermekeket együtt, agyonlőtték őket és a Duna jegére dobták. Éjszakának idején aztán állítólag ágyúval lőtték szét a jeget, hogy a hullákat a víz elhordja. A Dunaparton tömegesen agyonlőtt emberek száma enyhén számítva is többszázra tehető. De nem csak ilyen sablonosan történt a pogrom, egy újvidéki barátom, kiváló magyar ember mondotta budapesti ismerősei előtt, hogy a református temetőben a maga szemével látott vagy 80 hullát temetetlenül. A második napon már egyszerűsítették a dolgot: lakásaikban ölték meg az embereket, családokat irtottak ki, gyerekektől, kirabolták a házakat, pénzeszközöket törtek fel, a hullákat pedig beledobálták a katonai autókba és onnan a Duna jegére hajgálták.

Egész utcáson irtották ki állítólag a szerb és zsidó családokat. A Kossuth Lajos utcán, melyet azelőtt, a szerb uralom alatt Miletics utcának hívtak, a következő személyek és családjaik elpusztításáról tudok:

Dr. Boksán Radivoj ügyvéd és 2 nőtestvére, egyik fogorvos, másik tanárnő, a család értesülésem szerint sohasem politizált,

Csirics Irenej püspöknek, ki főméltóságodnál is kihallgatáson volt, titkára, Erdeljan,

Dr Sattler zsidó orvos, aki a jugoszláv uralom alatt minden szegény magyar beteget ingyen gyógyított,

Vajner kereskedő és ügyvéd fia,

Klauber kereskedő és fia, e két kereskedő felesége életben maradt,

Havas ügynök, 19 éves lánya és 12 éves fia,

Jakovljevs Pál kereskedő, lakása padlásán jugoszláv zászlót találtak, abba beletakarták és úgy ölték meg. A Schosberger bérház minden lakója elpusztult, két kis gyermek maradt csupán életben.

Manigodics Lázár, aki a jugoszláv uralom alatt az Auto club titkára volt s maradt az uralomváltás után is, valami gépalkatrészeket találtak nála, azt mondták, bizonyára robbanószer, megölték,

Nikolics hentesmester fiával együtt január 20-án magyar tiszték voltak náluk vendégségben, akik korábban is jártak oda, távozásukkor állítólag megjegyezték: „szegény szerbek”.

Ezek természetesen kiszakított családok és nevek a mézárslásból. A Bárdossy László utcán, amelyet azelőtt Duna utcának hívtak – többek között – az alábbiakat ölték meg:

Davidovics Pál szücsmester és felesége, valamint 2 fia Bogoljub és Ljubisa, a fiúk anyját kényszerítették, hogy végignézzék urának és fiainak legyilkolását, aztán hazakisérték de azóta eltűnt és eltűnt vele 27.000 pengőnyi készpénz is, az egész család sohasem politizált,

Ivkovics Svetislav kegyszerkereskedő és bátyja Radomir mindig mindig magyar tiszték társaságában jártak,

Özv Dr. Metalovicsné, bűne az volt, hogy sírva fakadt, mikor jöttek a szuronyos katonák,

A volt dunai bánság tisztviselő nyugdíjalapjának penzioszerű bérházában állítólag senki sem maradt élve,

Dr Uzelac szanatórium-tulajdonos.

Az utcán megjelölés nélkül a következő meggyilkoltak neveit jegyezte fel informátorom:

Dr Jovanovics gyermekorvos, sohasem politizált!

2 Gavrilovics testvér és sógoruk Dragoljev mérnök;

Dobanovacs, kinek családjaához járt volt Novákovics magyar tábornok és sok magyar tiszt, vele pusztult nővérének férje, Jovanovits újságíró, a most, magyar uralom alatt megindult Nova Posta című lap szerkesztője és magyar felesége; két Kohn testvér kereskedők, pénzük is eltűnt, Frank Kornél zsidó vállalkozó, felesége és egyéves gyermeke; Fuchs Terka és Mira 19 és 20 éves leányok, kiknek szülei most Horvátországban vannak; Szremcsevics Lázár kereskedő, felesége, két lánya és veje.

Főméltóságú Uram! Ezek az adatok egyrészt csak kiszakított részletek, másfelől nem is lehetnek pontosak, hiszen ma még, el lehet gondolni, könnyen halottaknak vélnek olyanokat is akik elbujdokoltak idejében. De a lényegen mindez nem változtat. Nem változtathat ezen a mérhetetlen gyalázaton, hogy magasabb katonai parancsnokság nyilvánvaló tudomásával, felelősségével történt ez az undorító, embertelen mézárslás, alias és alattomos árja és nem magyar szellemben s módszerek mellett, gyáván és névtelenül, a magyar állam, a magyar honvédség nevében, a magyar kormányra hivatkozva. Főméltóságod dicső nevével viselő kardbojt tekintélyével, a leghivatalosabb formák között: itt már nincs más mentség mint Horthy Miklósnak, az otrantói hősnek, a cattaroi lázadás leverőjének államfői és legfőbb katonai parancsszava. A magyarok Istenére, millió és millió becsületes, de szólni nem tudó magyar ember nevében kérve kérem Kormányzó Urunkat, hatalmas döntő és ítélő szavával adja vissza, mert megteheti, még mindig nem késő, ennek a nemzetnek az önbecsülés érzetét, a hitet a magyarok szent ügyéhez, a bizalmat a törvény, az igazság erejében, hiszen ezer éven át csak a felsőbb emberi és isteni igazságban való hitünk és bizalmunk tartotta fenn az országot. Kérve kérem milliók nevében Főméltóságodat, hogy szabadítsa föl a magyar törvény sújtó karját, hogy lecsapjon az árulóokra az összeesküvőkre, a szellemi idegen vezetőkre, a magyar tisztikar világraszóló hírét, nevét meggyalázó hóhérokra. Vagy ha mindennek bármi akadálya volna: méltóztassék minket, akik esztendőnk lázadunk ez ellen a belső lázadás ellen, bírói szék elé állítani, a tisztességes magyarokat, hogy legalább a halálban mielőbb elfelejtszünk arról, hogy valaha is magyarok voltunk. Mert csak erről lehet szó: vagy ez a belső katonai zendülés győz, vagy a becsületes magyarok. Az előbbi esetben nekünk kell pusztulnunk.

A miniszterelnök úr nem győzi összehalmozni a könnyű érveket arra, hogy itt nincs is más baj, mint a bolsevista veszedelem. Én pedig, szerény és egyszerű, de szabad magyar képviselő, azt mondom: az igazi baj és az igazi veszedelem nem odakint van, hanem idebent. És az idebent összegyűlt méreganyag most mint egy szörnyű kelevény fakadt ki Zsablyán és Újvidéken.

Főméltóságú Uram! Ezzel eljutottam az emlékiratomban tárgyalt legsúlyosabb események során a legsúlyosabb következtetésekhez.

Magyarországon tudtommal hivatalos pogrom állami tényezők indításával vagy közreműködésével jó ezer esztendő alatt sohasem volt. Nemzetünknek csaknem ezeréves igazságszolgáltatási alapelve, hogy senkit illetékes bírójától elvenni nem lehet. Magyarország egyik legjellegzetesebb és legrégebb igazi jogállama Európának, a jogeszmé nimbusza, a törvény tisztelete és kultusza sehol sem lehetett erősebb, sötét, zűrzavaros elvadult századok során sem, mint Szent István országában. Jogtalanság,

jogtiprás, rossz törvényekből eredő, vagy törvénytelen erőszak ugyan nálunk is volt rengeteg történelmünk folyamán, nagyban és kicsiben is. De a formát, az igazságszolgáltatás törvényességének legalább a látszatát még a nagy magyarölő tömeghőhéro, egy Caraffa, egy Haynau véstörvényszéke is igyekezett megőrizni.

Caraffa, Haynau tömegítélkezései sem dobták le magukról az igazoláskeresésnek utolsó rongyait s legalább véstörvényszékeik formalitásaiba burkolták becsstelen jogszabadság, embergyilkoló elvetemültségüket. Nyílt és hivatalos pogromot – a vádemelés nélküli, védekezést kirekesztő nagyarányú tömeggyilkolást – 1942 januárjában jegyezhet föl először a történetírás Magyarországon. A magyarság, a magyar nemzet, a magyar jogállam, a magyar szellemiség, a magyar ősi keleti ihlet emberség és szentistváni indítású keresztény európaiságunk örök gyalázata.

Előadtam a történeteket, komoly tájékozódás alapján, mégis azzal a főntartással, hogy számokban, részletekben akadhatnak kisebb-nagyobb tévedések és pontatlanságok is adataim között. Ez természetes is, hiszen ezek az adatok magánforrásokból erednek. De szerintem nem is a számokra és nem a részletekre kell hangsúlyt tenni. Ha a lényege, a magva igaz mindannak, amit előadtam, abból már nyugodt lelkiismerettel vonhatni le további következtetéseket.

II.

Megállás a pusztulás lejtőjén

1./ Politikai és büntetőjogi felelősség.

Főmeltóságú Uram! Valaki kell, hogy felelős legyen ezért a mondhatatlan förtelemért és gyalázatért. Ezért a katonai kezdeményezéssel, jóváhagyással, közreműködéssel végrehajtott sajkáskerületi és újvidéki pogromért. Sőt többen kell hogy felelősek legyenek: ki politikai, ki büntetőjogi alapon.

A politikai felelősséget vállalnia kell a miniszterelnöknek és a kormánynak, közelebbről a honvédelmi miniszternek, a belügyminiszternek és az igazságügy miniszternek. E politikai felelősségükből folyik aztán az a kötelezettségük, hogy gátlás és kímélet nélkül utat nyissanak a büntetőjogi felelősség érvényesítésének. Mindenek előtt ama kérdés tisztázásának, ki volt a legfelsőbb tényező, aki ezt a pogromot elindította, fedezte, táplálta. Hiszen a sajkáskerületi pogrom tudomásom szerint f.évi január 5.-étől 20.-ig tartott, az újvidéki pogrom pedig január 21.-től 23.-áig. Mert először ennek a főintézőnek kell pusztulnia és csak utána a kisebbeknek, az apró szadistáknak. Meg vagyok győződve róla, hogy vérbeli magyar ember kevés fog adódni e vizsgálat és megtorlás során a bűnösök között a felsőbb régiókban. A magyar egyéniségtől semmi sem lehet idegenebb, mint a felelőtlen kollektív megtorlás becsstelen módszere, a magyar igazságszeretet és ősi jogi szemlélet és az ezer év alatt soha el nem apadtott politikai bölcsesség mindig az igazi bűnöst kereste, személy szerint és sohasem volt hajlandó átvinni más, nyájszellemű népek felfogását, amely egy egész közösséget, népet, vagy felekezetet, valamely tömeget tesz felelőssé egyéni vagy csupán csoportos bűncselekményekért. A legfelsőbb bűnöstől lefelé természetesen felelősségre kellene vonni a kisebbeket is, de csak utolsó sorban a vérontó közembereket, a tisztára eszközként, használt parancsra dolgozó apró hőhérokat. A nagyobb bűnösökön kellene elkezdni a kérhetetlen megtorlás munkáját.

A büntetőjogi felelősség ügye valójában egyszerű dolog: bűnhődjék ki-ki a magyar törvények kérhetetlen szigora és pártatlan, válogatott bírág igazságszolgáltatása szerint. Úgy gondolom, hogy a főbűnösöknek akasztófa vagy golyó jár.

2./Megtorlás, jogrend helyreállítása, jóvátétel

A megtorlás azonban a kisebb és könnyebb része a megoldandó feladatnak. Nagyobb és nehezebb ügy: a jogrendnek teljes és tökéletes helyreállítása és még nehezebb: a jóvátétel. Nem is három főadat ez tulajdonképpen, hanem hármas egy főadat, annyira szorosan, szervesen kapcsolódnak egymásba. Példaadóan szigorú és teljes megtorlás nélkül a másik két nagyobb cél sem érhető el.

Ez a sajkáskerületi és újvidéki pogrom a magyar nemzet, a magyar állam becsületét, nemzetközi jó hírét, ezer esztendő erkölcsi tőkéjét kezdte ki: Iszonyú erejű és irgalmatlan kell, hogy legyen a megtorlás is. Nemzeti korszakban történt ez a gyalázat. Minden becsületes magyar hazafi csak szégyenpírral orcáján veheti tudomásul. Minden szépitgetés, kendőzés csak akadálya volna a nagy célnak: a teljes megtorlásnak, a jogrend teljes helyreállításának és a lehető legteljesebb jóvátételnek.

Kormányzói biztos kiküldése.

Ennek a hármass egy föladatnak megoldásához természetes eszközül kínálkozik a mi rugalmas történelmi alkotmányosságunknak az a gyakorlata, hogy renkívüli helyzetekben rendkívüli intézmények vegyék át a rendes intézmények szerepét. Ilyen rendkívüli, mégis ősi magyar alkotmányos intézmény maga a kormányzói hatalom. És szűkebb méretű rendkívüli feladatok megoldására ilyen: a homo regius, a kormányzói biztos kiküldése. Kormánybiztos itt nem boldogulhat a maga korlátolt tekintélyével és hatalmával, itt már csak magának az államfőnek, az ország kormányzójának teljhatalmú képviselője mentheti meg valamiképpen a helyzetet. A teljhatalmat természetesen nem alkotmányellenes értelemben gondolom, hanem csupán a magyar alkotmányosság közjogi és a magyar Corpus Iuris egyetemes jogi keretei között. Kormányzói biztos miniszterelnöki ellenjegyzéssel a magyar törvények keretei között az államfő nevében, közvetlenül neki alárendelve intézné első fokon, a pártatlan vizsgálat után a megtorlás, a jogrend helyreállítása és a jóvátétel elindítását és tárgyi, személyi biztosítását. Ez gyakorlatilag csak azt jelenthetné, hogy

a/ a kormányzói biztos azonnal – gyors és pártatlan vizsgálat után – gondoskodnék minden olyan katonai és csendőri alakulat, elsősorban a kémelhárító osztály ottani szervei és olyan polgári hatósági személyek leváltásáról és kicseréléséről azokat illetőleg akik a legkisebb mértékben is részesek pogromokban, vagy a részességgel alaposan gyanúsíthatók;

b/ minden helyen maradó és újonnan beállított polgári és katonai parancsnokság, polgári hivatal közvetlenül a kormányzói biztos felelős joghatósága alá rendeltetnék;

c/ a kormányzói biztos intézkedésére és legfőbb ellenőrzése alatt minden e pogromokban nyilvánvalóan vétkes, vagy abban alaposan gyanúsítható katonai és polgári személy ellen, katonai és polgári rangra való tekintet nélkül, de mégis annak a természetes igazságszolgáltatási elvnek figyelembevételével, hogy elsősorban az értelmi szerzők és a nagy bűnösök kerüljenek hurokra, megindulna a rögtönítélő büntető eljárás, aként azonban, hogy a kormányzói biztosnak legyen mind a katonai, mind a polgári rögtönítélő bírói testületek összeállításába legalább személyekre szóló vétóval beleszólnia;

d/ a kormányzói biztos működése messzemenően kiterjedne a jóvátétel előkészítésére is, ez a jóvátétel pedig főlölelné a pogromok során életüket veszített és vagyonukban károsult személyek minden családi hozzátartozóinak állami és társadalmi fölkarolását, az erkölcsi és anyagi kártérítés valaminő nagyvonalú és nemzetünk előkelő európai rangjához méltó rendezését; a kormányzói biztos irányítása mellett meg kellene mozdulnia az egész magyar társadalomnak, hogy a hátrahagyott özvegyek, árvák, a magyar nép és nemzet nemes szívének melegenél találhassák meg valamiképpen a lelki gyógyulást;

e/ a kormányzói biztos nemzetmentő küldetése véget érne, mihelyt megtörtént a teljes megtorlás, kiküszöbölődött társadalmunkból minden polgárháborús szellem, tényező, fertőző góc és helyreállott a zavartalanul működő jogrend s biztos intézményes sínállásra került a jóvátétel nagy ügye is.

Főméltságú Uram! Ne méltóztassék szerénytelen fontoskodásnak és fogadatlan prókátorokodásnak minősíteni, ha e gondolatsoron még egy lépéssel tovább megyek s azt mondom: E beláthatatlan fontosságú kormányzói biztosi küldetésnek betöltéséhez kivételes, mondhatni rendkívüli szellemi, erkölcsi kvalitások, vagy legalább is rendkívüli helyzeti energia kellenek. Megítélesem szerint nem sok ilyen személyiség adódik manapság, elég szegényes közéletünkben.

A kormányzói biztos mellett fontos feladatot tölthetne be valamelyik kiváló magasrangú tisztünk is, katonai tanácsadóként, mindenesetre azonban csak a vérbeli magyar katona(i) szellem legkimagaslóbb képviselője. Közigazgatási tanácsadóként nagy hivatást tölthetne be a kormányzói biztos mellett Deák Leó főispán, kinek emberségét és tekintélyét a bácskai szerb nép is sokra értékeli. Egy ilyen vagy hasonló válogatott, tősgyökeres magyarokból álló együttest méltóan egészíthetne ki valamelyik igazán európai színvonalú és kultúrájú rendőrtiszt, aki ismeri is a délvidéki viszonyokat. Végül nélkülözhetetlen volna egy olyan szerb férfiú is, mint nemzetiségi tanácsadó, aki a jugoszláv uralom alatt is harcossá volt a magyar-délszláv kibékülésnek.

3. Emberi igazság, nemzeti becsület, nemzetközi presztizs, felsőbb magyar politikai érdek.

Főméltságú Uram! Emlékiratom végkövetkeztetéseihez közeledem. Legszenvedőbb meggyőződésem szerint az örök emberi igazság szolgálata, mondhatnánk így is, keresztény vallásunk parancsa, nemzetünknek e szörnyű eseményekkel kicsorbult, de mindenáron kiköszörülendő becsülete önmagunk és a nagyvilág előtt, nemzetközi tekintélyünk, melyen egy évezred magyar nemzedékei dolgoztak s melyért annyi millió magyar ontotta véré, a keservesen megszerzett presztizsünknek roppant érdekei

európai küldetésünk betöltése szempontjából, a délszláv népekkel elsősorban a szerbekkel való ügyeink elrendezésének életbevágó feladata még a béketárgyalások előtt: mind a bűnösök megbüntetését, a törvény csorbitatlan erejében való hitnek, alkotmányos jogrendnek hiánytalan helyreállítását és a becsületes jóvátételt követeli a magyar államhatalom alkotmányos tényezőitől.

Engem emlékiratom megírására egyesegyedül ezek a célok és szempontok késztek s az a becsületes szándék, hogy teljes és zavartalan parlamentáris szabadság híján legalább ilyesmódon emeljem fel tiltakozó szavamat – merem mondani, milliói és milliói magyar embernek megbízatása nélkül is az ő nevükben – a megtörtént szörnyűségek ellen s Főméltóságodtól kérjek orvoslást nemzetünknek esztendő s minden eddiginél súlyosabb belső sebeire. Korántsem valaminő szektárius elfogultság vagy szentimentális ellágyulás vezetett. Jól tudom, hogy a politikus nem mindig dolgozhat kesztyűs kézzel, az államérek gyakran kemény s kíméletlen eszközök idénybevételét is megkívánhatja, különösen, mikor a belső rend fenntartásáról van szó. Az ellen senki sem emelhet kifogást, magam régi ellenforradalmár legkevesbé, hogy az állam, vagy a haderő, vagy a magyar hatóságok ellen való lázadás fegyveres merényletek és alattomos támadások, a törvény teljes szigorával toroltassanak meg. De a magyar katona, a magyar csendőr nem arra való, hogy tisztos, becsületes, érdemes polgárokat, védtelen asszonyokat, leányokat, gyermekeket és csecsemőket halomra öletessenek vele.

A tömegöldöklés például Újvidéken, tudomásom szerint, a szegedi hadtestparancsnok hivatalos jelentésében, tehát kétségtelen felelőssége mellett folyt három napon át. S az öldökléssel, a szemérmetlen rablás és fosztogatás, főleg a város belső részeiben, ahol a jobb módúak laknak. Állítólag a lakosságnak a kommunistáktól való „megfésülése” címén. Hát vajjon jómódú zsidó kereskedők, vagy művelt, sok esetben magyarbarát szerb értelmiség tagjai között kell keresni a kommunistákat? És még kommunistaság miatt is lehet leöldöklölni embereket, elítélés nélkül, anyákat, gyermekeket és csecsemőket, büntetlenül? Újvidéken többek között – megbízható forrásból vett értesülések szerint – a következő értelmiségieket és családtagjaikat mészárolták le: Dr Boksán Miklós éves ügyvédet és két nővérét, Dr Pávlics ügyvédet és feleségét, Dr Uzelac Péter főorvost, szanatórium tulajdonost, dr Gavrilovic Pál ügyvédet, dr Trifkovics Relja ügyvédet, dr Trifkovics Koszta ügyvédet és anyját, Dobanovacszi Pálnét és nővérét, Dungyerszki lányokat, Ivkovics könyvnyomda-tulajdonost, Zsakics ármentesítő társulati igazgatót és feleségét, Dragojlov Miklós mérnököt, a Főméltósággal együtt szolgáló egykori osztrák-magyar ellentengernagynak a fiát, Horthy Miklós keresztfiát. Rajics Miloradot, a magyar csapatok bevonulásakor polgármesteri teendőikkel megbízott főjegyzőt és négy szerb papot ráadásul. Vagy a zsabylai pogrom során: Vlaskalics Szvetozár 72 éves mozsori esperest, 186 holdas birtokost, a nép nagy jötevőjét országúton, karácsony estéjén gyilkolták meg. Titelen Barbulyszki György esperest este fél tízkor Karácsony első napján portyázó csapatok elhurcolták, állítólag családjával együtt a Tiszába lőtték, Dr Jovánovics György csurogi orvos bizonyítványt állított ki arról, hogy több szerb lányt megfertőztek a csendőrök, lelőtték Dr Francuz Iván és Dr Dimitrijevic ügyvédet Zsablyán. Ezek csak kiszakított apró részletek, de minden józan magyar ember felháborodva kell, hogy kérdezze: ezek volnának hát a kommunisták? Megengedhető, elviselhető és jóváhagyható, hasznos és eredményt hozó volna az ilyen felelőtlen pogromszerű öldöklés, akár a kommunizmus ellen is?

Nem tartozik tulajdonképpen ehhez a témához, de mégis megemlítem, milyen kétségtelenül nagy nemzeti érdekek fűződnek ahhoz, hogy a háború után, különösen ha a nyugati hatalmak győznének, aminek legalább (a) lehetőségét józanul gondolkodó magyar államférfiú nem vonhatja kétségbe, – magam bizonyos veszem, hogy a béketárgyalások előtt ne csak a történelmi lengyel-magyar barátság álljon érintetlenül, sőt megifjodva és megerősödve, mint ahogy ezt biztosította az a bölcs és nagylelkű bánásmód, amiben Magyarország a lengyel menekülteket részesítette, hanem az a szerb-magyar barátság is, melynek roppant jelentőségét a forradalmak után legelsőnek Főméltóságod ismerte fel és igyekezett legjobban ápolni. Hová tűnt ennek e magyar-szerb barátságnak szinte már a lehetősége is ezeknek a pogromoknak nyomán? És vajjon gondol-e a magyar kormány arra, mi lenne a sorsu(n)k a szegény ártatlan Délvidéki magyaroknak, ha netán mégis a nyugati hatalmak és Szovjetországnak győznének és új világháborúban, hacsak az utolsó pillanatban meg nem történik a felelőtlen mészárlások, valójában a hivatalos pogromok sorozatának leállítása s nyomában nem következik el sürgősen a bűnösök megbüntetése, a jogrend helyreállítása és a jóvátétel?

Főméltóságú Uram! Eddigi értesüléseim szerint – megengedem, ezek a számok nem bizonyosságok, lehet sokkal kevesebb, de több is, – a Délvidék katonai visszacsatolása és megszállása során, mintegy 8000 túlnyomórészt szerb esett áldozatul, a vándorakasztások során legalább 200, Zsablyán állítólag

1400, Csúrogon mintegy 3000, Újvidéken 2000–2500, a titeli járás elpusztítottjainak számáról nincs értesülésem, de azt hiszem, ott is lehet legalább 1000-t számítani. Ez összesen kerekén 16000 lélek. Ha kevesebb és az igazi, akár jó néhány ezerrel, akár több, ha csak egy-kétezer is valójában: iszonyú szám, óriási felelősség, rettenetes odius a szegény magyar nemzet árva fején.

Világos polgárháborús tünet és baljóslatú jel a magyar jövő szempontjából. Horthy Miklós nem engedheti meg, hogy az a nagy és dicső tiszta katona nevéhez, az kormányzóságának történetéhez fűződjék ez a folt nemzetünk lelkiismeretén.

Főméltóságú Uram! Az ilyen méretű embertelenségek az égre kiáltanak és nem maradhatnak bosszulatlanul, jóvátétel nélkül. A kérdés csak az: Magyarország, Magyarország kormányzója és kormánya torolja-e meg a bűnöket a magyar törvény erejével, vagy esetleg mások, sokszorosan – akár vérbosszú szörnyű törvénye szerint, akár valami békét diktáló nemzetközi fórum zöld asztalánál – de akkor már nem az igazi bűnösökkel, hanem a mi szerencsétlen, drága nemzetünkkel szemben.

A német sajtó közli Roosvelt [sic!] elnöknek a lengyelekhez intézett kiáltványából ezt a mondatot: „Tartsák emlékezetükben a szörnyűségeket, amiket ártatlan lengyel férfiakon, asszonyokon és gyermekeken elkövettek” Írtózatos dolog volna, ha egyszer talán már a közeljövőben ilyen vádakat emelnének a világ közvéleménye előtt ellenünk is és esetleg az Egyesült Államok elnöke maga, kiről jól tudjuk, milyen szinten nagyrabecsülné Magyarország kormányzójának Roosvelti szóval: „Európa nagy gentleman”-jének.

De éppen ezért sürgős a megtorlás, az alkotmányos jogrend helyreállítása. Ezeknek a rendszabályoknak meg kellene előznie a pogromok nyilvánosság elé kerülését. Életbevágó érdekünk és egyértelmű nemzeti becsületünk és nemzetközi presztízszünk megmentésével a gyors és erőyes cselekvés.

De sürgős ez az erőyes cselekvés azért is, mert polgárháborúszerű jelenségek zsarátnokának eltaposásáról van szó. Magyarország felelős vezetői nem hunyhatnak szemet ama valószínűség felett, hogy ezeket a polgárháború szerű hivatalos felelőtlenségeket és elvadultságokat külső erők mozgatják, összefogva a hazai felforgató elemekkel:

Hogy Főméltóságod kormányzói országlását diszkreditálják és aláássák,

hogy a nagyvilág, barát és ellenség előtt dokumentumokat szolgáltatassanak a magyar államfenntartó tehetetlenségéről, megbuktassák a tisztességes magyar Bárdossy kormányt és Quisling kormányzatnak nyissák útját, mely gátlás nélkül rendelné el az általános mozgósítást és hajtáná az oroszországi vágóhídra az egész magyar haderőt, végül

hogy a világ végezetéig tartó halálos gyűlölködés támadjon két egymásra utalt, lelki alkatában hasonló nép, a magyar és a szerb között.

Főméltóságú Uram! Végso fokon ennek az ördögi összeesküvésnek eltiprása mentheti meg Magyarországot. Zrinyi Miklóssal „Imé kiáltok, imé üvöltök: ihon az veszedelem, ihon az emésztő tűz.” Legszentebb meggyőződéseim szerint ütött a cselekvés utolsó órája.

A legmélyebb tisztelettel, Főméltóságú Uramnak Szeged óta mindig hűséges híve:

Budapest, 1942 február 4.-én

U.i.: Emlékiratom befejezése után kaptam a legmegbízhatóbb kézből a melléklelt listát, mely név szerint és házszám szerint felsorolja az Újvidéken január 21.-én és 22.-én és 23.-án megölt szerbeket.

Az állítása szerint a megölt zsidók száma sokkal nagyobb, fölötte van az ezernek. Ezek a pontos adatok igazolják az emlékiratban foglalt adatokat is.

A fordítás hiteles:

Novi Sad, 1944. szeptember hó 30-án

Referens

Dr --- stevan?

Габријела Ловас*

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24000 Суботица, Србија

prirodnjacko.odeljenje1@gmail.com

UDC: 616-002.5:902

Примљено: 19. јун 2024.

Прихваћено: 28. јун 2024.

АНАЛИЗА ТУБЕРКУЛОЗНИХ ПРОМЕНА У АНТРОПОЛОШКОМ МАТЕРИЈАЛУ ВЕРУШИЋ „А” ИЗ 11. ВЕКА

Оригинални научни рад

ANALYSIS OF TUBERCULOUS LESIONS IN THE ANTHROPOLOGICAL SERIES OF VERUŠIĆ “A” SITE FROM THE 11TH CENTURY

Original research article

Апстракт: Ова студија приказује анализу промене костију које указују на туберкулозу у антрополошком материјалу средњовековног локалитета Верушић „А” (11. век). Туберкулозне промене су првенствено истраживане коришћењем макроскопских морфолошких метода. Приликом испитивања обухваћени су класични / прогресивни симптоми као и промене које указују на рани стадијум или су атипичне. Поред тога, такође су документовани општи индикатори стреса. Резултати овог испитивања су указали да су промене које указују на туберкулозу забележене код 30 особа, што представља изузетно високу учесталост од 50% у односу на целокупну популацију. Класичне лезије уочене су код две особе. Један од ових случајева приказује мултифокалну остеоартикуларну туберкулозу (туберкулозни спондилитис са паравертебралним и психоас апсцесима, туберкулозни кубитис и остеомијелитис, литичке лезије ребара) и пуломоналну туберкулозу. У другом случају документована је коштана манифестација туберкулозе интерних органа. Атипичне лезије присутне су код свих 30 случајева. Међу њима су две особе, код којих су нађене туберкулозно специфичне грануларне импресије на ендокранијалној површини. Комбинована појава разних типова лезија указује на туберкулозу, индикаторе стреса и друге релевантне лезије које су забележене код 22 особе, што повећава валидност дијагнозе туберкулозе.

Кључне речи: туберкулоза, Потова гибус, атипичне промене, палеопатологија, Верушић

* др Габријела Кајдочи Ловас, биолог-антрополог, музејски саветник
dr. Kajdocsi Lovász Gabriella, biológus-anropológus, múzeumi tanácsos
Gabriella Kajdocsi Lovász PhD, biologist-anthropologist, museum counsellor

Abstract: This study presents an analysis of bone lesions indicating tuberculosis in the anthropological material from the Verušić “A” medieval site (11th century). Tuberculous changes were primarily investigated using macroscopic morphological methods. During the research, both classic/advanced stage symptoms and atypical/early stage lesions were examined. Additionally, stress indicators were documented. The results of this study revealed that tuberculous changes were present in 30 individuals, representing an exceptionally high frequency of 50% in relation to the entire population. Classic lesions were identified in two cases. One of these cases exhibited multifocal osteoarticular tuberculosis (including tuberculous spondylitis with paravertebral and psoas abscesses, tuberculous cubitis and osteomyelitis, and lytic lesions of the ribs) along with pulmonary tuberculosis. In the other case, bony manifestations of tuberculosis affecting internal organs were documented. Atypical lesions were found in all 30 cases. Among them, two individuals displayed tuberculosis-specific granular impressions on the endocranial surface. The simultaneous presence of various lesion types suggestive of tuberculosis, stress indicators, and other relevant findings was noted in 22 individuals, enhancing the validity of the tuberculosis diagnosis.

Keywords: tuberculosis, Pott’s disease, atypical changes, paleopathology, Verušić

УВОД

Туберкулоза (ТБЦ) је једна од најстаријих инфективних болести која већ хиљадама година прати човечанство. Ова болест је највероватније била присутна већ код неандерталаца, о чему сведоче налази стари од 35.000 до 40.000 година из пећине Шубаљук (Subalyuk) у Мађарској (Lee et al. 2023, Pálfi et al. 2023). У случају *Homo sapiens*, најстарији налази, код којих су присутне лезије које указују на ову болест откривене су на налазишту Лес Ибусиер (Les Iboussières, Француска) из горњег палеолита (Coqueugniot et al. 2023). Најранији налази из којих је изолована ДНК патогена су стари око 9000 година, потичу са израелског налазишта Атлит-Јам (Atlit-Yam) (Hershkovitz et al. 2008). У суседној Мађарској, на налазишту Ходмезувашархељ-Горжа (Hódmezővásárhely-Gorzsa) су нађени налази стари око 7.000 година из којих је такође изолована ДНК бактерије (Masson et al. 2013, 2015).

Туберкулоза није само болест из прошлости, већ је и данас међу 10 најчешћих узрока смрти. Према подацима СЗО из 2022. године код 7,5 милиона људи је дијагностикована туберкулоза, али процењени број случајева је достигао 10,6 милиона. Истовремено, туберкулоза је била узрок смрти код 1,3 милиона људи исте године, иако се пре три деценије сматрало да ће антибиотици у потпуности искоренити ову болест (WHO 2023: 2). Бројни фактори доприносе њеном ширењу, као што су демографске промене и политичке кризе у развијеним земљама, пораст употребе алкохола и дрога, као и ширење ХИВ инфекције. Међутим, један од главних разлога за напредовање ове болести је изванредна еволуциона способност микобактерије, која је довела до стварања нових

мултирезистентних сојева који су отпорни на лечење антибиотцима (Pálfi et al. 2015a, WHO 2023). Због ових проблема, у први план истраживања стављена су и еволуциона питања ове болести, пошто морамо упознати њено порекло и њену епидемиолошку историју, као и еволуциону способност патогена како бисмо могли да направимо прогнозе за будућност. За директно испитивање микробне еволуције су изузетно важни остаци ДНК који се могу изоловати из палеопатолошких налаза. За одабир одговарајућих узорака, неопходна је макроморфолошка палеопатолошка анализа скелетних остатака древних популација, укључујући и посматрање промена које указују на туберкулозу (Pálfi et al. 2015a).

Због свега овога, у оквиру антрополошко-палеопатолошких истраживања која се одвијају у Градском музеју Суботица, посебну пажњу посвећујемо променама које указују на туберкулозу. Као резултат тога, ова студија приказује анализу промене костију које указују на туберкулозу у антрополошком материјалу средњовековног локалитета Верушић „А”.

Туберкулозу изазивају бактерије које припадају комплексу *Mycobacterium tuberculosis* (Wayne 1982, Nerlich & Lösch 2009). Природа болести може зависити од типа патогена, старости заражене особе и стања имуног система (Modlin & Bloom, 2013: 2, Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 132). Најчешћа локализација инфекције је у плућима, али бактерије могу помоћу крви или лимфе, или директним путем прећи у друге органе и ткива где такође могу изазвати запаљенске реакције. Симптоми у костима се обично развијају секундарно, а пре појаве антибиотика били су присутни код око 5–7% пацијената с хроничном туберкулозом (Martini 1988, Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 118–140, Ortner 2003: 227–262, Vajda 2010).

Једна група од туберкулозних лезија на костима спада у групу прогресивних или класичних промена. Ове промене обично захватају сунђерасто коштано ткиво (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 120–124, Ortner 2003: 228–253). Најчешћа локализација је у доњем делу торакалног и лумбалног дела кичме, где се развијају гуме које узрокују казеозну (сирасту) некрозу и стварају шупљине у костима (*spondylitis tuberculosa*). У прогресивном стању, захваћени пршљенови колапсирају и срастају са оним испод, стварајући такозвани Поттов гиббус (*Pott gibbus*). Сираста некроза ових костију може да доведе до стварања хладног апсцеса, који еродира површину суседних костију (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 121–124, Ortner 2003: 230–235, Szendrői 2011). Карактеристичне коштане промене узроковане туберкулозом, поред кичме, најчешће се појављују у оним зглобовима који су изложени великим оптерећењима. Најчешће се појављују у куковима (*coxitis tuberculosa*), али могу се појавити и у другим зглобовима. Оштећење зглоба и уништење зглобних површина може довести до луксације и анкилозе костију (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 124, Ortner 2003: 235–245). Поред тога, туберкулоза може изазвати остеомијелитис у дијафизи дугих костију (Ortner 2003: 245), спина вентозу (*spina ventosa*) (ibid. 242), литичке, кружне лезије на лобањи (ibid. 247–253), и калцификацију плеуре (Molnár & Pálfi 1994, Haas et al. 2000).

У последњим деценијама истраживања која су фокусирана на коштане промене узроковане туберкулозом, поред класичних симптома, обратила су пажњу на лезије које су атипичне, али се значајно чешће појављују код особа које су преминуле од туберкулозе. Ове промене могу се користити као нови дијагностички критеријуми и пре свега помажу у откривању ране фазе туберкулозе. Под ове критеријуме спадају лезије ребара у виду дифузног периоститиса на висцералној површини ребара, као и литичке лезије са оштрим ивицама (нпр. Kelley & Micozzi 1984, Pfeiffer 1991, Maczel 2003, Matos & Santos 2006, Raff et al. 2006, Santos & Roberts 2006). Међу ендокранијалним променама појава грануларних импресија на унутрашњој површини лобање је постала поуздани дијагностички критеријум за туберкулозни менингитис. Остале ендокранијалне лезије као што су мрежасто или гранчасто утиснуће крвних судова, порозне периостеалне апозиције и абнормално изражене импресије налик прстима (који указују на повећани интрацеребрални притисак) такође могу указивати на туберкулозни менингитис, а њихова дијагностичка вредност се повећава ако су асоцирани са другим туберкулозним симптомима (Schultz 2001, HersHKovitz et al. 2002, Maczel 2003, Lewis 2004, Spekker et al. 2020a, 2020b, 2021a). Поред карактеристичних измена у телу пршљена, могу се појавити и атипичне измене на предњој и бочној површини пршљена, у виду многобројних, малих шупљина (хиперваскуларизација) и периостеалне апозиције (нпр. Baker 1999, Haas et al. 2000, Maczel 2003, Zink et al. 2007, Mariotti et al. 2015).

Поред наведеног, више аутора је истакло да постоји веза између туберкулозних промена и различитих индикатора стреса, као што су поротична хиперостоза, хипоплазија глеђи и периоститис на дугим костима (Stuart-Macadam 1989, Santos & Roberts 2001, Maczel 2003, Masson et al. 2013).

Међутим, при примени ових нових дијагностичких критеријума, треба имати на уму да сличне промене могу узроковати и друге болести, као што су друге инфекције, дефицити нутријената или неопластични процеси, тако да њихове појаве саме по себи не омогућују потпуну поуздану дијагнозу микобактеријске инфекције. Постављање сигурне дијагнозе може се обавити путем молекуларно-биолошких испитивања (анализе ДНК, протеина и миколове киселине) (нпр. Fletcher et al. 2003, HersHKovitz et al. 2008, Redman et al. 2009, Boros-Major et al. 2011, Masson et al. 2013, 2015, Pósa et al. 2015, Pálfi et al. 2015b).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Локалитет Верушић „А” се налази 4 км јужно од Суботице, близу железничке пруге Суботица–Нови Сад. На овом подручју 1978. године је почела изградња фабрике вештачког ђубрива „Азотара”, а током грађевинских радова су нађена некадашња гробља. Систематска археолошка ископавања су се одвијала између 1979. и 1981. године под руководством Ласла Секереша (Szekeres László), археолога Градског музеја Суботица. Током ископавања документовано је 67 сарматских гробова, једно насеље и 60 средњовековних гробова (Szekeres & Szekeres 1996: 5, 63).

Средњовековно гробље на овом локалитету је потпуно истражено. Лешеви су вероватно сахрањени у дрвеним сандуцима, са јастуком под главом, у испруженом положају. Грбови су оријентисани у правцу југозапад–североисток. Пљачке, које су иначе карактеристичне за сарматске гробове на овом локалитету, код средњовековних гробова нису извршене. Прилози су нађени само у трећини гробова и припадају предметима ношњи или свакодневне употребе, нпр. разне карике, накит (украсне крагне, наруквице, прстени) и ножеви. Нађене су и две кованице, које су ковали мађарски краљеви Андраш I и Ласло I (I. András, I. László) у 11. веку. На основу археолошких карактеристика може се установити да гробље на локалитету Верушић „А” потиче из друге половине 11. века, без припадајуће цркве (ibid. 63–65).

Основне антрополошке карактеристике хуманих остатака је проучавао Геза Цекуш (Czékus 2007), а од тада је такође урађена анализа патолошких промена.

Скелети из гробова су углавном били у средње очуваном стању. У испитиваном антрополошком материјалу претежно се налазе одрасли. Проценат субадултних особа је веома низак, однос одраслих и субадултних особа је 49 према 11, односно 81,7% према 18,3%. Међу одраслима се уочава блага доминанција мушког пола, однос мушкараца и жена је 26 према 20, односно 56,5% према 43,5%. Већина мушкараца је преминула у зрелом (*Maturus*) животном добу. Међу женама је релативно велики део старијих (*Senium*) особа. За три индивидуе није било могуће проценити старост, ни пол, а за једну жену само старост.

Анализом патолошких промена често се виде трагови процеса упале, што указује на релативно лоше опште здравствено стање ове популације, са честим инфективним обољењима. Поред ових, у испитиваном материјалу уочавају се и преломи, највероватније као последице незгода, међутим код две особе се види утицај остеопорозе. Трагови интерперсоналног насиља се примећују на лобањи две особе. У великом броју се виђају дегенеративни процеси кичме и већих зглобова (рамена, лакат, карлица) и ентезопатије на костима, што указује на то да су ти људи вршили тежак физички рад. Врло често се јавља једна развојна аномалија – сакрализација, тј. претварање петог лумбалног пршљена у шести крсни пршљен што може да указује на ендогамију.

Туберкулозне промене су првенствено истраживане коришћењем макроскопских морфолошких метода. У оквиру истраживања обухваћени су класични / прогресивни симптоми тако и промене које указују на рани стадијум или су атипичне. Поред тога, такође су документовани општи индикатори стреса (*cribra orbitalia*, *cribra cranii*, периоститис дугих костију, хипоплазија глеђи итд), који указују на ослабљени имунолошки систем и повећану осетљивост на инфекције.

РЕЗУЛТАТИ

У оквиру палеопатолошких истраживања туберкулозе у антрополошком материјалу локалитета Верушић „А”, нађено је 30 индивидуа са променама које указују на ову болест. Подаци ових особа дати су у Табели 1.

Од укупног броја случајева, 5 особа су субадулти, док 25 индивидуа припадају различитим групама одраслих. Међу субадултима, 4 скелета спада у *Infantia II* категорију, док један спада у категорију *Juvenis*. Међу одраслим особама, већина (13 особа) припада категорији *Adultus*. Од старијих одраслих, 3 припадају групи *Adultus–Maturus*, 3 групи *Maturus*, 3 групи *Maturus–Senium*, док у групу *Senium* такође спадају 3 особе. Промене су чешће уочене код мушкараца, укупно код 18 мушкарца и 7 жена.

У наставку следи преглед запажених промена, груписаних у две категорије: класичне / прогресивне туберкулозне лезије и атипичне промене / лезије раног стадијума.

Класичне / прогресивне туберкулозне лезије

Класични симптоми туберкулозе могу се уочити у два случаја у испитиваном антрополошком материјалу.

У случају мушкарца из гроба бр. 3 чија је процењена старост у тренутку смрти била између 30 и 40 година, упркос лошој очуваности скелета, на костима се може уочити већи број патолошких промена. Антериорна површина тела пршљена *C7* показује два релативно мала (4мм и 2мм у пречнику) удубљења са глатком унутрашњом површином (Слика 1: А). На телу пршљена *Th3* (предња половина која је посмртно оштећена) такође се могу уочити удубљења са глатком површином, која дубоко продиру у спонгиозну кост (Слика 1: Б). На предњем и бочном делу тела пршљена *Th4* површина је груба са ремоделираним новим костима (Слика 1: В).

Иако су од *Th5* до *Th8* пршљена сачувани само лукови и несигурно препознатљиви фрагменти тела, ипак се могу уочити промене на њима. Ремоделирани слој нове кости је видљив на наставцима пршљена *Th5* (десни *processus articularis superior*, десни *processus transversus*, горња десна површина *processus spinosus*-а; леви наставци и тело недостају). Поред тога, деструкција се види на инфериорној страни вертебралног лука, са потпуном деструкцијом десног *processus articularis inferior*-а. Код основе *processus spinosus*-а и на крају десног *processus transversus*-а такође се виде површинске ерозије (Слика 1: Г). У случају *Th6* пршљена оба *processus articularis superior*-а делимично су еродирани, са значајним ерозијама преосталих артикуларних површина (Слика 1: Д). Лезија на десном зглобном наставку одговара ерозијама на инфериорној површини пршљена *Th5*, на основу чега може се реконструисати изражена кифотична кривина кичме (Слика 2: А). Поред тога, на зглобним наставцима између пршљена *Th6* и *Th7*, као и на површинама тела вероватно истих пршљена код пршљенског отвора, могу се уочити поротични слојеви нове кости.

Такође су присутне мале депресије (3–4 мм у ширини) варијабилне дубине на супериорним и инфериорним површинама тела. Фрагмент тела који вероватно припада пршљену *Th8* такође показује ерозију на његовој предњој површини. На предњој површини тела пршљена *Th9* видљива је двострука шупљина око 9 мм у дијаметру (Слика 2: Б), са површинским ерозијама на телу око ове лезије. На пршљенима *Th11* и *Th12* такође је видљива јака ерозија на левим *fovea costalis-ima*. Поред тога, на доњим и горњим површинама тела пршљена *Th9–Th12* уочавају се плитке депресије ширине 6–7 мм. Поред свих ових промена, може се уочити хиперваскуларизација и ремоделирана нова кост на предњелатералној површини тела код пршљена *Th10–L1*. Сличне карактеристике могу се видети на пршљенима *Th10–L5* симетрично на коренима лукова и на основима *processus transversus*-а и *processus costarius*-а (Слика 2: Б).

Шупљине видљиве на пршљеновима указују на туберкулозни спондилитис (*spondylitis tuberculosa*), класичан симптом туберкулозе. Изражена кифотична закривљеност кичме вероватно указује на Потов гибус, деформитет који је често повезан са туберкулозом, са могућом анкилозом пршљенова *Th5* и *Th6* (иако фрагментована очуваност чини реконструкцију мало неизвесном). Лезије пршљенова *Th4*, *Th8*, *Th9* указују на паравертебралне хладне апсцесе, који су чести код туберкулозе кичме (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 134–137, Ortner 2003: 230–235, Szendrői 2011). Локализација шупљине у предњем делу пршљена *Th9* и лезија на околној површини може се објаснити директном инфекцијом путем поменутих паравертебралних апсцеса (Tuli 2016: 11). Ерозије и поротичне лезије на пршљенима *Th5–Th7* сугеришу да је упала, или чак апсцес, проникла у кичмени канал. Депресије уочене на горњој и доњој површини тела пршљенова вероватно су Шморлови чворови, али могућност раног стадијума спондилодисцитиса не може бити потпуно искључена (Ortner 2003: 549, Tuli 2016: 13–15). Површинске промене на пршљеновима уочене у овом случају, као што су нове коштане формације и хиперваскуларизација, такође могу бити последица туберкулозне инфекције пршљенова (нпр. Maczel 2003, Mariotti et al. 2015, Molnár et al. 2015).

Патолошке промене су такође видљиве на костима левог горњег уда. Литичке лезије у виду две шупљине, обе са пречником од 12 мм, могу се видети на латералној епикондили левог хумеруса код базе *capitulum humeri*-а (Слика 3). Унутрашња површина лезије је глатка, док су ивице постмортално оштећене. На постериорној страни лезија је праћена поротичним слојем нове кости. Средишњи део дијафизе улне такође показује промене у виду масивног задебљања дужине око 80 мм, са највећим пречником кости на лезији од 21 мм (Слика 4). Површина кости на лезији је углавном поротична и груба, и налази се нешто већи отвор од 1,5 мм на постериорној страни.

Остеолитичке и пролиферативне лезије на левом хумерусу указују на *cubitis tuberculosa*, још један класичан симптом ТБЦ-а (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 140, Ortner 2003: 243–245). Задебљање улне је вероватно последица туберкулозног остеитиса или остеомиелитиса услед ширења инфекције са лакта (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998: 137, Ortner 2003: 245).

Леви доњи екстремитет овог скелета такође показује различите патолошке промене. На спољашњој површини крила леве бедрене кости, углавном дуж anteriорне и инфериорне глутеалне линије (*linea glutea anterior et inferior*), видљиви су бели, масивни, поротични и прилично ремоделирани слојеви нове кости (Слика 5). Штавише, на доњој глутеалној линији налазе се коштане израслине неправилног облика ширине око 5 мм и висине 6–7 мм. На висцералној површини *fossa ilica* може се видети око 35 мм широк слој поротичне, али углавном ремоделиране нове кости (део лезије недостаје постмортално). Дуж *linea arcuata* и на унутрашњој површини тела бедрене кости (која је такође само делимично очувана) налазе се и корасте нове коштане формације. У доњем сегменту левог *facies auricularis*-а видљиво је неколико шупљина у различитим величинама (2–7 мм). Поред тога, дебели слој нове кости се такође може приметити на два фрагмента карличне кости, који вероватно представљају леви *ramus pubis inferior* и неки неидентификовани фрагмент.

Поред ових, на површини левог фемура, медијално дуж читаве дужине дијафизе, а anteriорно на дисталном делу дијафизе, видљиве су масивне, корасте периосталне апозиције у фази ремоделирања. Лезије су праћене дебелим, неправилним, ремоделованим депозитима нове кости дуж *linea pectinea* и *tuberositas glutea*, и anteriорно на бази *trochanter major*-у.

Лезије на левој карличној кости вероватно такође представљају последицу упалних процеса изазваних туберкулозом. Нове коштане формације на бедреној кости сугеришу да се хладни апсцес формирао у лумбалном делу кичме (или евентуално у гастроинтестиналном или генитоуринарном систему), који се спустио кроз мишић *psaos* до крила бедрене кости и левог *facies auricularis*-а (сакроилеитис), затим даље до фемура, изазивајући масивне нове коштане формације и ресорпције. Масивне нове коштане формације на постериорној површини крила бедрене кости такође могу бити изазване хладним апсцесом, посредством глутеалних мишића (Ortner 2003: 232–239, Szendrői 2011).

Скелетни остаци ове особе такође показују озбиљне патолошке лезије на бројним ребрима. У *collum costae D4* ребру формирана је дубока овална шупљина од око 8 мм у пречнику, директно уз зглобну површину на *tuberculum costae* (Слика 6: А). На ребру *D7*, близу предњег краја, на доњој ивици, видљив је хијатус елиптичног облика од 12 мм, окружен са додатних 50 мм ресорпције кости на висцералној површини (Слика 6: Б). На *S4* ребру видљива је шупљина дужине око 20 мм на горњој ивици средњег дела тела (Слика 6: В). Ова шупљина је праћена ерозивном лезијом на спољној површини. Главе *D4–D5* и *S4–S5* ребара потпуно су еродирани. Додатно, на ребарима *D4–D8* и *S4–S8* може се уочити ресорпција и ремоделирана нова кост на спољашњој и унутрашњој површини главе и врата. На ребрима *D7–D12* и *S7–S12* такође су присутне ресорпције на зглобним површинама глава ребара, са изразитијом ерозијом на ребрима *S11* и *S12*. На *S12* су такође формиране шупљине од 3–4 мм у непосредној близини зглобне површине. Ове литичке лезије праћене су пролиферативним променама, већином на вратовима и угловима ребара. Међу овим периосталним апозицијама присутне су активне, дебеле насlage

налик сунђеру (D8–D10) (Слика 6: Г), лезије у процесу ремоделирања са већ благо глађом површином (D4, D9, D11, S3, S4, S6, S10), потпуно ремоделоване са глатким површином, и такође груба текстура висцералних површина (D4–D10, S4–S10) (Слика 6: Д).

Литичке лезије видљиве на ребрима вероватно су такође трагови туберкула, који су могли бити изазвани или хематогено (D7, S4), или директном инфекцијом из паравертебралних апсцеса (D4, S12) (Ortner 2003: 246). Ресорпције које окружују цистичне лезије (D7, S5) вероватно су трагови апсцеса, који су релативно чести у случајевима где ТБЦ захвата ребра (Ortner 2003: 246).

Пролиферативне реакције на ребрима вероватно су резултати пулмоналне туберкулозе која се проширила на плеуру и изазвала реактивно формирање периостеалних апозиција на висцералној површини ребара (нпр. Matos & Santos 2006). Различите фазе ремоделирања нове кости у овом случају сугеришу да је ова болест у плућима букнула више пута.

Истовремена појава и морфологија свих прогресивних и атипичних / ранофазних лезија на скелету индивидуе из гроба бр. 3 сугеришу да је ова особа највероватније боловала од мултифокалне остеоартикуларне и пулмонарне туберкулозе.

Други случај који показује класичне промене пронађен је у гробу бр. 5. На добро очуваном скелету жене процењене старости између 23 и 25 година, запажају се бројне патолошке промене. На висцералној површини обе карличне кости, односно обе бедрене кости, на делу *ala ossis ilii*, виде се изражене ерозије, на десној страни у димензијама од 8 цм x 6 цм, а на левој од 5 цм x 3,5 цм (Слика 7). Ресорпције се налазе на горњем делу костију и дохватају и гребене обе бедрене кости (*crista iliaca*). На ободима ових ресорпција се налазе изражене формације новог коштаног ткива. Поред ових, на зглобним површинама бедрене и крсне кости (*facies auricularis*) билатерално се виде промене у виду нове коштане формације и ерозије (Слика 8).

Пошто нема трагова туберкуларних запаљенских процеса на кичми, лезије на бедреним костима вероватно потичу од хладног апсцеса из интерних органа, вероватно услед гастроинтестинале или урогениталне туберкулозе. Запаљенски процес је захватио и површине зглобова између карличне и крсне кости и изазвао је билатерални сакроилеитис (Ortner 2003: 232–235).

Поред ових класичних туберкулозних промена атипичне лезије такође се могу уочити на скелетним остацима ове индивидуе. На унутрашњој страни лобање, на обе париеталне кости виде се утиснућа у облику лавирианта (Слика 9). Ове лезије вероватно потичу од туберкулозног запаљења можданих овојница (менингитиса), иако нису потпуно патогномичне за туберкулозу (Hershkovitz et al. 2002, Spekker et al. 2020b). Ремоделирана периостеална апозиција на D8 ребру и интензивна васкуларизација на лумбалним пршљеновима вероватно исто потичу од те инфекције (Maczel 2003). Уз ове промене јављају се и различити индикатори стреса. Присутно је запаљење покоснице дугих костију удова у виду благе стријације. Пороза горње плоче очне дупље (*cribra orbitalia*) указује на малокрвност која је исто могла да потиче од туберкулозне инфекције. Пороза *collum femoris*-а такође се види на обе бутне кости (Stuart-Macadam 1992, Maczel 2003).

Атипичне промене / лезије раног стадијумима

Лезије на ребрима

Укупно 19 случајева показује лезије на ребрима, код 13 мушкараца (8 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*, 3 *Maturus*, 1 *Senium*), 5 жена (1 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*, 1 *Maturus-Senium*, 2 *Senium*) и једног детета (*Infantia II*). Периостеалне апозиције (PA) које су забележене на висцералној површини ребара, класификоване су на основу њихове морфологије у следеће категорије: активне периостеалне апозиције (порозна или сунђераста нова кост) (Слика 10), периостеалне апозиције у процесу ремоделирања (делом глатка површина нове кости) (Слика 11), потпуно ремоделиране периостеалне апозиције (потпуно глатка површина нове кости, са још видљивим рубовима) (Слика 12), груба текстура висцералне површине ребара (што је вероватно последица раније ремоделиране периостеалне коштане формације).

Према резултатима, лезије код 6 случајева указују на активни упални процес, међу којима се у два случаја већ може видети почетак ремоделирања. Код 11 случајева видљива је потпуно ремоделирана периостеална апозиција (укључујући и случај гроба бр. 5 који је претходно описан). Код 12 случајева примећена је груба текстура висцералне површине ребара. Комбинација различитих стадијума такође је приметна код 9 случајева, најчешће комбинација ремоделиране периостеалне апозиције и грубе висцералне површине (6 случајева). У једном случају присутна је комбинација активног облика и грубе висцералне површине, а у другом случају периостеална апозиција у процесу ремоделирања уз потпуно ремоделиране периостеалне апозиције. У једном случају (већ поменути гроб бр. 3) забележена су сва четири облика. Код истог случаја литичке лезије, које су већ описане у претходном делу студије, су такође пронађене.

Ендокранијалне лезије

Лезије које се појављују на унутрашњој површини лобање документоване су код 19 случајева. Захваћеност лобање се може приметити у свим субадултним случајевима (5 случајева). Међу одраслим, 9 су били мушкарци (6 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*, 2 *Maturus-Senium*), а 5 су биле жене (3 *Adultus*, 1 *Maturus-Senium*, 1 *Senium*).

У истраживаном материјалу уочена су четири различита типа лезија. Најчешће, код 11 случајева виде се абнормално изражене импресије налик прстима (*ABDI = abnormally pronounced digital impressions*) (Слика 13), а затим абнормални отисци крвних судова (*ABVI = abnormal blood vessel impressions*) у 7 случајева (Слика 14). Периостеалне апозиције (PA) забележене су код 6 случајева (Слика 13). Грануларне импресије (*GI = granular impressions*), које су специфичне за туберкулозу, су најређе уочене, само код 2 случаја (Слика 15).

Асоцијација различитих лезија документована је код 9 особа: код 4 случајева абнормално изражене импресије налик прстима биле су присутне заједно са периостеалним апозицијама, а у једном случају са грануларним импресијама.

Код две особе абнормални отисци крвних судова и периостеалне апозиције (међу којима је већ описана особа из гроба бр. 5), а код једне особе абнормални отисци крвних судова и грануларне импресије су били истовремено присутни.

Ове лезије најчешће се појављују на *os parietale* (16 случајева) и *os frontale* (15 случајева). У 5 случајева захваћен је *os occipitale*, у 2 случаја *os temporale*, а у једном случају *os sphenoidale*. Изузев два случаја (где је само једна кост захваћена), лезије су биле видљиве на више костију лобање, у 4 случаја на две, код 10 случајева на три, а код 3 случаја на четири кости.

Промене на површини пршљенова

Лезије на површини пршљенова примећене су код 15 особа: 3 субадултне особе (2 *Infantia II*, 1 *Juvenis*) и 12 одраслих, од којих су 10 били мушкарци (8 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*, 1 *Maturus*), и само 2 жене (2 *Adultus*).

У свим случајевима забележена је хиперваскуларизација површине тела пршљена – *HV* (и код претходно описаног скелета из гроба бр. 5), а у једном случају била је присутна и периостеална апозиција – *PA* (и то у претходно описаном случају из гроба бр 3.) (Слика 16).

Међу различитим регионима најчешће је захваћен лумбални регион, код укупно 14 случајева, док су торакални пршљенови захваћени код 11 случајева. Код 3 особе лезије су примећене и на крсној кости.

Сподилодисцитис у раној фази

У 11 случајева забележене су шупљине на горњој и доњој површини тела пршљенова. У свим таквим случајевима, ове шупљине су биле присутне заједно са неком другом лезијом која указује на туберкулозу. Међутим, на основу диференцијалне дијагнозе ових формација, само у 6 случајева се претпоставља могућност туберкулозног порекла, ткз. сподилодисцитис у раној фази (*ESSP = early stage spondylodiscitis*), код осталих вероватније је да се ради о Шморловим чворима или лезијама дегенеративног порекла (Слика 17).

Међу случајевима, 4 су били мушкарци, од којих су 2 били *Adultus*, а 2 *Maturus*. Једина жена је била узрасне доби *Adultus*. Промене су уочене на лумбалним пршљенима код 4 случаја, док су на торакалним пршљенима примећене код 2 случаја.

Индикатори стреса

У многим случајевима, горе описане промене су праћене неком врстом индикатора стреса.

Код 16 особа уочен је периоститис дугих костију, међу њима су 3 субадулта (2 *Infantia II*, 1 *Juvenis*), а од одраслих 11 мушкарца (6 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*, 3 *Maturus*, 1 *Senium*) и 2 жена (1 *Adultus*, 1 *Adultus-Maturus*). Код свих 16 случајева захваћене су кости доњег уда, али је у два случаја уочено и хватање горњег уда. У већини случајева, код 15 особа, присутне су стријације, које су у једном случају биле праћене порозношћу, а у другом случају ремоделираном периостеалном апозицијом (Слика 18). Код особе из гроба бр. 3. на бутној кости се могу уочити дебеле, сунђерасте нове коштане формације.

Од осталих индикатора стреса, *cribra orbitalia* је присутна код 4 случаја: код детета узрасне доби *Infantia II*, 2 мушкарца узрасне доби *Maturus* и жене узрасне доби *Adultus*. У четири случаја (1 *Juvenis*, 2 *Adultus* мушкарца, 1 *Adultus* жене), на *collum femoris*-у присутне су крибротичне промене. У сваком наведеном случају, ове промене се могу видети уз периоститис дугих костију.

Поред свега овога, код детета узрасне доби *Infantia II* присутна је и вишеструка линеарна хипоплазија глеђи, која је такође асоцирана са периоститисом дугих костију и *cribra orbitalia*-ом.

Остале релевантне лезије

Поред ових лезија, у многим случајевима уочене су промене које, на основу њихове морфологије, указују на могућу туберкулозну природу. Важно је истаћи да су ове промене веома различите (нпр. ресорпције-шупљине, пролиферативне лезије, хиперваскуларизација), могу бити уочене на атипичним местима скелета и њихова морфологија не искључује могућност друге дијагнозе.

Најчешће су забележене шупљине на пршљеновима (11 случајева), као што је раније поменуто код промена *ESSP*. Поред пет потенцијалних случајева *ESSP*-а, код 7 случајева нађени су вероватно Шморлови чворови – међу њима су два случаја где су и *ESSP* и Шморлови чворови заједно присутни. У два друга случаја промене на пршљеновима су процењене као дегенеративне лезије.

У два случаја уочена је шупљина на стерналном крајку клавикуле, у оба случаја постоји могућност дегенеративног порекла. Међутим, у оба случаја су присутне атипичне туберкулозне лезије и шупљине на другим костима (у једном случају на скапули, док у другом на фибули). На крсној кости је у два случаја забележена ресорпција, а у једном случају промена је примећена на зглобном наставку једног лумбалног пршљена (Слика 19–21).

Поред ових лезија, регистроване су и пролиферативне промене на атипичним местима. У три случаја уочена је нова кост на сакроилијакалном зглобу (укључујући индивидуе из гробова бр. 3 и 5). У једном случају периостеална апозиција је видљива на *palatum durum*-у.

Поред пршљенова, хиперваскуларизација је регистрована и на другим местима, код два случаја на стернуму, а код једног случаја у максиларном синусу.

ДИСКУСИЈА

Сумирајући резултате истраживања може се закључити да су промене које указују на туберкулозу забележене код 30 особа, што представља изузетно високу учесталост (од 50%) у односу на целокупну популацију ($P=30/60 \cdot 100\%=50\%$).

Класичне / прогресивне лезије уочене су код две особе, што чини присутност туберкулозе у популацији извесном. Један од ових случајева приказује мултифокалну остеоартикуларну туберкулозу (туберкулозни спондилитис са паравертебралним и психоас апсцесима, туберкулозни кубитис

и остеомијелитис, литичке лезије ребара) и пулмоналну туберкулозу. У другом случају документована је коштана манифестација туберкулозе интерних органа.

Атипичне лезије / промене у раној фази присутне су код свих 30 случајева. Укупно 8 случајева показује само једну врсту атипичних лезија. Међу њима, један случај има ремоделирани периоститис на ребрима, док су у свим осталим случајевима промене видљиве на унутрашњој површини лобање. Што се тиче ових ендокранијалних лезија, у већини случајева уочене су абнормално изражене импресије налик прстима (4 случаја), међу њима, код 3 случаја ове промене су биле самостално присутне, а у једном случају у комбинацији са периостеалним апозицијама. У једном случају забележена је самостално присутност абнормалних отисака крвних судова, а у једном другом случају асоцијација ове промене са периостеалним апозицијама. У свим овим случајевима дијагноза туберкулозе се може сматрати најмање уверљивом (Santos & Roberts 2001, Spekker et al. 2020b, 2021a).

Међутим, у једном случају, где није документована асоцијација са другим типовима туберкулозних лезија, морфологија лезија на ендокранијалној површини, то јест грануларне импресије у комбинацији са абнормалним отисцима крвних судова, јасно указују на туберкулозно порекло, на основу најновијих истраживања (Spekker et al. 2020a).

Комбинована појава разних типова лезија које указују на туберкулозу, индикаторе стреса и друге релевантне лезије забележене су код 22 особе. Међу њима је у највећем броју уочена комбинација 3 и 4 различита типа лезије (по 8 случајева). У 3 случаја уочена је асоцијација 2 врсте лезија, у 2 случаја 6 врста лезија, а у једном случају 7 врста лезија. Комбиновано присуство ових промена повећава валидност дијагнозе туберкулозе.

Уз лезије ребара забележене су атипичне лезије / промене у раној фази у 16 случајева, индикатори стреса у 14 случајева, остале, релевантне лезије у 9 случајева. Такође су забележене ове промене код обе особе са класичним лезијама. Самостална појава ове лезије је нађена само у једном случају.

Ендокранијалне лезије су запажене у присуству атипичних лезија / промена у раној фази у 12 случајева. Индикатори стреса су асоцирани са овом променом у 7 случајева, а друге релевантне лезије такође у 7 случајева. Код једне особе на чијим се костима показују класичне промене такође се види ова промена.

Површинске лезије пршљенова нађене су само у оним случајевима где су запажене и друге лезије које упућују на туберкулозу, укључујући оба класична случаја. Друге релевантне лезије су нађене у 8 ових случајева, док су индикатори стреса асоцирани са овим лезијама у 11 случајева.

Лезије на горњој и доњој површини тела пршљенова које су вероватно узроковане туберкулозом (то јест сподилодисцитис у раној фази) такође су се јављале само у случајевима када су забележене и друге атипичне туберкулозне лезије. У 3 случаја су лезије праћене другим релевантним лезијама, такође у 3 случаја индикаторима стреса.

Важно је напоменути да иако постоји већи број доказа о вези између ових атипичних / ранофазних лезија и туберкулозе, ове измене нису увек специфичне за туберкулозу. Стога, у случајевима где је дијагноза базирана на овим атипичним лезијама, туберкулозно порекло се само претпоставља, а асоцијација ових промена повећава валидност дијагнозе. Међутим, поред честог и комбинованог појављивања ових промена у овој популацији, потребна би била и биомолекуларна анализа туберкулозне инфекције (тј. ДНК, миколна киселина, протеини), да би се у потпуности оправдала туберкулозна етиологија лезија.

На основу свега овога, валидност дијагнозе туберкулозе је највећа у два класична случаја и у два случаја са грануларним импресијама на ендокранијалној површини. Поузданост дијагнозе туберкулозе је велика у оним случајевима где су атипичне промене / лезије у раном стадијуму асоциране једна са другом или са индикаторима стреса, дакле укупно 20 случајева. У 6 случајева где је пронађена само једна врста лезије (а не грануларне импресије на унутрашњој површини лобање), као могућа дијагноза се јавља туберкулоза, али се морају узети у обзир и друге болести, које могу узроковати пулмоналну болест или менингитис.

Атипичне промене костију повезане са туберкулозом појавиле су се у скоро свим узрасним добрима (осим особа *Infantia I*), посебно код младих одраслих особа. Штавише, може се уочити одређена тенденција када се разматра дистрибуција ових лезија по старости. Ендокранијалне промене су се појавиле у свим субадултним случајевима – овај резултат се поклапа са медицинским подацима из преантибиотичке ере, према којима је релативно велики број деце оболеле од туберкулозе патило и умрло од менингитиса (Datta & Swaminathan 2001). Поред тога, ендокранијалне лезије, површне промене пршљенова и лезије ребара (посебно активни облик) пронађене су углавном код младих одраслих особа. Ови подаци могу указивати на старосно специфичне реакције коштаног система на инфекцију.

Активност туберкулозне инфекције у тренутку смрти такође је била препознатљива у већини случајева. Ендокранијалне лезије, површинске промене пршљенова, као и активни или ремоделирајући облик периосталних апозиција на ребрима сматрају се знацима активне упале. Ове лезије су уочене у 25 случајева што дакле указује на активан упални процес и могући узрок смрти, укључујући оба случаја класичне туберкулозе. У потпуности ремоделиране коштане формације које су пронађене на ребрима у 5 случајева су резултати могућег опоравка. Међутим, код 9 особа и активне и ремоделиране лезије су присутне. Ова појава се објашњава могућим бржим опоравком периосталних апозиција на ребрима у поређењу са променама пршљенова или ендокранијалним лезијама, или указује на вишеструко избијање болести.

Палеопатолошко истраживање туберкулозе дало нам је увид и у живот становништва локалитета Верушић „А”. Резултати су показали да се туберкулоза у овој популацији јављала веома често, што указује на њено лоше здравствено стање. Да би се овај закључак ставио у контекст, важно је истаћи да је гробље на локалитету Верушић „А”, мада садржи само 60 гробова, комплетно откривено.

Међутим, 500 метара од овог локалитета, налази се још једно гробље, који је означено као Верушић „Б”, из истог археолошког периода и са истим гробним прилозима. Ово гробље је само делимично откопано (271 гроб), али, према процени археолога ради се о гробљу са око 500 гробова (Szekeres & Szekeres 1996: 5). Истовремена употреба два гробља и њихов близак положај, сличност археолошких феномена и антрополошких карактеристика (Szekeres & Szekeres 1996: 63–65, Czékus 2007: 54) претпоставља могућност да су људи сахрањени на локалитету Верушић „А” били изоловани из веће заједнице, чији разлог може бити чак и њихово туберкулозно обољење. Ова могућност се може доказати даљим испитивањима туберкулозе на антрополошким остацима локалитета Верушић „Б”.

Са територије данашње Србије публиковано је релативно мало палеопатолошких података о туберкулози. Прве случајеве, које су пронашли у аварском антрополошком материјалу локалитета Банкерт у Бачкој, публиковали су Фаркаш и сарадници (Farkas et al. 1976). Код 3 особе описали су Потов гибус, међу њима у једном случају *spina ventosa* је такође била асоцирана са лезијама. Ове случајеве такође помиње Векоњ (Vékonь 1983) у свом сажетку о резултатима палеопатолошких истраживања овог антрополошког материјала.

Живановић је у антрополошком материјалу гробља при цркви из 14. века у Трговишту нашао два случаја туберкулозе колена и два случаја туберкулозног спондилитиса (Živanović 1986). Живановић је заслужан и за откривање туберкулозне деструкције пршљенова у једном случају у материјалу са локалитета Попе из периода између 13. и 14. века (Živanović 1988). Ловринчевић и Микић пронашли су 2 случаја са туберкулозним променама у радиокарпалном зглобу и у колену у материјалу гробља из периода између 11. и 14. века ископаног у Винчи код Београда (Lovrinčević & Mikić 1989). Четири случаја из Трговишта и три из Винче помињу се и у студији Ђурић-Срејић и Робертса о инфективним лезијама пронађеним у српским касносредњовековним антрополошким серијама (Djurić-Srejić & Roberts 2001). У материјалу локалитета Сомбор-Аеродром из периода између 16. и 17. века нађена су два класична случаја (туберкулозни спондилитис), док се код 33 особе претпоставља присутност туберкулозе на основу атипичних лезија (Lovász et al. 2010, Lovász 2015: 49). Миладиновић Радмилиновић је публиковала два могућа случаја са раним стадијумом туберкулозе из источног дела локалитета 37 у Сремској Митровици између 10. и 12. века (Miladinović Radmilović 2012: 185–187, 199). Шаркић и Бранковић представљају два могућа случаја са локалитета Маргум/Морава између 10. и 13. века, од којих је један атипичан, док у другом случају претпостављају Потову болест (Šarkić & Branković 2020). Миљевић-Ђајић и Миливојевић описују прогресивни случај туберкулозе једног претпостављеног монаха из 17. века са локалитета Ђурине Ћелије (Miljević-Đajić & Milivojević 2022). Свеукупно, у Србији је публиковано 14 класичних и 36 атипичних случајева туберкулозе. Међу њима, ни у једном случају није потврђена дијагноза са молекуларним испитивањима.

Поред података из Србије, морамо узети у обзир и оне из Мађарске, будући да су људи сахрањени на локалитету у Верушићу припадали становништву Угарске из доба Арпадовића.

Палеопатолошка истраживања туберкулозе су много напреднија у Мађарској. Као резултат тога, на територији Мађарске су познати многи случајеви класичне и атипичне туберкулозе од неолита до 18. и 19. века, а у многим случајевима дијагноза је потврђена молекуларним испитивањима (нпр. Pálfi & Marcsik 1999, Maczel 2003, Marcsik et al. 2009, Donoghue et al. 2011, Évinger et al. 2011, Masson et al. 2013, 2015, Köhler et al. 2014, Pósa et al. 2015, Spekker et al. 2016, 2024). Резултати ових истраживања указују да је учесталост туберкулозе између 7. и 9. века већа него у претходним историјским периодима, како у погледу класичних промена тако и у погледу атипичних лезија (Pálfi & Marcsik 1999, Marcsik et al. 2009). Класични случајеви вероватно су се јављали и међу мађарским досељеницима из 10. века, пошто су класичне лезије карактеристичне за туберкулозу пронађене у серијама из 10. и 11. века. За сада, међутим, није познато које особе су од њих били досељеници и које су припадале становништву из раног периода времена Арпадовића (Marcsik et al. 2016). Међутим, познати су случајеви са атипичним лезијама туберкулозе који сигурно припадају мађарским досељеницима, и код неколико појединаца дијагноза је поткрепљена и ДНК анализом (Marcsik et al. 2009, 2016). У средњовековним серијама (после 11. века) број скелетних налаза који показују трагове туберкулозе постепено се поново повећава, док је у антрополошким материјалима између 16. и 17. века, као и између 18. и 19. века учесталост случајева класичних и атипичних лезија већ изузетно висока (нпр. Pálfi & Marcsik 1999, Maczel 2003, Marcsik et al. 2009, Lovász 2015, Pósa et al. 2015). У антрополошким серијама из 11. и 12. века, слично серији из Верушића, у класичним случајевима доминирају болести кичменог стуба, али забележени су и случајеви са обољењем кука и колена (Pálfi & Marcsik 1999: 534, Marcsik et al. 2009: 19–20). Међутим, за случај сличан мултифокалној појави уоченој на скелету из гроба бр. 3, до сада је познат само један податак (Spekker et al. 2021b).

Ови историјски трендови у вези са учесталошћу туберкулозе у Мађарској највероватније важе и за северни део данашње Србије, будући да обе регије припадају географски јединственом подручју, Карпатском басену. Штавише, током историје више пута су припадали истим државним структурама, нпр. Аварском канату, Краљевини Угарској, Хабзбуршкој монархији, Аустроугарској монархији. Међутим, још увек недостају директни докази, јер су истраживања туберкулозе у Србији још увек у раној фази, а многе музејске антрополошке збирке још увек нису испитиване.

Резултати овог истраживања и случајеви приказани у овој студији, доприносе познавању палеоепидемиологије туберкулозе у Србији, и пружају нове податке за истраживања туберкулозе из времена Арпадовића у Мађарској. Поред тога, значај ових резултата повећава и чињеница да је мултифокална појава класичних симптома уочених на скелету из гроба бр. 3 (туберкулозни спондилитис са паравертебралним и психоас апсцесима, туберкулозни кубитис и остеомијелитис, литичке лезије ребара), на основу литературних података, још није забележена у српским антрополошким материјалима, а изузетно је ретка и у мађарским серијама (нпр. Pálfi & Molnár 2009, Spekker et al. 2012, 2021b), а и широм света је објављено само неколико студија сличних случајева (Dabernat &

Crubézy 2010, Sparacello et al. 2017, Pálfi et al. 2012). Значајан је и опис случаја из гроба бр. 5, јер у литератури за регион још нису објављени подаци о коштаној манифестацији туберкулозе интерних органа.

Што се тиче резултата овог истраживања, такође је посебно важно да комбинована појава класичних и атипичних туберкулозних лезија уочених у антрополошком материјалу Верушић „А” – у случају да даље анализе потврде дијагнозу – може допринети повећању дијагностичке вредности атипичних лезија.

Резултати истраживања туберкулозе треба да буду представљени не само научној јавности, већ и лаицима, то јест посетиоцима музеја. Резултати оваквих истраживања пружају увид у живот различитих древних популација, односно у начин живота и здравствено стање становништва. Уочене лезије инфективног порекла у антрополошком материјалу локалитета Верушић „А”, као што је велики број случајева туберкулозе, указују на посебно лоше здравље становништва. Присутност прогресивних случајева туберкулозе упућује и на то, да су људи ове заједнице бринули о оболелима, који би иначе умрли пре него што су се појавили симптоми који се споро развијају.

Истовремено, тема туберкулозе је важна и данас, јер њена распрострањеност показује све већи тренд широм света – међутим, „просечан човек” тога није свестан. Појава и ширење сојева отпорних на антибиотике (услед неодогавајуће употребе антибиотика) чини поново актуелним сазнања о туберкулозним променама преантибиотичке ере. Све ово опомиње јавност и указује на важност правилне, умерене употребе антибиотика и значај превенције, као и на важност правилне исхране, начина живота и вакцинације.

На основу свега наведеног, у сталној поставци *Природа и човек* Природњачког одељења Градског музеја Суботица презентовани су неки од случајева туберкулозе пронађени у антрополошком материјалу локалитета Верушић „А”. Реконструисани скелет, који иначе по концепцији изложбе презентује младу (*Adultus*) жену је из гроба бр. 5, на којем се налазе туберкулозне лезије прогресивног стадијума. Међу осталим предметима који приказују начин живота популације, изложено је и неколико костију из гроба бр. 3, које такође приказују прогресивни стадијум ове болести. Поред ових, изложена је и чеона кост из гроба бр. 28, на којој се виде трагови упале можданих овојница на унутрашњој површини. Промене на костима су обележене стрелицама и уз сваки предмет је приложен натпис о видљивим променама са графичким елементима, који олакшавају препознавање изложених костију. У приложеној легенди о локалитету Верушић „А” је опис изложеног материјала са интерпретацијом различитих промена на костима, који додатно олакшава разумевање онога што посетиоци виде. Поред тога, екрани осетљиви на додир пружају детаљније информације о изложеним скелетима и костима.

ЛИТЕРАТУРА

- Aufderheide, A.C., Rodríguez-Martín, C. (1998). *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baker, B.J. (1999). Early manifestations of tuberculosis in the skeleton. In: Pálfi, Gy., Dutour, O., Deák, J., Hutás, I. (Eds), *Tuberculosis: Past and present*. Szeged: Tuberculosis Foundation, Budapest: Golden Book Publisher, 299–307.
- Boros-Major, A., Bóna, A., Lovász, G., Molnár, E., Marcsik, A., Pálfi, Gy., Márk, L. (2011). New perspectives in biomolecular paleopathology of ancient tuberculosis: A proteomic approach. *Journal of Archaeological Science*, 38, 197–201.
- Czékus, G. (2007). Embertani vizsgálatok Verušić-A (Vojvodina, Szerbia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain. *Folia Anthropologica*, 5, 51–66.
- Coqueugniot, H., Pálfi, Gy., Gély, B., Dutour, O. (2023). Upper Paleolithic tuberculosis: A probable case illustrated by paleoimaging methods (Azilian site of Les Iboussières, France). *Tuberculosis*, 143(S), 102373. DOI: 10.1016/j.tube.2023.102373.
- Dabernat, H., Crubézy, É. (2010). Multiple bone tuberculosis in a child from pre-dynastic Upper Egypt (3200 BC). *International Journal of Osteoarchaeology*, 20(6), 719–730.
- Datta, M., Swaminathan, S. (2001). Global aspects of tuberculosis in children. *Paediatric Respiratory Reviews*, 2, 91–96.
- Djurić-Srejić, M., Roberts, Ch. (2001). Palaeopathological evidence of infectious disease in skeletal populations from later medieval Serbia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 11(5), 311–320.
- Donoghue, H.D., Pap, I., Szikossy, I., Spigelman, M. (2011). Detection and characterization of *Mycobacterium tuberculosis* DNA in 18th century Hungarians with pulmonary and extrapulmonary tuberculosis. *Yearbook of Mummy Studies*, 1, 51–56.
- Évinger, S., Bernert, Zs., Fóthi, E., Wolff, K., Kővári, I., Marcsik, A., Donoghue, H.D., O'Grady, J., Kiss, K.K., Hajdu, T. (2011). New skeletal tuberculosis cases in past populations from Western Hungary (Transdanubia). *HOMO – Journal of Comparative Human Biology*, 62, 165–183.
- Farkas, Gy., Marcsik, A., Vékony, L. (1976). Vertebral deformation in the avar skeletal material. *Anthropologie*, 14, 231–233.
- Fletcher, H.A., Donoghue, H.D., Holton, J., Pap, I., Spigelman, M. (2003). Widespread occurrence of *Mycobacterium tuberculosis* DNA from 18th–19th century Hungarians. *American Journal of Physical Anthropology*, 120(2), 144–152.
- Haas, C.J., Zink, A., Molnár, E., Szeimies, U., Reischl, U., Marcsik, A., Ardagna, Y., Dutour, O., Pálfi, Gy., Nerlich, A.G. (2000). Molecular evidence for different stages of tuberculosis in Hungarian skeletal samples. *American Journal of Physical Anthropology*, 113(3), 293–304.
- Hershkovitz, I., Greenwald, C.M., Latimer, B., Jellema, L.M., Wish-Baratz, S., Eshed, V., Dutour, O., Rotschild, B.M. (2002). *Serpens Endocrania Symmetrica* (SES): a new term and a possible clue for identifying intrathoracic disease in skeletal populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 118(3), 201–216.
- Hershkovitz, I., Donoghue, H.D., Minnikin, D.E., Besra, G.S., Lee, O.Y.-C., Gernaey, A.M., Galili, E., Eshed, V., Greenblatt, C.L., Lemma, E., Bar-Gal, G.K., Spigelman, M. (2008). Detection and molecular characterization of 9000-year-old *Mycobacterium tuberculosis* from a neolithic settlement in the Eastern Mediterranean. *PLoS One*, 3(10), e3426. DOI: 10.1371/journal.pone.0003426.
- Kelley, M.A., Micozzi, M.S. (1984). Rib lesions in chronic pulmonary tuberculosis. *American Journal of Physical Anthropology*, 65(4), 381–386.
- Köhler, K., Pálfi, Gy., Molnár, E., Zalai-Gaál, I., Oszás, A., Bánffy, E., Kirinó, K., Kiss, K.K., Mende, B.G. (2014). A late neolithic case of Pott's disease from Hungary. *International Journal of Osteoarchaeology*, 24(6), 697–703.

- Lee, O. Y.-C., Wu, H.H.T., Besra, G.S., Minnikin, D.E., Jaeger, H.Y., Maixner, F., Zink, A., Gasparik, M., Pap, I., Bereczki, Zs., Pálfi, Gy. (2023). Sensitive lipid biomarker detection for tuberculosis in late Neanderthal skeletons from Subalyuk Cave, Hungary. *Tuberculosis*, 143(S), 102420. DOI: 10.1016/j.tube.2023.102420.
- Lewis, M.E. (2004). Endocranial lesions in non-adult skeletons: understanding their aetiology. *International Journal of Osteoarchaeology*, 14(2), 82–97.
- Lovász, G., Pálfi, Gy., Marcsik, A., Pósa, A., Neparáczi, E., Molnár, E. (2010). Skeletal manifestation of tuberculosis in a late medieval anthropological series from Serbia. *Acta Biologica Szegediensis*, 54(2), 83–91.
- Lovász, G. (2015). *A török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani vizsgálata* [Ph.D. дисертация]. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Embertani Tanszék.
- Lovrinčević, A., Mikić, Z. (1989). *Atlas osteopatoloških promjena na istorijskim populacijama Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Maczel, M. (2003). „On the traces of tuberculosis” *Diagnostic criteria of tuberculous affection of the human skeleton and their application in Hungarian and French anthropological series* [Ph.D. дисертация]. Marseille: UMR 6578 CNRS-University of La Méditerranée, Szeged: University of Szeged, Department of Anthropology.
- Marcsik, A., Molnár, E., Ősz, B., Donoghue, H., Zink, A., Pálfi, Gy. (2009). Adatok a lepra, tuberculosis és syphilis magyarországi paleopatológiájához. *Folia Anthropologica*, 8(3), 5–34.
- Marcsik, A., Bereczki, Zs., Molnár, E. (2016). Homokmégy-Székes 10–11. századi temető csontvázanyagának vizsgálata. In: Gallina, Zs., Varga, S. (Eds), *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században*. Szeged-Budapest: Szegedi Tudományegyetem Régészeti tanszék, 179–208.
- Mariotti, V., Zuppello, M., Pedrosi, M.E., Bettuzzi, M., Brancaccio, R., Peccenini, E., Morigi, M.P., Belcastro, M.G. (2015). Skeletal evidence of tuberculosis in a modern identified human skeletal collection (Certosa cemetery, Bologna, Italy). *American Journal of Physical Anthropology*, 157(3), 389–401.
- Martini, M. (1988). *Tuberculosis of the bones and joints*. Berlin: Springer Verlag. <https://books.google.rs/books?id=kkCgBQAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Martini+Tuberculosis+of+the+bones+and+joints&hl=sr&sa=X&ved=0ahUKEwjxgbCUycfVAhUEM5oKHZ6lDhcQ6AEIJDA>.
- Masson, M., Molnár, E., Donoghue, H.D., Besra, G.S., Minnikin, D.E., Wu, H.H.T., Lee, O.Y.-C., Bull, I.D., Pálfi, Gy. (2013). Osteological and biomolecular evidence of a 7000-year-old case of hypertrophic pulmonary osteopathy secondary to tuberculosis from neolithic Hungary. *PloS One*, 8(10), e78252. DOI: 10.1371/journal.pone.0078252.
- Masson, M., Bereczki, Zs., Molnár, E., Donoghue, H.D., Minnikin, D.E., Lee, O.Y.-C., Wu, H.H.T., Besra, G.S., Bull, I.D., Pálfi, Gy. (2015). 7000 year-old tuberculosis cases from Hungary – Osteological and biomolecular evidence. *Tuberculosis*, 95(S1), S13–S17. DOI: 10.1016/j.tube.2015.02.007.
- Matos, V., Santos, A.L. (2006). On the trail of pulmonary tuberculosis based on rib lesions: results from the Human Identified Skeletal Collection from the Museu Bocage (Lisbon, Portugal). *American Journal of Physical Anthropology*, 130(2), 190–200.
- Miladinović Radmilović, N. (2012). Analysis of human osteological material from the eastern part of site no. 37 in Sremska Mitrovica. *Starinar*, 62, 181–204. DOI: 10.2298/STA1262181M.
- Miljević-Đajić, M., Milivojević, V. (2022). A Case of Skeletal Tuberculosis in a Man from the Site of Đurine Čelije on Rudnik. *Journal of Serbian Archaeological Society*, 38, 125–148. DOI: 10.18485/gsad.2022.38.5.
- Modlin, R.L., Bloom, B.R. (2013). TB or not TB: That is no longer the question. *Science Translational Medicine*, 5(213), 213sr6. DOI: 10.1126/scitranslmed.3007402.
- Molnár, E., Pálfi, Gy. (1994). Probable cases of skeletal infections in the 17th century anthropological series of Bácsalmás (Hungary). *Acta Biologica Szegediensis*, 40, 101–105.

- Molnár, E., Donoghue, H.D., Lee, O.Y.-C., Wu, H.H.T., Besra, G.S., Minnikin, D.E., Bull, I.D., Llewellyn, G., Williams, Ch.M., Spekker, O., Pálfi, Gy. (2015). Morphological and biomolecular evidence for tuberculosis in 8th century AD skeletons from Bélmegyer-Csömöki domb, Hungary. *Tuberculosis*, 95(S1), S35–S41. DOI: 10.1016/j.tube.2015.04.007.
- Nerlich, A.G., Lösch, S. (2009). Paleopathology of Human Tuberculosis and the Potential Role of Climate. *Interdisciplinary Perspectives on Infectious Diseases*, 2009, 437187. DOI: 10.1155/2009/437187.
- Ortner, D.J. (2003). *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. San Diego: Academic Press.
- Pálfi, Gy., Marcsik, A., (1999). Paleoepidemiological data of tuberculosis in Hungary. In: Pálfi, Gy., Dutour, O., Deák, J., Hutás, I. (Eds), *Tuberculosis: Past and present*. Szeged: Tuberculosis Foundation, Budapest: Golden Book Publisher, 533–539.
- Pálfi, Gy., Molnár, E. (2009). The paleopathology of specific infectious diseases from southeastern Hungary: a brief overview. *Acta Biologica Szegediensis*, 53(2), 111–116.
- Pálfi, Gy., Bereczki, Zs., Ortner, D.J., Dutour, O., (2012). Juvenile cases of skeletal tuberculosis from the Terry Anatomical Collection (Smithsonian Institution, Washington, D.C., USA). *Acta Biologica Szegediensis*, 56(1), 1–12.
- Pálfi, Gy., Dutour, O., Perrin P., Sola, Ch., Zink, A. (2015a). Tuberculosis in evolution. *Tuberculosis*, 95(S1), S1–S3. DOI: 10.1016/j.tube.2015.04.007.
- Pálfi, Gy., Maixner, F., Maczel, M., Molnár, E., Pósa, A., Kristóf, L.A., Marcsik, A., Balázs, J., Masson, M., Paja, L., Palkó, A., Szentgyörgyi, R., Nerlich, A., Zink, A., Dutour, O. (2015b). Unusual spinal tuberculosis in an Avar Age skeleton (Csongrád-Felgyő, Ürmös-tanya, Hungary): A morphological and biomolecular study. *Tuberculosis*, 95(S1), S29–S34. DOI: 10.1016/j.tube.2015.04.007.
- Pálfi, Gy., Molnár, E., Bereczki, Zs., Coqueugniot, H., Dutour, O., Tillier, A., Rosendahl, W., Sklááitz, A., Mester, Zs., Gasparik, M., Maixner, F., Zink, A., Minnikin, D.E., Pap, I. (2023). Re-examination of the Subalyuk Neanderthal remains uncovers signs of probable TB infection (Subalyuk Cave, Hungary). *Tuberculosis*, 143(S), 102419. DOI: 10.1016/j.tube.2023.102419.
- Pfeiffer, S. (1991). Rib lesions and New World tuberculosis. *International Journal of Osteoarchaeology*, 1(3–4), 191–198.
- Pósa, A., Maixner, F., Sola, Ch., Bereczki, Zs., Molnár, E., Masson, M., Lovász, G., Spekker, O., Wicker, E., Perrin, P., Dutour, O., Zink, A., Pálfi, Gy. (2015). Tuberculosis infection in a late-medieval Hungarian population. *Tuberculosis*, 95(S1), S60–S64. DOI: 10.1016/j.tube.2015.02.010.
- Raff, J., Cook, D.C., Kaestle, F. (2006). Tuberculosis in the New World: a study of ribs from the Schild Mississippian population, West-Central Illinois. *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz*, 101(S2), 25–27.
- Redman, J.E., Shaw, M.J., Mallet, A.I., Santos, A.L., Roberts, Ch.A., Gernaey, A.M., Minnikin, D.E. (2009). Mycocerosic acid biomarkers for the diagnosis of tuberculosis in the Coimbra Skeletal Collection. *Tuberculosis*, 89(4), 267–277.
- Santos, A.L., Roberts, Ch. (2001). A picture of tuberculosis in young Portuguese people in the early 20th century: a multidisciplinary study of the skeletal and historical evidence. *American Journal of Physical Anthropology*, 115(1), 38–49.
- Santos, A.L., Roberts, Ch. (2006). Anatomy of a serial killer: differential diagnosis of tuberculosis based on rib lesions of adult individuals from the Coimbra Identified Skeletal Collection, Portugal. *American Journal of Physical Anthropology*, 130(1), 38–49.
- Šarkić, N., Branković, T. (2020). Anthropological and Paleopathological Analysis of Skeletal Remains from the Site of Margum/Morava (Požarevac, Serbia), Medieval Period – The Results of the Excavations in 2011. *Journal of Serbian Archaeological Society*, 36, 147–173. DOI: 10.18485/gsad.2020.36.7.
- Schultz, M. (2001). Paleohistology of bone: A new approach to study of ancient diseases. *Yearbook of Physical Anthropology*, 44, 106–147.
- Sparacello, V.S., Roberts, Ch.A., Kerudin, A., Müller, R. (2017). A 6500-year-old Middle Neolithic child from Pollera Cave (Liguria, Italy) with probable multifocal osteoarticular tuberculosis. *International Journal of Paleopathology*, 17, 67–74.

- Spekker, O., Pálfi, Gy., Kozocsay, G., Pósa, A., Bereczki, Zs., Molnár, E. (2012). New cases of probable skeletal tuberculosis from the Neolithic period in Hungary – A morphological study. *Acta Biologica Szegediensis*, 56(2), 115–123.
- Spekker, O., Molnár, E., Lovász, G., Marcsik, A., Masson, M., Bereczki, Zs., Paja, L., Balázs, J., Váradi, O., Neparáczki, E., Pósa, A., Maixner, F., Zink, Z., Perrin, P., Coqueugnoit, H., Dutour, O., Pálfi, Gy. (2016). Paléopathologie infectieuse chez des sujets immatures: exemple de la tuberculose. Résultats de 45 ans de recherches effectuées dans la Collection Anthropologique de Szeged. In: *Colloque 2016 Groupe des Paleopathologistes de Langue Française*. Toulouse, 19.
- Spekker, O., Hunt, D.R., Paja, L., Molnár, E., Pálfi, G., Schultz, M. (2020a). Tracking down the White Plague: The skeletal evidence of tuberculous meningitis in the Robert J. Terry Anatomical Skeletal Collection. *PLoS One*, 15(3), e0230418. DOI: 10.1371/journal.pone.0230418.
- Spekker, O., Schultz, M., Paja, L., Váradi, O.A., Molnár, E., Pálfi, G., et al. (2020b). Tracking down the White Plague. Chapter two: The role of endocranial abnormal blood vessel impressions and periosteal appositions in the paleopathological diagnosis of tuberculous meningitis. *PLoS One*, 15(9): e0238444. DOI: 10.1371/journal.pone.0238444.
- Spekker, O., Hunt, D.R., Berthon, W., Paja, L., Molnár, E., Pálfi, G., et al. (2021a). Tracking down the White Plague. Chapter three: Revision of endocranial abnormally pronounced digital impressions as paleopathological diagnostic criteria for tuberculous meningitis. *PLoS One*, 16(3), e0249020. DOI: 10.1371/journal.pone.0249020.
- Spekker, O., Kis, L., Deák, A., Makai, E., Pálfi, G., Váradi, O.A., et al. (2021b). An unusual case of childhood osteoarticular tuberculosis from the Árpadian Age cemetery of Gyórszentiván-Révhegyi tag (Győr-Moson-Sopron county, Hungary). *PLoS One*, 16(4), e0249939. DOI: 10.1371/journal.pone.0249939
- Spekker, O., Kiss, P.A., Kis, L., Király, K., Varga, S., Marcsik, A., Schütz, O., Török, T., Hunt, D.R., Tihanyi, B. (2024). White plague among the “forgotten people” from the Barbaricum of the Carpathian Basin – Cases with tuberculosis from the Sarmatian-period (3rd–4th centuries CE) archaeological site of Hódmezővásárhely-Kenyere-ér, Bereczki-tanya (Hungary). *PLoS One*, 19(1), e0294762. DOI: 10.1371/journal.pone.0294762.
- Stuart-Macadam, P. (1989). Porotic hyperostosis: Relationship between orbital and vault lesions. *American Journal of Physical Anthropology*, 80, 187–193.
- Szekeres, L., Szekeres, Á. (1996). *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica-Azotara)*. Szabadka.
- Szendrői, M. (2011). A gerinc gyulladásos folyamatai. In: Szendrői, M. (Ed), *Ortopédia* [Е-уцбеник]. Budapest: Semmelweis Egyetem Ortopédiai Klinika. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0019_2A_Ortopedia/A_III_4_1_1.htm.
- Tuli, S.M. (2016). *Tuberculosis of the skeletal system (bones, joints, spine and bursal sheaths)*. 5th Edition. New Delhi: Jaypee Brothers Medical Publishers (P) LTD. <https://books.google.rs/books?id=3bSfCwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>.
- Vajda, E. (2010). A Mycobacterium tuberculosis okozta extrapulmonalis betegségek. In: Tulassay, Zs. (Ed), *A belgyógyászat alapjai* 1. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_524_A_belgyogyaszat_alapjai_1/ch03s07.html
- Vékony, L. (1983). A topolyai avar kori temető paleopatológiai elemzése. *Létünk*, 13(1), 91–104.
- Wayne, L.G. (1982). Microbiology of the tubercle bacilli. *American Review of Respiratory Disease*, 125, 31–41.
- WHO (2023). *Global tuberculosis report 2023*. Geneva: World Health Organization. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/373828/9789240083851-eng.pdf?sequence=1>.
- Zink, A.R., Molnár, E., Motamedi, N., Pálfi, Gy., Marcsik, A., Nerlich, A.G. (2007). Molecular history of tuberculosis from ancient mummies and skeletons. *International Journal of Osteoarchaeology*, 17(4), 380–391.
- Živanović, S. (1986). Osnovne antropološke karakteristike skeleta iz nekropole crkve 1 u Trgovištu. *Novopazarski Zbornik*, 10, 43–66.
- Živanović S. (1988). Antropološka analiza srpskih srednjovekovnih skeleta. *Raška Baština*, 3, 235–245.

Kajdocsi Lovász Gabriella

TUBERKULÓZISOS ELVÁLTOZÁSOK ELEMZÉSE A 11. SZÁZADI VERUŠIĆ „A” LELŐHELY EMBERTANI ANYAGÁBAN

Összefoglaló

Jelen tanulmány a tuberkulózisra utaló csontelváltozások elemzését mutatja be a középkori (11. század) Verušić „A” lelőhelyen feltárt antropológiai anyagban. A tuberkulózisos elváltozásokat makroszkópos morfológiai módszerekkel vizsgáltuk, melynek során klasszikus/előrehaladott stádiumú tüneteket és atipikus/korai stádiumú elváltozásokat egyaránt megfigyeltünk, mellettük pedig a stresszindikátorokat is dokumentáltuk. A kutatás eredményei szerint tuberkulózisos elváltozások 30 egyénnél voltak jelen, ami a teljes populációhoz viszonyítva kivételesen magas, 50%-os gyakoriságot jelent. Klasszikus léziókat két esetben találtunk. Az egyik ilyen esetben a multifokális csont-ízületi tuberkulózis tünetei (spondylitis tuberculosa paravertebralis és psoas tályoggal, cubitis tuberculosa, osteomyelitis, bordák lítikus elváltozásai) mellett tüdőtuberkulózisra utaló elváltozások is jelen voltak. A másik esetben a belső szerveket (gastrointestinalis vagy genitourinalis rendszert) érintő tuberkulózis csonttani tüneteit dokumentáltuk. A két klasszikus esetet is beleértve, mind a 30 esetben atipikus elváltozásokat találtunk. Közülük két egyénnél tuberkulózis-specifikus granuláris impressziókat figyeltünk meg a koponya endokraniális felszínén. A tuberkulózisra utaló különböző típusú elváltozások, stresszindikátorok és egyéb releváns léziók egyidejű jelenlétét 22 egyénnél észleltük, ami növeli a tuberkulózis diagnózisának megbízhatóságát.

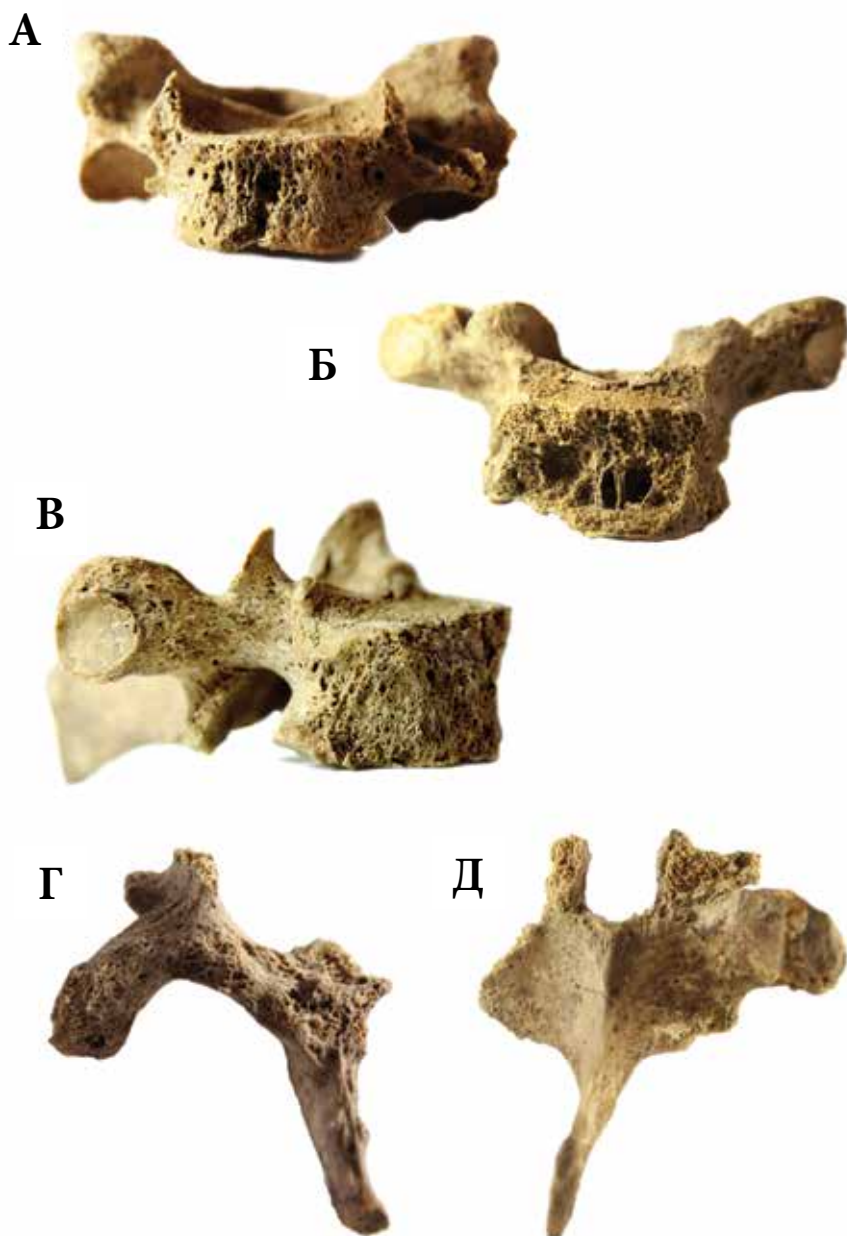
гроб бр.	инв. бр.	ста-рост	пол	Класичне / узнапредовале туберкулозне лезије	Атипичне промене / лезије раног стадијума	асоцирани индикатори стреса	остале релевантне / атипичне лезије
6	10	30-35	мушки	-	лезије на ребрима: D6, 7, 8; ремоделиране PA површинске промене пршљенова: Th5-L4, sacrum: HV	D, S femora, D, S tibiae: стријаија; S collum femoris: пороза	D, S sinus maxillaris: HV; Th10-11: Шморлови чворови
18	19	12-14	-	-	ендокранијалне промене: os frontale, os sphenoidale: APDI, PA површинске промене пршљенова: S1-3: HV	D, S tibiae: стријаија, пороза; S femur: стријаија; D, S orbitae: порогична cribra orbitalia; зуб 12: вишеструка хипоплазија глеђи	-
20	21	50-60	мушки	-	лезије на ребрима: S3-6, 8, D3-5; ремоделиране PA; груба текстура висцералних површина спондилодисцитис у раној фази: L5: ресорпција	D, S femora: стријаија; D orbita: remodelirana cribra orbitalia	D clavicula, S fibula, 1 metacarpus: ресорпције
22	23	60-70	женски	-	лезије на ребрима: S5, 6, D4, 5, 7, 8; ремоделиране PA; груба текстура висцералних површина	-	Th9, Th12, L3: дегенеративне (?) ресорпције
24	25	21-23	мушки	-	лезије на ребрима: D8-10: PA у процесу ремоделирања; D6-10, S8-9: ремоделиране PA ендокранијалне промене: os frontale, D, S ossa parietalia: APDI површинске промене пршљенова: Th5-L4: HV	D, S femora, S tibia, S radius: стријаија	-

гроб бр.	инв. бр.	ста-рост	пол	Класичне / узнапредовале туберкулозне лезије	Атипичне промене / лезије раног стадијума	асоцирани индикатори стреса	остале релевантне / атипичне лезије
26	27	50-70	женски	-	лезије на ребрима: S8: ремоделиране PA; груба текстура висцералних површина ендокранијалне промене: D, S ossa parietalia, os occipitale: APDI	-	-
27	28	25-30	мушки	-	лезије на ребрима: S3, 5, 6-9: активне PA ендокранијалне промене: os frontale, D, S ossa parietalia: APDI површинске промене приљенова: Th11-L2: HV спондилодисцитис у раној фази: L4: ресорпција	D, S femora, D, S tibiae: стријација; D tibia: ремоделиране PA; D collum femoris: пороза	sacrum, S facies auricularis: ресорпција; corpus i manubrium sterni: HV
28	29	21-23	женски	-	ендокранијалне промене: os frontale: ABVI површинске промене приљенова: Th5-L5: HV спондилодисцитис у раној фази: Th5-6, 10, 12: ресорпције	-	Th5-8, 10, 12, L1-4: Шморлови чворови, дискус херније; sacrum, S facies auricularis: ресорпција
33	34	15-16	(женски)	-	ендокранијалне промене: os frontale, D, S ossa parietalia: APDI; D, S ossa parietalia, S os temporale: PA површинске промене приљенова: Th5-L4:	D, S femora: стријација; D, S collum femoris: пороза	-
36	36	13-15	-	-	ендокранијалне промене: os frontale, D, S ossa parietalia: APDI; D, S ossa parietalia: PA	-	-

гроб бр.	инв. бр.	ста-рост	пол	Класичне / узнапредовале туберкулозне лезије	Атипичне промене / лезије раног стадијума	асоцирани индикатори стреса	остале релевантне / атипичне лезије
38	38	12–14	–	–	ендокранијалне промене: <i>os frontale</i> , <i>D</i> , <i>S ossa parietalia</i> , <i>os occipitalis</i> : <i>APDI</i>	–	–
39	39	50–60	мушки	–	лезије на ребрима: груба текстура висцералних површина спондилодисцитис у раној фази: <i>Tn9</i> , <i>L5</i> : ресорпције	<i>D</i> , <i>S femora</i> : стријација; <i>D</i> , <i>S orbitae</i> : поротична <i>cribra orbitalia</i>	<i>Tn6</i> : Шморлов чвор
44	44	55–65	мушки	–	ендокранијалне промене: <i>os frontale</i> , <i>D</i> , <i>S ossa parietalia</i> : <i>ABVI</i>	–	–
48	48	30–40	мушки	–	лезије на ребрима: <i>D7</i> , <i>8</i> : ремоделиране <i>PA</i> ; груба текстура висцералних површина ендокранијалне промене: <i>D</i> , <i>S ossa parietalia</i> : <i>ABVI</i>	<i>D</i> , <i>S femora</i> , <i>D</i> , <i>S tibiae</i> , <i>D</i> , <i>S fibulae</i> : стријација	<i>C</i> , <i>Tn</i> , <i>L</i> пршљенови: дегенеративне ресорпције; <i>S clavacula</i> – <i>ext. sternalis</i> , <i>S scapula</i> – <i>acromion</i> : ресорпције
51	51	30–50	мушки	–	ендокранијалне промене: <i>os frontale</i> , <i>D</i> , <i>S ossa parietalia</i> : <i>ABVI</i> ; <i>S os parietale</i> : <i>GI</i>	–	–
53	53	30–40	мушки	–	лезије на ребрима: груба текстура висцералних површина површинске промене пршљенова: <i>Tn8–L5</i> : <i>HV</i> спондилодисцитис у раној фази: <i>L4</i> : ресорпција (ремоделиране)	–	–

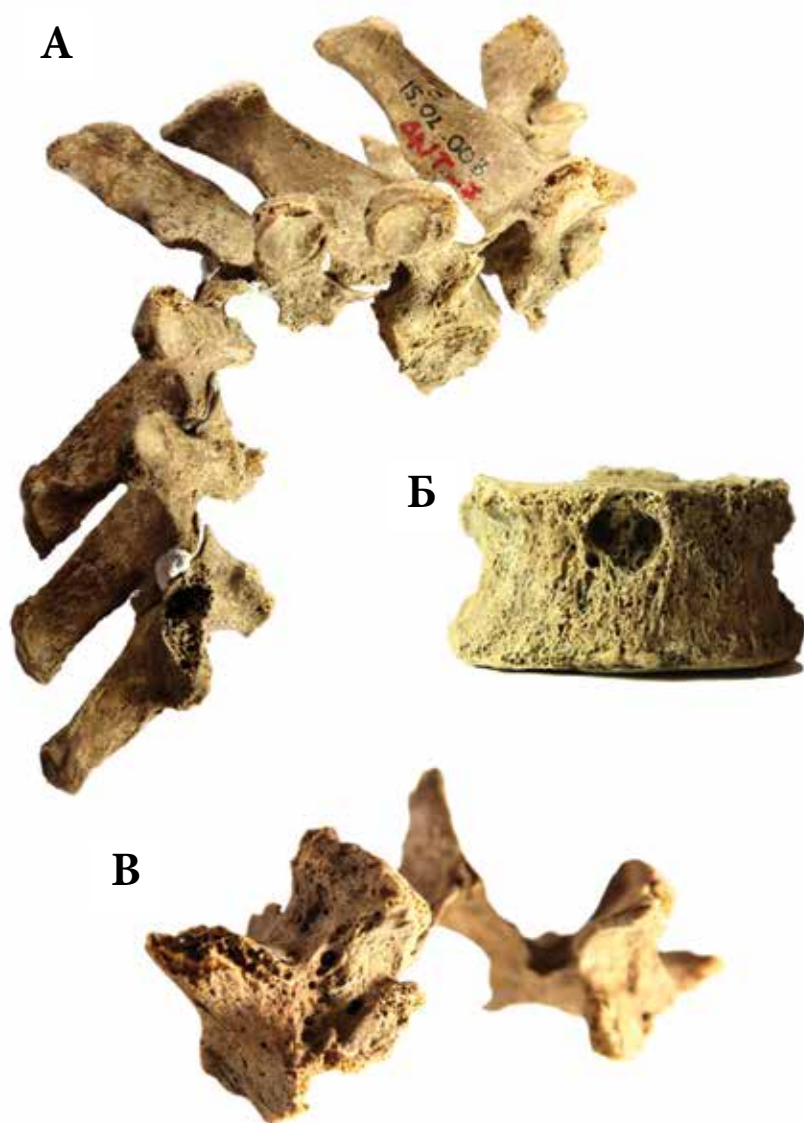
гроб бр.	инв. бр.	ста-рост	пол	Класичне / узнапредовале туберкулозне лезије	Атипичне промене / лезије раног стадијума	асоцирани индикатори стреса	остале релевантне / атипичне лезије
54	54	30–40	мушки	–	лезије на ребрима: груба текстура висцералних површина ендокранијалне промене: <i>D, S ossa parietalia: APDI;</i> <i>D os temporale: GI</i> површинске промене пршљенова: <i>Th6–L2: HV</i>	–	<i>L1–D proc. a. sup.:</i> ресорпција; <i>L2–S proc. cost.:</i> ресорпција
56	56	60–70	женски	–	лезије на ребрима: фрагменти 3 <i>D</i>, 1 <i>S</i> ребра: ремоделиране <i>PA</i> ендокранијалне промене: <i>os frontale, D os parietale, os occipitale: ABVI</i>	–	–
61	62	20–21	мушки	–	ендокранијалне промене: <i>os frontale, D, S ossa parietalia: APDI</i> површинске промене пршљенова: <i>Th12–L5, sacrum: HV</i>	–	<i>palatum durum: PA;</i> <i>L2, 3: Шморлови чворови</i>
64	65	55–65?	мушки	–	ендокранијалне промене: <i>os frontale, D os parietale, os occipitale: APDI</i>	–	–
66	67	35–45	мушки	–	лезије на ребрима: груба текстура висцералних површина површинске промене пршљенова: <i>Th5–L5: HV</i>	<i>D, S femora: стријација чворови;</i>	<i>Th6–L4: Шморлови чворови;</i> <i>L4: клинасти облик корпуса, дискус хернија</i>
106	106	25–35	мушки	–	лезије на ребрима: <i>D2–5: ремоделиране PA;</i> груба текстура висцералних површина површинске промене пршљенова: <i>Th11–L5: HV</i>	<i>D, S femora: стријација</i>	<i>manubrium sternii: HV</i>

гроб бр.	инв. бр.	ста-рост	пол	Класичне / узнапредовале туберкулозне лезије	Атипичне промене / лезије раног стадијума	асоцирани индикатори стреса	остале релевантне / атипичне лезије
107	107	40–60	мушки	–	лезије на ребрима: груба текстура висцералних површина површинске промене пршљенова: <i>L3–5: HV</i>	<i>D, S tibiae</i> : стријација	–
108	108	12–14	–	–	лезије на ребрима: фрагменти 2 S ребара: активне <i>PA</i> ендокранијалне промене: <i>os frontale, D, S ossa parietalia, os occipitale: APDI, PA</i> површинске промене пршљенова: <i>L1–5, S1, 3: HV</i>	<i>S femur, D tibia</i> : стријација	–
110	110	30–40	мушки	–	ендокранијалне промене: <i>D, S ossa parietalia: APDI</i>	–	–
117	117	35–45	женски?	–	лезије на ребрима: <i>S7–9, D10</i> : активне <i>PA</i> , груба текстура висцералних површина	<i>D, S femora</i> : стријација	–
118	118	60–70	мушки	–	лезије на ребрима: фрагменти 4 S, 3 D ребара: ремоделоване <i>PA</i> ; груба текстура висцералних површина	<i>D, S femora</i> : стријација	билатерални сакроилеитис; <i>Tn15, L2, 5</i> : компресивни преломи – остеопороза; <i>Tn12</i> : клинасти облик корпуса; <i>Tn3, 4, 5</i> : Шморлови чворови, дегенеративне ресорпције

Слика 1. Промене на пршљеновима: А) мале шупљине на предњој површини *C7* пршљена; Б) вишеструке литичке лезије у телу *Th3* пршљена; В) ерозије на бочној површини тела *Th4* пршљена; Г) ерозије на луку *Th5* пршљена; Д) деструкција горњих зглобних наставка *Th6* пршљена (гроб бр. 3, Lovász 2017: 160)

Figure 1. Vertebral changes: A) small cavities on the anterior surface of the *C7* vertebra; Б) multiple lytic lesions in the body of the *Th3* vertebra; В) erosive lesions on the lateral surface of the *Th4* vertebral body; Г) erosive defects on the vertebral arch of the *Th5* vertebra; Д) destruction of the superior articular facets of the *Th6* vertebra (grave no. 3, Lovász 2017: 160)

Слика 2. Промене на пршљеновима: А) реконструкција регије *Th3–Th8*; Б) цистична лезија на предњој површини *Th9* пршљена; В) хиперваскуларизација и ремоделирана нова кост на наставницима *L5* пршљена (гроб бр. 3, Lovász 2017: 161)

Figure 2. Vertebral changes: A) probable reconstruction of the *Th3–Th8* part of the vertebral column; Б) cystic lesion on the *Th9* vertebra; В) hypervascularisation and remodelled new bone on the processes of the *L5* vertebra (grave no. 3, Lovász 2017: 161)

Слика 3. Шупљине и слој периосеталне апозиције на латералном епикондилу левог хумеруса (гроб бр. 3, Lovász 2017: 162)

Figure 3. Cavities and new bone layer on the lateral epicondyle of the left humerus (grave no. 3, Lovász 2017: 162)

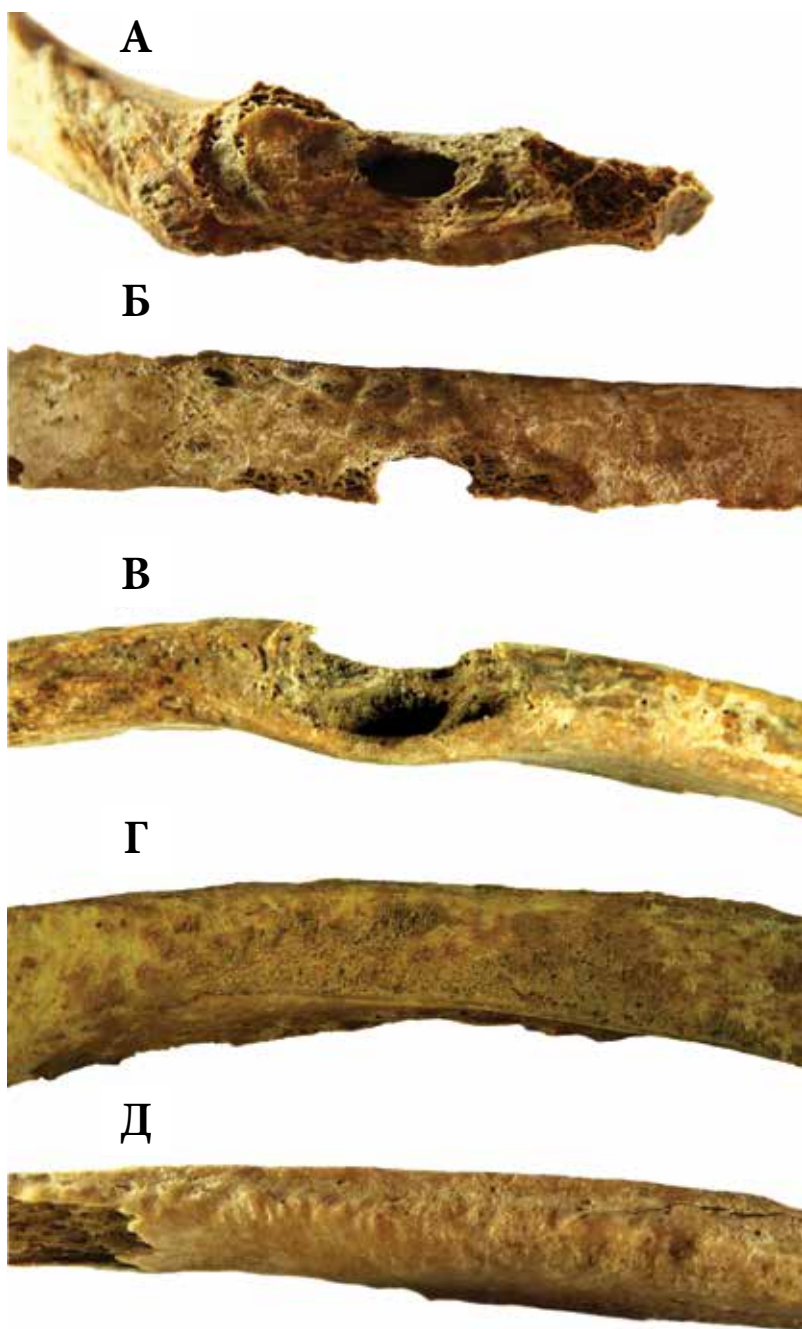
Слика 4. Задебљање дијафизе леве улне (гроб бр. 3, Lovász 2017: 162)

Figure 4. Swelling of the diaphysis of the left ulna (grave no. 3, Lovász 2017: 162)

Слика 5. Нове коштане формације на спољашњој површини крила леве бедрене кости (гроб бр. 3, Lovász 2017: 164)

Figure 5. Thick new bone formations on the outer surface of the left iliac blade (grave no. 3, Lovász 2017: 164)

Слика 6. Лезије на ребрима: А) шупљина на врату *D4* ребра; Б) литички фокус и ерозија на висцералној површини *D7* ребра; В) шупљина на телу *S4* ребра; Г) периосталне апозиције у углу *D8* ребра; Д) ремоделиране периосталне апозиције у углу *D9* ребра (гроб бр. 3, Lovász 2017: 164)

Figure 6. Rib lesions: А) cavity on the neck of the *D4* rib; Б) litic focus and erosion on the visceral surface of the *D7* rib; В) deep destruction on the body of the *S4* rib; Г) periosteal new bone formation in the angle of the *D8* rib; Д) rough texture of the visceral surface of the *D9* rib (grave no. 3, Lovász 2017: 164)

Слика 7. Ерозија узрокована хладним апсцесом на левој карлици (гроб бр. 5)

Figure 7. Erosion on the left pelvic bone caused by cold abscess (grave no. 5)

Слика 8. Трагови упале на *facies auricularis*-у леве карлице (гроб бр. 5)

Figure 8. Traces of inflammation on the auricular surface of the left pelvic bone (grave no. 5)

Слика 9. Мрежасти абнормални отисци крвних судова на париеталној кости (гроб бр. 5)

Figure 9. Net-like abnormal blood vessel impressions on the inner surface of the parietal bone (grave no. 5)

Слика 10. Танки слој периостеалне апозиције на S8 ребру (гроб бр. 27)

Figure 10. Thin layer of periosteal apposition on the S8 rib (grave no. 27)

Слика 11. Периостеалне апозиције у фази ремоделирања на D8 ребру (гроб бр. 24)

Figure 11. Periosteal appositions in the phase of remodelling on the D8 rib (grave no. 24)

Слика 12. Потпуно ремоделиране периостеалне апозиције на S4 ребру (гроб бр. 20)

Figure 12. Completely remodelled periosteal appositions on the S4 rib (grave no. 20)

Слика 13. Абнормално изражене импресије налик прстима и периостеалне апозиције на ендокранијалној површини десне паријеталне кости (гроб бр. 108)

Figure 13. Abnormally pronounced digital impressions and periosteal appositions on the endocranial surface of the right parietal bone (grave no. 108)

Слика 14. Абнормални отисци крвних судова на ендокранијалној површини потиљачне кости (гроб бр. 56)

Figure 14. Abnormal blood vessel impressions on the endocranial surface of the occipital bone (grave no. 56)

Слика 15. Грануларне импресије на ендокранијалној површини десне темпоралне кости (гроб бр. 54)

Figure 15. Granular impressions on the endocranial surface of the right temporal bone (grave no. 54)

Слика 16. Хиперваскуларизација површине тела *Th*5–6 пршљена (гроб бр. 28)
Figure 16. Hypervascularization on the surface of the *Th*5–6 vertebral bodies (grave no. 28)

Слика 17. Спидилодисцитис у раној фази на доњој површини тела *Th*10 пршљена (гроб бр. 28)
Figure 17. Early stage spondylodiscitis on the inferior surface of the *Th*10 vertebral body (grave no. 28)

Слика 18. Стријација на десној голењачи (гроб бр. 27)

Figure 18. Striation on the right tibia (grave no. 27)

Слика 19. Ресорпција на левој лишњачи (гроб бр. 20)

Figure 19. Resorption on the left fibula (grave no. 20)

Слика 20. Ресорпција на *acromion*-у леве лопатице (гроб бр. 48)
Figure 20. Resorption on the acromion of the left scapula (grave no. 48)

Слика 21. Ресорпција на десном доњем зглобном наставку *L1* пршљена (гроб бр. 54)
Figure 21. Resorption on the right lower articular process of the *L1* vertebra (grave no. 54)

Ljubica Vuković Dulić*
Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24000 Subotica, Srbija
ljubvukovic@gmail.com

UDC: 070.449.8BORSSZEM JANKÓ
Primljeno: 6. jul 2024.
Prihvaćeno: 31. avgust 2024.

MODNA KARIKATURA U VREME ISTORICIZMA NA PRIMERU
SATIRIČNOG LISTA *BORSSZEM JANKÓ*

Originalni naučni rad

FASHION CARICATURE IN THE TIME OF HISTORICISM IN THE
SATIRICAL NEWSPAPER *BORSSZEM JANKÓ*

Original research article

Apstrakt: Cilj rada je sagledavanje ilustrativnih karikaturalnih novinskih priloga u izražavanju jednog od aktuelnih društvenih pogleda na transformacije ženskih modnih silueta, modnih pomagala i aksesoara u drugoj polovini 19. veka. Radom se zbog uvođenja u temu piše o nastanku, definisanju i vrstama karikature. Među njima se ukazuje i na modnu karikaturu, kao jednu od vrsta situacijske karikature, a koja predstavlja jedan od vidljivih načina na koji se deo javnosti, na humorističan način odnosio prema modnim tendencijama ovog razdoblja. Kao izvor nam služe određeni primeri karikatura sadržani u satiričnom listu *Borsszem Jankó* (Pešta, 1868–1938), čiji se primeci čuvaju u biblioteci Gradskog muzeja Subotica, kao deo zbirke Vince Zomborčevića (1810–1910), subotičkog lekara i bibliofila. Prvi broj ovog lista izašao je 1868. godine u Pešti, a sa svojim karikaturama i satiričnim tekstovima list je izlazio sve do 1938. godine. Osnivanje lista se veže za razdoblje političkog delovanja Ferenc Deaka (Deák Ferenc, 1803–1876) i Đule Andrašija (Andrássy Gyula, 1823–1890), odnosno vreme nastanka dvojne, Austrougarske monarhije, kao i period liberalizacije novinarstva. Po strukturi i satiričnom pristupu, ovaj list je bio blizak britanskom političkom humorističkom listu *Punch* (1841) i nemačkom *Fliegende Blätter* (1845). Osim što se tekstovima i karikaturama osvrtao na političke aktuelnosti, list *Borsszem Jankó* se osvrtao i na druge društvene teme, među kojima su npr. pitanje obrazovanja, položaj žena u društvu, muško-ženski odnosi, modni trendovi. Neki od karikaturista koji su obeležili ovaj list bili su Karel Vaclav Klič (Karel Václav Klíč, 1841–1926), Janoš Janko (Jankó János, 1833–1896), Jožef Farago (Faragó József, 1866–1906) i Đerđ Kles (Klősz György, 1844 – 1913). Rad nastaje u postupku obrade muzejske građe vezane za modu iz perioda istoricizma.

Ključne reči: karikatura, situacijska karikatura, modna karikatura, satirični list *Borsszem Jankó*, Vince Zomborčević

* Ljubica Vuković Dulić, istoričar umetnosti, viši kustos
Ljubica Vuković Dulić, művészettörténész, főmuzeológus
Ljubica Vuković Dulić, art historian, senior curator

Abstract: The aim of the paper is to analyze illustrative caricature-like newspaper articles in the expression of one of the contemporary social views on the transformation of women's sewing patterns, fashion tools and accessories in the second half of the 19th century. In the introduction, the paper writes about the origin, definition and types of caricature. Among them, the fashion caricature is pointed out as one of the types of situational caricatures which represents one of the visible ways in which part of the public related to the fashion tendencies of this period in a humorous way. As a source, we use certain examples of caricatures contained in the satirical newspaper *Borsszem Jankó* (Pest, 1868–1938), copies of which are kept in the library of the Municipal Museum of Subotica, as part of the collection of Vince Zomborčević (1810–1910), a doctor and bibliophile from Subotica. The first issue of this paper was published in 1868 in Pest, and with its cartoons and satirical texts, the paper continued to be published until 1938. The founding of the newspaper is connected to the political period of Ferenc Deák (1803–1876) and Gyula Andrássy (1823–1890), that is, the time of the creation of the Austro-Hungarian Dual Monarchy, as well as the liberalization of journalism. In terms of structure and satirical approach, this paper was close to the British humorous political paper *Punch* (1841) and the German *Fliegende Blätter* (1845). In addition to reflecting on current political events with texts and cartoons, the newspaper *Borsszem Jankó* also reflected on other social topics such as the issue of education, the position of women in society, male-female relations, fashion trends. Some of the prominent cartoonists of this paper were Karel Václav Klíč (1841–1926), János Jankó (1833–1896), József Faragó (1866–1906) and György Klösz (1844 – 1913). This paper is created in the process of processing museum materials related to fashion from the period of historicism.

Keywords: caricature, situational caricature, fashion caricature, satirical paper *Borsszem Jankó*, Vince Zomborčević

UVOD

Tokom druge polovine 19. veka, u vreme opšte modernizacije, industrijalizacije i tehničke opremljenosti, ženska moda se transformisala izraženije u odnosu na mušku modu. Menjala se s obzirom na kroj i dekorativne elemente, odnosno dolazilo je i do promena koje se mogu označiti kao suštinske po pitanju stila. Promene su se manifestovale u odnosu proporcija i linija siluete (vitka, voluminozna; naglašen struk, bedra, ili njihovo ublažavanje potenciranim vertikalnim linijama kroja itd), a modni oblici su se razvijali kroz mešavinu stilova inspirisanih modnim oblicima ranijih stilskih razdoblja kao što su npr. barok i rokoko. Vertikalne ampir proporcije tela sa početka 19. veka promenila je sve šira suknja, pri čemu je struk postao naglašeniji. Rukavi su se isticali širinom, a haljine su ponovo postale bogato nakićene raznim dekorativnim elementima, glomaznijih krojeva. Žene su ponovno počele nositi uske korsete koji su činili struk tanjim. Sve to vidno menja formu žensku modnu siluetu u odnosu na onu iz prve polovine 19. veka, a koja će nastaviti da se menja i tokom druge polovine 19. stoleća (Simončić 2011: 237).

Primeri modnih listova koji su promovisali i reklamirali nove modne trendove, kao što su *Pesti Divatlap* (1846), *Nővilág* (1859), *Budapesti Bazár* (1896), *Die Modenwelt* (1896–1899) i *Divat Ujság* (1898) čuvaju se u Gradskom muzeju Subotica, te svedoče o njihovoj rasprostranjenosti u Bačkoj. Neki od sličnih modnih listova reklamirali su se u onovremenoj subotičkoj štampi. Tako u listu *Szabadkai hírlap* 22. decembra 1895. nalazimo na reklamu budimpeštanskog časopisa *Divat szalon* (Divat szalon 1895). U istom ovom broju nalazimo i modni podlistak *Párisi Divat – divat- és családi lap*, a u *Subotičkim novinama* od 6. januara 1894. nalazimo reklamu zagrebačkog lista *Dom i svet* (Dom i svet 1894), koji pored drugih tema izveštava i o zanimljivostima iz sveta mode. Osim listova koji su promovisali nove modne stilove postojali su i oni listovi koji su tu modu kritikovali na satiričan način. To potvrđuju karikature u satiričnom listu *Borszem Jankó* (Pešta, 1868–1938) čiji se primerci čuvaju u subotičkom Gradskom muzeju. Razvoj karikatura u listu *Borszem Jankó* sledi razvojni put karikature u zapadnoj Evropi, a naš fokus u ovom tekstu biće usmeren na modnu karikaturu, kao jednu od vrsta karikatura zastupljenih u navedenom listu. Rad na temu modne karikature iz vremena druge polovine 19. veka nastaje u postupku obrade muzejske građe, koji je započet prilikom pripreme izložbe *Istoricizam u Subotici*, realizovane 2022. godine.

KARIKATURA KAO OBLIK DRUŠTVENE KRITIKE

Istorija karikature kao likovne vrste veže se za tehničke promene u razvoju štamparstva, kao preduslova za njihovo umnožavanje. Litografski postupak usavršen u 19. veku omogućio je štampanje većeg broja otisaka od ranijih grafičkih tehnika, a mnogi umetnici 19. veka bili su angažovani kao grafičari, ilustratori i karikaturisti u redakcijama novina i časopisa. Karikatura je primarno oblik i žanr likovnog izražavanja u kojoj preovlađuje osobina preuveličavanja, umanjivanja i iskrivljavanja osobina ličnosti i ponašanja. Ona je i duhovit (ironičan, satiričan i sl.) komentar određene situacije. Ređe se javlja u slikarstvu i vajarstvu, a najviše je vezana za crtež i grafiku, odnosno namenjena je umnožavanju u štampanim medijima. Tek tokom 19. veka, kao posledica razvoja štamparskih tehnika i razvojem građanskog društvenog sloja, karikatura se našla kao prihvaćena među širim društvenim slojevima. Istorija karikature polazi od nastanka prve portretne karikature, a stručna literatura, prema tom kriterijumu smatra Anibala Karačija (Annibale Caracci, 1560–1609) autorom prvih karikatura (Dulibić 2009: 9–10).

U odnosu na temu kojom se bavi, razlikuje se pojam karikature u užem smislu (podrazumeva portretnu karikaturu i bavi se pojedincem) od pojma karikature u širem smislu (podrazumeva karikature koje su definisane kao situacijske karikature, a analiziraju karakteristike grupe ljudi, njihov izgled, ponašanje, navike, savremene događaje). Počeci situacijske karikature vežu se uz pokretanje britanskog lista *Punch* (1841), demokratskog nedeljnika i glavnog protagoniste engleske karikature, kritički usmerenog na društvene nepravde, koji na popularnosti dobija krajem 19. veka prikazujući teme iz svakodnevnog života (Dulibić 2009: 12). U odnosu na druge likovne vrste, karikatura se veže uz određeni tekst i ukazuje na određeni društveni angažman.

Prilikom sagledavanja i istraživanja karikatura, fokus se stavlja na analizu likovne forme, potom na odnos sadržaja i teksta, kao i na društveno-politički kontekst u kojem one nastaju, što je osnovni preduslov za razumevanje karikaturnog prikaza. Učinak karikaturne ilustracije često se pojačava tekstualnim prilogom kao sastavnim delom karikature, koji dodatno usmerava gledaoca u pravcu tačno određenog razumevanja, kako bi se smanjila verovatnoća pogrešnog tumačenja prikaza. No tekst nekada može biti i zbunjujući ukoliko čitalac nema predznanje ili ukoliko nije informisan o prilici koju karikatura tematizuje. Zbog toga je poznavanje konteksta jedan od osnovnih preduslova za istraživanje karikature kao likovne vrste.

Ruganje i satira su se kroz istoriju pokazali kao delotvorno oružje u političkom i ideološkom smislu, dobro su služili za kritiku suprotstavljenih strana u društveno-političkim listovima. Godine 1841. pokrenut je u Engleskoj *Punch*, nedeljnik usmeren protiv društvenih nepravdi. U Francuskoj je postojao časopis *La Caricature* (1830), a u Minhenu *Fliegende Blätter* (1845). Svojim tumačenjem društvenih uloga, predstavljanjem i vrednovanjem društvenih ponašanja, ovi listovi igrali su važnu ulogu u oblikovanju javnog mnjenja, uključujući pri tome i formiranje stereotipa (Fabo 2007: 11). U srednjoj Evropi i zemljama Austrougarske monarhije karikature se javljaju sredinom 19. veka pod uticajem navedenih listova iz zapadne Evrope. U Ugarskoj su polovinom 19. veka bila aktuelna dva kritički nastrojena lista, koja, iako podložna nadzoru autokratskih vlasti, ukazuju na nedostatke u društvenom životu. Bili su to politički satirični listovi *Ústökös* (1858) i *Bolond Miskás* (1860). Austrougarskom nagodbom i nastankom Dvojne monarhije 1867. godine događaju se i društvenopolitičke promene koje su se odrazile i na novinarstvo, slobodu štampe i nastanak listova. Jedan od listova nastao nakon Nagodbe jeste i *Borsszem Jankó*.

Sadržaji nekih od listova druge polovine 19. veka predstavljali su i jedan od mogućih alata za formiranje mišljenja, te način na koji je politika tekstovima, ali i vizuelno komunicirala sa narodom te prenosila osnovne ideološke vrednosti. Političke stranke su štampu koristile kao važan faktor na putu prosvetavanja i vođenja naroda. Liberalne struje i građanstvo su u tom pogledu išli ispred konzervativnih krugova, jer su i u pokretanju listova, kako političkih tako i humoristično-satiričnih, pokazivali više inicijative (Fabo 2007: 16).

O LISTU *BORSZEM JANKÓ*

Borsszem Jankó je bio popularan list iz perioda nastanka Dvojne monarhije, odnosno Austrougarske monarhije. Njegovi primerici danas se čuvaju i u biblioteci subotičkog Gradskog muzeja kao deo zbirke bibliofila i lekara Vince Zomborčevića (1810–1900)¹. Listajući njegov sadržaj, list se može prepoznati i kao mogući izvor stavova o modnim trendovima ovog razdoblja, te je kao takav i mogući resurs za istraživanje ženske mode druge polovine 19. veka.

¹ Dr Vince Zomborčević (1810–1900) nakon što je 1832. diplomirao u Pešti, postao je glavni gradski lekar u Subotici. Učestvovao je u političkom životu grada, zanimao se za kulturu i umetnost. Kasnije je napustio lekarsku struku i postao bankar. Svoju biblioteku je poklonio subotičkoj gimnaziji. Veći deo zbirke je 1953. godine predao Gradskoj biblioteci u Subotici, a manji Gradskom muzeju Subotica. Reč je o delima iz 16, 17, 18. i 19. veka. Naslovi su na mađarskom, latinskom i nemačkom jeziku (Libman 2003: 24–29).

Osnivanje lista godine 1868. veže se za period političkih aktivnosti Ferenca Deaka i Đule Andrašija, a u tom kontekstu i period liberalizacije novinarstva, koje se razvija u skladu sa opštom modernizacijom razdoblja (Fabo 2007: 23). Njegova ciljana publika bila je prvenstveno buržoazija, a prvi broj lista *Borszem Jankó* pojavio se pred čitaocima 5. januara 1868. godine. Izdavač mu je u početku bio Mor Dojč (Deutsch Mór), a od 1873. godine izdavačka kuća Ateneum (Atheneum). Izlazio je do 1938. godine. Prvi glavni urednik sve do 1900. godine bio je Adolf Agai (Adolf Ágai, 1836–1916), mađarski pisac i novinar jevrejskih korena, koji je bio i osnivač lista, te koji je u listu objavljivao pod pseudonimom Borš Čičeri (Bors Csicseri) (Fabo 2007: 66).

Pristup temama, karikature i strukturu *Borszem Jankó* je oblikovao po ugledu na moderne listove sa zapada, britanski *Punch* i nemački *Fliegende Blätter*. Zbog svog programskog pristupa, koji je bio prožet humorom i kritikom postao je jedan od najpopularnijih avangardnih listova 19. veka u Ugarskoj (Fabo 2007: 12).

Pored tekstova koji su se osvrtni na aktuelne ličnosti, društvene i političke procese, list obiluje ilustracijama i brojnim karikaturama, a u tadašnjem novinskom izdavaštvu isticao se kvalitetom ilustrativnih priloga. Što se tiče vrsta karikatura, u listu *Borszem Jankó* prisutne su portretne i situacijske karikature, a od situacijskih karikatura kako društveno angažovane (najčešće političke), tako i karikature svakodnevice. Među portretnim karikaturama zastupljene su i karikature lica, kao i karikature cele figure. Prve su bile fokusirane na psihološku studiju karaktera, a druge opet na prenaplaćavanje određenih fizičkih osobina. Situacijske karikature, koje su ovom prilikom predmet našeg interesovanja, složenije su obzirom na sadržaj. Razlikujemo društveno angažovanu karikaturu, koja se odnosi na određene ljude i događaje, te karikature svakodnevice, čiji su nosioci figure određene klase, pola ili starosti u svakodnevnim situacijama, koji su često nosioci različitih stereotipa, a sadrže i širok niz podtema (Dulibić 2009: 15). Jedna od njih je i moda, koja predstavlja i temu našeg rada.

Grupa istaknutih mađarskih umetnika i crtača-karikaturista obeležila je list *Borszem Jankó* svojim ilustracijama. Reč je o akademski obrazovanim slikarima, kojima je angažman u sferi novinske ilustracije i karikature zauzimao važan deo radne biografije, a najčešće i glavni egzistencijalni izvor. Njegovi prvi crtači bili su Vincenc Kacler² (Vinzenc Katzler 1823–1882) i Franc Kolarc³ (Franz Kollarz, 1825–1894) iz Beča, a kasnije ih je zamenio Karel Vaclav Klič⁴ (Karel Václav Klič, 1841–1926).

2 Kacler je studirao na bečkoj Akademiji lepih umetnosti od 1840. do 1844. godine. Posle 1848. radio je portrete i novinske ilustracije, litografije, sa savremenim istorijskim prikazima i motivima iz narodnog života u austrijskom delu monarhije (Katzler Vinzenz 1815–1950). Poznat je njegov rad i u Kneževini Srbiji. Javlja se kao autor kanonske predstave *Takovski ustanak* u tehnici litografije iz 1862. godine, koja se čuva u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu (Kacler 1862).

3 litograf i ilustrator. Studirao je u Pragu od 1849–1855. na Akademiji lepih umetnosti (Kollarz (Kolář), Franz 1815–1950).

4 akademski slikar, karikaturista, grafičar, pronalazač duboke i heliogravure (1878), češkog porekla. Javlja se sa pseudonimom No. Meixner, Šperhák. Studirao je na Akademiji lepih umetnosti u Pragu od 1857. koju je morao da napusti na neko vreme, jer je nacrtao kritičku, antivladinu karikaturu te bio je pod istragom policije. Kasnije je završio studije. Radio je ilustracije za listove *Veselé listy*, *Borszem Janko*, *Der Floch*, *Die Humoristische Blätter* (Karel Václav Klič 2023). Uticao na Janoša Janka pionira mađarske karikature (Heincz 2021).

On je list je radio do 1870. godine, iako se neke ilustracije na naslovnicaama sa njegovim potpisom nalaze i kasnije. Uticao je na stil Janoša Jankoa⁵ (Jankó János, 1833–1896) pionira mađarske karikature i stripa, koji se od 1855. godine javlja kao ilustrator i karikaturista više novina u Pešti istovremeno i gotovo dvadeset godina, sve do sredine 1880-ih, glavni je novinski ilustrator i karikaturista koji je obeležio i list *Borszem Jankó* (Thuróczy 2014). Ilustracije Jožefa Faragoa⁶ (Faragó József, 1866–1906), mladog umetnika koji je studirao u Minhenu, primetio je Adolf Agai, glavni urednik *Borszem Jankó*a. Farago je jedan od ilustratora koji je uticao na vizuelne promene u listu. Bio je majstor političke karikature. Na prepoznatljiv način je prikazivao likove iz političkog života, a njegov vizuelni prikaz je bio slojevit i sadržajan što ga je činilo čitljivim i jasnim te nije zahtevao tekstualni prilog da bi savremeni čitalac razumeo prikazanu situaciju. Farago je raskinuo sa tradicijom mađarske karikature, koja je primenjivala šematizovane figure. Modernizovao je mađarsku satiričnu umetnost i uveo u karikaturu javne ličnosti tog vremena kao i kritičke komentare na dnevno-politički život. Prateći engleske i francuske trendove, ovladao je stilom karikature tipičnim za to doba: svoje likove sa ogromnim glavama i manjim telima nekad razvija do grotesknih izobličenja. Vodio se principom da slika sama govori više od teksta (Cultura 2012).

Osim dominantnih političkih tema u listu se mogu analizirati osvrti i na brojne druge društvene pojave i stereotipe sa kraja 19. veka. U listu je evidentan razvoj kritičkog mišljenja i porast interesa za pitanja obrazovanja, ravnopravan položaj Jevreja u ugarskom društvu, položaj žena i njihova prava, javni moral (Fabó 2007). Karikaturom i ilustracijom list je komentarisao nesavršenosti i disharmonije u društvu, životne situacije, raspravljao je o licemerju i društvenim problemima, jednako tako i o novim modnim trendovima.

5 slikar, ilustrator, karikaturista. Od 1855. u Pešti radi kao novinski ilustrator i karikaturista u novinama *Vasárnapi Újság* i *Ústökös*. Od 1864. studirao je u Beču na Akademiji lepih umetnosti, a za to vreme radi karikature za peštanske listove kao i za bečki list *Kikeriki* te *Illustrated London News*. U Pešti je ponovo od 1866. godine i tu radi za više listova bez obzira na njihovu političku opredeljenost: *Bolond Miska*, *Bolond Istók*, *Fekete Leves*, *Füstölő*, *Nagy Tükör*, *Urambátým*, *Borszem Jankó*. Njegove slikopriče za *Ústökös* nastale u sardnji sa Morom Jokajem (Jókai Mór) smatraju se pretečama mađarskog stripa (Thuróczy 2014: 251).

6 mađarski grafičar i karikaturista. Studirao slikarstvo u Minhenu na Akademiji lepih umetnosti (1887–1888), kod Karolja Ferencija (Ferenczy Károly), Istvana Čoka (Csók István) i Bele Ivanji-Grinvalda (Iványi-Grünwald Béla), bio je i učenik Šimona Hološija (Hollósy Simon). Bio je prijatelj sa osnivačima kolonije umetnika u Nadbanji, a često je i izlagao sa slikarima iz Nadbanje. U Americi živi između 1892. i 1894. godine. Jedan od najuticajnijih i najpoznatijih karikaturista svog vremena, koji je obnovio žanr političke karikature u Mađarskoj. Njegove karikature je objavljivao nemački list *Fliegende Blätter*. Kao popularni član mađarskog slikarskog društva koji je živio i studirao u Minhenu, nacrtao je bezbroj karikatura svojih prijatelja i kolega, koje su mu brzo donele priznanje. Karijeru je nastavio kao karikaturista, od 1890. redovno je slao karikature humorističnim novinama u Budimpešti. Nakon povratka iz Amerike 1894, postao je umetnički direktor lista *Borsszem Jankó*, a radio i za rivalski list *Kakas Márton*. Njegove crteže karakteriše oštra društvena kritika. Od 1900. se bavi bakrorezom i litografijom, izradom ex librisa i portreta. Od 1903. Farago živi u Berlinu, gde je nastavio da crta karikature, a bio je zaposlen u listu *Ulk* ("Igy élték ti" 2024).

MODNA SILUETA KAO INSPIRACIJA ZA KARIKATURE LISTA *BORSZEM JANKÓ*

Tokom 19. veka, transformacija ženske mode manifestuje se u odnosu proporcija i liniji siluete. Jednostavan ampir stil sa početka veka, polovinom 19. veka zamenjuju haljine glomaznijih krojeva. Žene su ponovno počele nositi uske korsete koji su činili struk tanjim (Simončić 2011: 237), a jedna od najvidljivijih promena u ženskoj modi druge polovine 19. veka odnosila se na dinamičnu promenu siluete koja je tokom svojih transformacija afirmisala određene delove ženskog tela (npr. struk, stražnjicu, ramena i sl.). Vidljivo je da je tako usvojena modna silueta postala globalna i tokom određenog perioda univerzalno poželjna za sve žene koje drže do mode, te je postavljala norme idealne lepote i naglašavala određene ženske telesne atribute. Samu siluetu fizički su definisale modne konstrukcije kao što su korset, krinolina, krinoleta, turnir. Ovakve dinamične transformacije beleži i karikatura pod nazivom *Najnovija moda* koja žensku modnu siluetu na satiričan način poredi sa oblicima muzičkih instrumenata (Legutolsó divat 1875) (Slika 1).

Izvori za analizu mode druge polovine 19. veka jesu sačuvani odevni predmeti, fotografije, likovna dela, modne ilustracije, pa i karikatura. Pored modnih grafičkih prikaza u svetskim modnim listovima koji se javljaju od sredine 18. veka, a razvojem štamparske industrije procvat doživljavaju od polovine 19. veka, te u kojima je modnom ilustratoru cilj da prezentuje modu na način da bude što prihvatljivija čitaocu, egzistira i modna karikatura, kao sadržajni deo satiričnih časopisa. Modna karikatura se prema svojim specifičnostima može se svrstati u situacijsku karikaturu i to onu koja se odnosi na karikature svakodnevice, čiji su protagonisti najčešće figura ili grupa ljudi koji predstavljaju određenu klasu, pol ili dob u svakodnevnim situacijama. Kako se karikatura smatra kulturološkim i socijalnim komentarom, tako ti vizuelni komentari predstavljaju kritiku društva i vremena (Simončić 2012: 26). Upravo u tom svetlu i modne karikature u satiričnom listu *Borszem Jankó* predstavljaju reakciju društvenog sloja okupljenog oko ovog lista u odnosu na intenzivne promene pre svega ženskih, ali i muških modnih oblika. Na osnovu modne karikature možemo zaključiti koji su modni trendovi najviše izazivali društvenu reakciju u vidu podsmeha i sarkastičnog komentara.

Što se tiče mesta modne karikature u okviru strukture ovog lista, one se unutar stranica najčešće nalaze u okviru rubrike *Moda* (mađ. *Divat*), koja na vizuelni način komentariše određenu modnu temu. Ilustraciji je najčešće pridružen kratak tekstualni prilog, u formi dijaloga, šale ili komentara. Osim na stranici ove rubrike, u listu se nalaze i karikature u nizu (kao preteča stripa). Neke od karikatura sadrže i potpis autora, dok velika većina nije potpisana.

Moda krinolina

U periodu bidermajera, oko 1820. godine vraća se u modu uzak, korsetom i podsuknjama naglašen struk, čime započinje formiranje siluete „peščanog sata”. Nju ističe i uski pojas iznad zvonolike suknje, kojoj širok oblik daju pamučne ili lanene podsuknje učvršćene konjskom dlakom (Škulac 2016: 66). Krajem 1850-ih, nastala je krinolina, izrađena spajanjem niza obruča napravljenih od čelika i kitove kosti. Ona se lako navlačila i skidala, tako da su suknje nastavile da se šire, dostižući svoj maksimum 1860-ih. Širenjem upotrebe čelične krinoline pedesetih godina postalo je nepotrebno nošenje više slojeva podsuknji, formirajući pravilno raspoređenu širinu suknje koja postiže raskošne dimenzije. Međutim, ona je otežavala kretanje, a često je bila i predmet podsmeha (Iwagami 2005: 218). Ta je modna silueta trajala dvadesetak godina ako uzmemo u obzir pedesete kao prelazno razdoblje postepenog prelaska bidermajera u historicizam. Bez obzira na postojanje svesti o negativnim stranama onodobne mode, neudobnosti i teškoća pri kretanju, upotrebe korseta i njegovih negativnih posledica na zdravlje, ali i velikih troškova zbog količine tkanine potrebne za izradu širokih suknji, krinolina je dugo definisala žensku siluetu 19. veka (Škulac 2016). Karikatura objavljena 1877. godine, pod naslovom *Era krinolina*, sastoji se od dve slike koje na slikovit i satiričan način tematizuju upravo gore navedene teškoće sa kojima su dame u krinolinama mogle suočiti (Slika 2). Karikatura ilustruje moguću situaciju iz svakodnevnog života, koja je naslovom, ali i tekstom ispod dodatno pojašnjena, pa iz svega možemo zaključiti da je ilustrator jasno hteo da istakne deo iskustva vezanog za nošenje krinolina: „Bila je to čista neprijatnost, bilo da se sedi ... bilo da se stoji” (A krinolin korszak 1877).

Moda turnira

Modom turnira označava se preoblikovana ženska silueta pri kojoj se stražnji deo suknje povećava i ističe, a prednji deo ravna i priljubljuje uz noge. Vreme je to sedamdesetih godina 19. veka, kada dolazi do pojave turnira, koji je na ženskoj silueti naglasio stražnjicu. Reč je o manjoj metalnoj konstrukciji proizašloj iz krinoline i slaganih slojeva tkanine ili jastuka (Simončić 2012: 52). Da je ovaj modni trend komentarisano u društvu, svedoči i često osvrtno ilustratora lista *Borszem Jankó* na ovu temu. Jedan od primera je karikatura Janoša Faragoa na kojoj on, ilustrujući svinjsku glavu na stražnjici, na pomalo grub i sarkastičan način predstavlja ovakvo oblikovanje haljine, koje u odnosu na modu krinolina odbacuje širenje suknje na prednjoj strani, a ističe stražnji deo suknje pomoću naglašenih nabora, ispod kojih su stavljeni umetci od jastučića ili malih žičanih konstrukcija (Faragó 1886) (Slika 3). Ovakva modna silueta, sa više ili manje naglašenom stražnjicom, vladala je kratkim prekidima od kraja šezdesetih godina do pred kraj 19. veka. Kroz celo ovo vremensko razdoblje, nailazimo na satirične ilustrativne osvrte u listu *Borszem Jankó*, koji tematizuju modu turnira sedamdesetih i osamdesetih godina 19. veka, i njihovu glavnu karakteristiku koja se odnosi na naglašavanje stražnjeg dela suknje turnirom ili bogatim i izdignutim naborima tkanine. Karikatura Đerđa Klosa u rubrici „Moda” (mađ. „Divat”), a sa

naslovom *Iz Paskvinove⁷ radionice*, ismeva upravo takvo isticanje detalja na ženskoj toaleti: stražnjice, ramenih delova rukava, šešira (Klősz 1885) (Slika 4), dok karikatura iz 1888. sa tekstom/komentarom, koji se nalazi na dnu karikature i čini njen sastavni deo, a u prevodu sa mađarskog jezika glasi *Gvozdena kapija*, prikazuje jedan primer muškog pogleda na modu turnira, ismevajući predimenzioniranje ženske stražnjice koje je bilo istaknuto modnim oblikom haljine (A vaskapu 1885) (Slika 5).

Moda uskih suknji

Moda uskih suknji pristigla je iz engleskih modnih krugova sedamdesetih godina 19. veka, specifična je, jer je uslovljavala način hodanja koji odlikuju mali koraci. Umetak na stražnjem delu suknje (turnir) nestaje, a krojevi haljina su sada uski. Nekada su haljine imale izrazito dugi šlep kao dodatak kroju, nekada su bile prepune ukrasa, volana, čipki, pozamenterije i baršunastih traka, koje su stvarale teškoće pri normalnom hodu (Ivoš 2000: 359). Kako je ova modna linija pratila oblik ženskog tela od struka do sredine bedara, a uz steznik na gornjem delu tela, došla je do izražaja uska ženska silueta. Bio je to modni oblik koji je u praktičnom smislu uzrokovao određene poteškoće u svakodnevnom životu. Da je i ovaj modni stil bio tema šale svedoči list *Borszem Jankó* i situacijska karikatura iz 1878. godine, kojoj je pridružen i tekst koji glasi: „Ovo može da se dogodi ženama u uskoj haljini” (Divat. Abban a manó 1878) (Slika 6). Karikatura na satiričan način ukazuje na manu ovog modnog oblika suknje. Zbog njenog uskog kroja, vrlo je lako moguće da prilikom sedanja dođe do cepanja tkanine, a samim tim i do neugodne situacije za ženu.

Moda uskih suknji dovodi i do promišljanja razlikovnih vizuelnih granica između muškarca i žena, a koje diktiraju ovakvi modni oblici. Karikatura iz 1880. na satiričan način problematizuje sličnost muške i ženske odevne siluete, ukoliko se ona promatra sa stražnje strane, ukazujući da ovakav modni trend može da dovede do situacije u kojoj posmatrač neće moći da razlikuje ko je muškarac, a ko žena (Az új divat 1880) (Slika 7). Izrazito dugačak šlep, kao čest krojni dodatak haljinama uskog kroja, postao je tema šaljivih situacijskih prikaza u kojima su se mogli naći muškarci i žene. Očima karikaturiste na taj se modni dodatak moglo gledati na kao svojevrsnu barijeru između dva pola (Divat. A hosszú uszálytól 1878) (Slika 8), ali i kao na potencijalnu opasnost za muškarce prilikom praktikovanja kurtoznog naklona (Ó köszönöm 1878) (Slika 9). Dvosmislena satira u prikazu muško-ženskih odnosa usmerena je i na ismevanje ženske modne kombinacije sa uskom suknjom, koja ide u prilog muškarcu u mogućoj situaciji u kojoj on pokušava stići ženu koja mu fizički izmiče (A divat mint veszedelme 1875) (Slika 10).

7 Reč je o satiričnom, vizuelnom osvrtanju na određeni društveni problem, čiji naslov uzor nalazi u paskvilama (tal. pasquillo, prema kipu nazvanom Paskinjo), anonimnim spisima, najčešće u obliku epigrama, kritičkog i podrugljivog sadržaja. Nastanak paskvile vezuje se za 1501. godinu kada je rimski puk ugradio deformisanu antičku skulpturu u ugao palate Braski (Palazzo Braschi). U njoj je zabunom bio prepoznat neki Paskinjo, ondašnji krojač ili učitelj grotesknog lika, a tek je u 19. veku utvrđeno da predstavlja Menelaja koji izvlači Patrokla iz bitke. Od tada izobličeni kip u isti mah vredi kao umetnički predmet i služi kao sredstvo poruge, postajući javnim mestom gde se ona sve više očitovala u pisanom obliku. Takav kritički javni istup čini paskvilu bliskom pamfletu, iako se paskvila u poređenju sa njim odriče političkih težnji. U njoj su osobe iz javnoga života isključivo predmet ismevanja pa je u tom smislu paskvila srodnija parodiji (paskvila 2013–2024); natpis uvredljivog, klevetničkog sadržaja, podrugljiv sastav (пасквила 2011).

Modna oprema i oblikovanje kose

Druga polovina 19. veka u svetlu ženske mode obeležena je i kao doba šešira. Veličina šešira tokom ovog razdoblja menjala se u skladu sa promenama oblika haljine, a razlikovala se i u odnosu na prilike u kojima su se nosili. Ova transformacija nije ostala nezapažena od strane karikaturista lista *Borszem Jankó* (Divat kép. Compensatio 1884) (Slika 11).

Prilikom oblikovanja frizura, akcenat je bio i na upotrebi umetaka od uvojaka i pletenica, koje su takođe uslovljavale oblik i veličinu šešira. Oblik frizure sedamdesetih godina 19. veka, pri čijem oblikovanju se kosa slagala u visinu po uzoru na modne frizure iz vremena rokoka uslovljavala je pozicioniranje i oblik šešira, gotovo na čelo ili na sam vrh glave, prilagođavajući se obliku frizure. Možemo pretpostaviti da je oblikovanje kose bio izazov za tadašnje frizere, čemu u prilog stoji i karikatura iz 1881. godine, koja na satiričan prikazuje da je za dovršavanje frizure nekada bilo potrebno popeti se na visinu koja je premašala prirodnu visinu frizera (Hajdivatok 1881) (Slika 12).

Karikature iz druge polovine 19. veka beleže reakcije dela društva i na oblik šešira koji su se isticali veličinom, te koji su u svakodnevnom životu doveli do situacija koje su zahtevale određeno prilagođavanje kretanja i prilagođavanje slučaju, što je dovelo do kritičkog stava od strane muškog pola (Slika 13 i 14) (A látcsőnek hasznát 1874, Meghódolás az akadály előtt 1888). Posebnu pažnju satiričara privlačili su njihovi dekorativni elementi. Naime, ženski su šeširi ukrašavani elementima kao što su preparirane ptice, veštačko cveće, trake, čipke, krzno, perje. Karikatura sa komentarom koji glasi: „Ko kaže da žena nije cvet u pokretu”; na šaljiv se način ilustruje oblikovanje šešira i njegovo raskošno ukrašavanje cvećem u drugoj polovini 19. veka (Slika 15) (Kalap és frizúra 1874). Preparirane ptice su kao dekorativni elementi bili ti koji su najčešće stavljeni u kontekst šale i podsmeha. Zbog svoje su voluminoznosti ili dekorativnosti često su takvi šeširi bili meta rasprava, kritika i podsmeha. Tako karikaturista u duhu satire predlaže da se ženski šeširi koriste čak i kao priručna školska pomagala za čas zoologije, zbog raznovrsnosti ptičijeg sveta koji je u ovom slučaju dekoracija šešira (Az új divat veszedelme 1884: donji) (Slika 16). Ovaj dekorativni element je satirično promatran i kao moguć uzrok problema u slučaju da se jedan pored drugog nađu šeširi ukrašeni ptičijim vrstama koje se u prirodi nalaze u međusobnom neprijateljstvu (Az új divat veszedelme 1884: gornji) (Slika 17). Kroz karikaturu iz 1875. godine, koja se sastoji iz više slika, a niže primere ptičjih vrsta, kao kao dekorativnih elemenata za ženske šešire, koji aludiraju na to da pojedina vrsta ptica odgovara starosnom dobu ili karakteru žene, provlači se doza sarkazma (Divat kép. Madárdíszek alkalmazása 1875) (Slika 18). Još jedna od osobina šešira koju su karikaturisti u ovom listu više puta tematizovali jeste njegova voluminoznost. Tako ga karikaturista u jednom primeru vidi i kroz osobinu koja je na šaljiv način ilustrovana, pripisujući ženi zaštitničku ulogu. Karikatura je pojašnjena i pridruženim komentarom: „Više vam ne treba porodični kišobran, jer vas mamin šešir štiti” (Divat. Pasquino műhelyéből 1880) (Slika 19).

ZAKLJUČAK

Radom se skreće pažnja na značaj karikature kao likovne vrste, koja se tokom druge polovine 19. veka razvila do važnog vizuelnog medija, kroz koji se vidljivo prožimao likovni talenat autora, kao i njegova veština da osluškuje i problematizuje aktuelne društvene pojave. Radom smo putem analize modnih karikatura sadržanih u satiričnom listu *Borszem Jankó*, čiji se primerici čuvaju u Gradskom muzeju Subotica, sagledavali i stavove dela društva u odnosu na aktuelne evropske modne trendove u doba istoricizma, odnosno u drugoj polovini 19. veka. Uočava se činjenica da su, osim što su aktuelni modni trendovi prihvaćeni od strane višeg građanskog društvenog sloja, oni jednako tako i ismevani kao neprikladni, raskošni te kao nepotrebne novotarije. Istaknute se karikature u tom smislu mogu razumeti kao konkretan istorijski izvor, čijim se posmatranjem, analizom i stavljanjem u društveni kontekst može doći do konkretnih zaključaka vezanih za temu.

Naglasak rada je na isčitavanju jednog dela društvenog stava prema novim modnim oblicima druge polovine 19. veka, vidljivih kroz karikature. Zaključujemo da za kratko i jasno definisanje jednog dela javnog mišljenja o ženskoj modi druge polovine 19. veka mogu poslužiti dve karikature, koje nas prema toj informaciji usmeravaju. Prema sadržaju jedne od njih, vidimo da se moda druge polovine 19. veka u kritički nastrojenim krugovima razumela kao moda koja je kroz svoje različite transformacije često bila neudobna, te ona koja je sputavala kretanje i ograničavala. Žena odevena po ovim modnim trendovima viđena je od strane karikaturiste kao blago koje je zaključano, vezano, upakovano i stegnuto raličitim, ali učinkovitim načinima i kojoj nije bilo lako prići (Slika 20) (Divat. À la Kincsem 1879). Drugi rasprostranjeni stav o modi 19. veka, definisao ju je kao izvor velikih troškova. Na modne dodatke kao što su nakit, lepeze, perike, korseti, krinoline, turniri, čarape i sl. izdvajala su se značajna sredstva iz kućnog budžeta kako bi se zadovoljile potrebe ženskih članova porodice. Šaleći se na račun velike potrošnje za modne potrebe, karikaturom je upućena satirična poruka Kalmanu Giciju (Ghyczy Kálmán, 1808–1888), ugarskom ministru finansija od 1874. do 1875. godine, koja glasi: „Ako nešto može izvući naše finansije, onda je to oporezivanje ovih artikala”, (Slika 21) (Ghyczy urnak 1874), ilustrujući upravo ženske modne dodatke.

LITERATURA

- Cultura (13. oktobar 2012). Így éltek ti. *Cultura – A kulturális magazin*. <https://cultura.hu/kultura/igy-eltek-ti/>.
- Divat szalon. (22. decembar 1895). *Szabadkai hirlap*, 4.
- Dom i svet. (6. januara 1894). *Subotičke novine*, 3.
- Dulibić, F. (2009). *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*. Zagreb: Leykam International, d.o.o.
- Fabó, E. (2007). *A magyar dualizmus kori karikatúrák és paródiák. A nőekkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében* [doktorska disertacija]. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola. <https://doktori.btk.elte.hu/hist/fabo/diss.pdf>.
- Libman, E. (2003). Lekar, društveni radnik, bibliofil. In: *Istaknuti lekari Subotice (1792-1992)*. Subotica, 24–29.

Heincz, O. (2021). Az Országgyűlési Múzeum (1923–1949) karikatúragyűjteménye. *AETAS* 36(3), 67–83. https://acta.bibl.u-szeged.hu/74457/1/aetas_2021_003_067-083.pdf.

„Így éltek ti” – Faragó József (1866-1906) művészete – 2012. október 12. – 2013. június 23. Karikatúrák a Borsszem Jankóból. (2024). *Magyar Nemzeti Galéria*. <https://mng.hu/kiallitasok/igy-eltek-ti-farago-jozsef-1866-1906-muveszete/>

Ivoš, J. (2000). Historicizam i moda. In: Maleković, V. (ed), *Historicizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 353–363.

Iwagami, M. (2005). 19th Century. In: Fukai, A. (ed), *Fashion : A History from the 18th to the 20th Century*. Köln: Taschen, 147–319.

Karel Václav Klíč. (29. mart 2023). *Internetová encyklopedie dějin Brna*. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=182.

Kacler, V. (1862). Takovski ustanak [litografija u boji na papiru]. Galerija Matice srpske, Stalna postavka srpske umetnosti 19. veka, 4745. <https://www.galerijamaticesrpske.rs/kolekcija/kacler-vincenc-takovski-ustanak>

Katzler, Vinzenz (1823-1882), Maler und Zeichner. (1815–1950). *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Band 3. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 266. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Katzler_Vinzenz_1823_1882.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=katzler

Kollarz (Kolář), Franz (1825-1894), Lithograph und Illustrator. (1815–1950). *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Band 4. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 86. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Kollarz_Franz_1825_1894.xml

Simončić, K.N. (2011). Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43 (1), 235–254. <https://hrcak.srce.hr/file/113495> (22. januar 2022).

Simončić, K.N. (2012). *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada, Zagreb.

Škulac, M. (2016). Društvene promjene i njihov odraz na dizajn ženske odjeće od XIX. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata. *Povijest u nastavi*, 14, 63–81 <https://hrcak.srce.hr/file/261104>.

Thuróczy, G. (2014). Élclapok mostohagyermek. Jankó János és a magyar képregény kezdetei a Bolond Miskában. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 39, 249–276.

paskvila. (2013–2024). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/paskvila>.

пасквила. (2011). In: НИКОЛИЋ, М. (ed), *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 901.

KARIKATURE

Legutolsó divat. (25. jul 1875). *Borsszem Jankó*, 6.

A krinolin korszak. (18. novembar 1877). *Borsszem Jankó*, 6.

Faragó, J. (12. septembar 1886). Divat. Tournure à la mangalicza. *Borsszem Jankó*, 10.

Klősz, Gy. (19. jul 1885). Divat. Pasquino műhelyéből. *Borsszem Jankó*, 7.

A vaskapu. (8. april 1888). *Borsszem Jankó*, 7.

Divat. Abban a manó szűk ruhában. (8. septembar 1878). *Borsszem Jankó*, 5.

Az új divat. Kérdés (19. decembar 1880). *Borsszem Jankó*, 8.

Divat. A hosszú uszálytól (28. april 1878). *Borsszem Jankó*, 6.

Ó köszönöm. (7. april 1878). *Borsszem Jankó*, 5.

A divat mint veszedelme az érénynek. (13. jun 1875). *Borsszem Jankó*, 8.

Divat kép. Compensatio. (27. januar 1884). *Borsszem Jankó*, 10.

Hajdivatok. (13. novembar 1881). *Borsszem Jankó*, 10.

A látcsőnek hasznát. (31. maj 1874). *Borsszem Jankó*, 7.

Meghódolás az akadály előtt. (8. april 1888). *Borsszem Jankó*, 7.

Kalap és frizúra. (31. maj 1874). *Borsszem Jankó*, 6.

és haszna (6. januar 1884). *Borsszem Jankó*, 7.

Az új divat veszedelme. (6. januar 1884). *Borsszem Jankó*, 7.

Divat kép. Madárdíszek alkalmazása. (5. decembar 1875). *Borsszem Jankó*, 8.

Az új divat veszedelme. (6. januar 1884). *Borsszem Jankó*, 7.

Divat. Pasquino műhelyéből. (19. decembar 1880). *Borsszem Jankó*, 7.

Divat. À la Kincsem. (19. oktobar 1879). *Borsszem Jankó*, 9.

Ghyczy urnak. (31. maj 1874). *Borsszem Jankó*, 8.

Ljubica Vuković Dulić

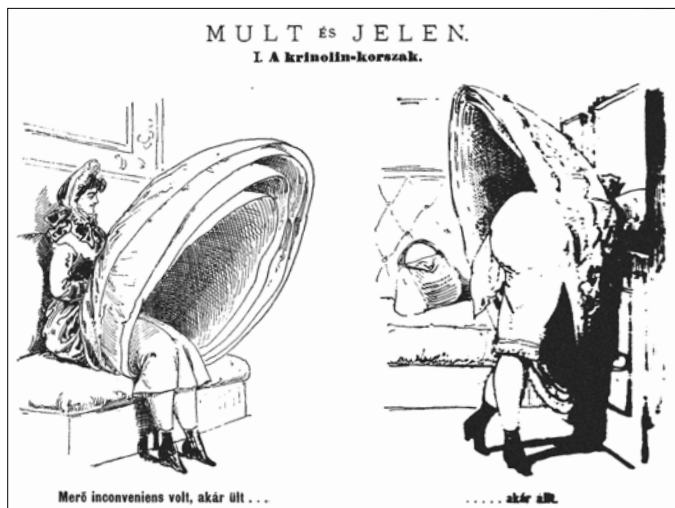
DIVAT KARIKATÚRA A HISTORICIZMUS IDEJÉN A BORSSZEM JANKÓ CÍMŰ SZATIRIKUS LAP PÉLDÁJÁN

A tanulmány célja az újságcikkek illusztrációinak-karikatúráinak elemzése, amelyek a női divat sziluettek, segédeszközök és kiegészítők a 19. század második felében történő átalakulását bemutatva tükrözik az aktuális társadalmi nézeteket is. A téma bemutatása érdekében a karikatura eredetéről, definíciójáról és típusairól is írunk. Rámutatunk a divatkarikaturára, mint a szituációs karikatura egyik típusára, amely rávilágít arra, hogy a közvélemény egy része humorosan viszonyult a korszak divatirányzataihoz. Forrásként a Szabadkai Városi Múzeum könyvtárában Zomborcsevits Vincze (1810–1910) szabadkai orvos és bibliofil gyűjteményének részeként őrzött *Borsszem Jankó* (Pest, 1868–1938) szatirikus újság egyes karikatúráinak példáit választottuk. A lap karikatúráival és szatirikus szövegeivel 1868 és 1938 között jelent meg. Alapítása Deák Ferenc (1803–1876) és Andrássy Gyula (1823–1890) politikai munkásságához, vagyis a dualista állam, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének idejéhez, valamint az újságírás liberalizációjához kötődik. Szerkezetét és szatirikus megközelítését tekintve ez a lap közel állt a *Punch* (1841) brit politikai humoralaphoz és a német *Fliegende Blätter*hez (1845). A *Borsszem Jankó* című lap mellett, hogy szövegekkel, karikatúrákkal reflektált a politikai aktualitásokra, más társadalmi témákra is reagált, többek között az oktatás kérdésére, a nők helyzetére a társadalomban, a férfi–nő kapcsolatokra, divatirányzatokra. Néhány karikaturista, akinek működése jellemezte a lapot: Karel Václav Klíč (1841–1926), Jankó János (1833–1896), Faragó József (1866–1906) és Klösz György (1844–1913). A tanulmány a historizmus korabeli divattal kapcsolatos múzeumi anyag feldolgozása során jött létre.

Slika 1. Najnovija moda (Legutolsó divat 1875)

Figure 1. Last fashion (1875)

Slika 2. Prošlost i sadašnjost. Era krinolina – bilo je veoma neudobno bilo sedeći, bilo stojeći (A krinolin korszak 1877)

Figure 2. Past and present. The crinoline era – it was very uncomfortable, whether sitting or standing (1877)

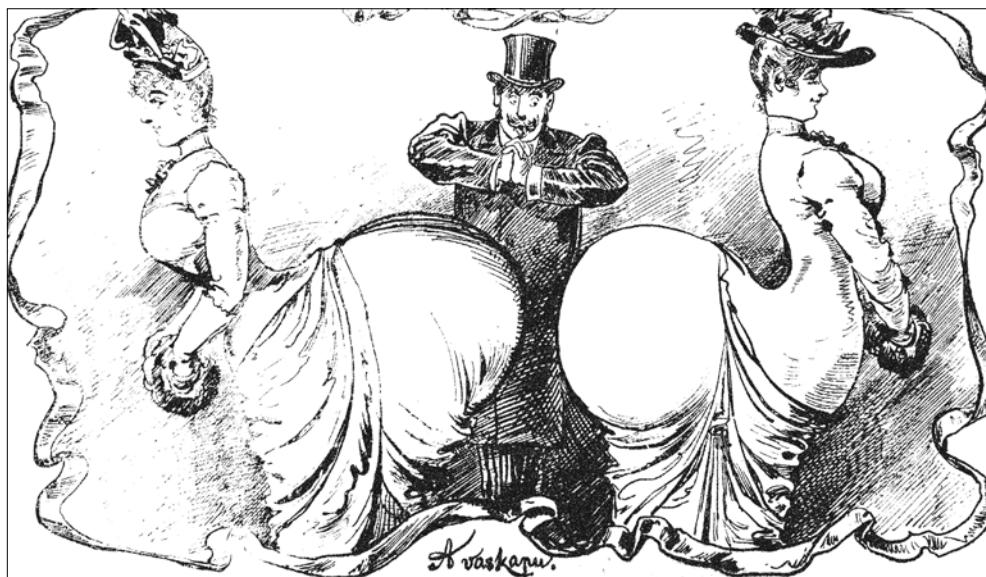

Slika 3. Moda. Turnir u stilu mangelice (Faragó 1886)
Figure 3. Fashion. Mangulica style tournament (Faragó 1886)

Slika 4. Moda. Iz Paskvinove radionice – „ženstvenost večna / uvis nas k sebi vodi”⁸ (Klösz 1885)
Figure 4. Fashion. From Pasquin's workshop – “Woman, eternal, / Beckons us on” (Klösz 1885)

⁸ Karikatura citira stihove iz *Fausta* Johana Volfganga Getea (Johann Wolfgang von Goethe) / The caricature quotes lines from Johann Wolfgang von Goethe's *Faust*.

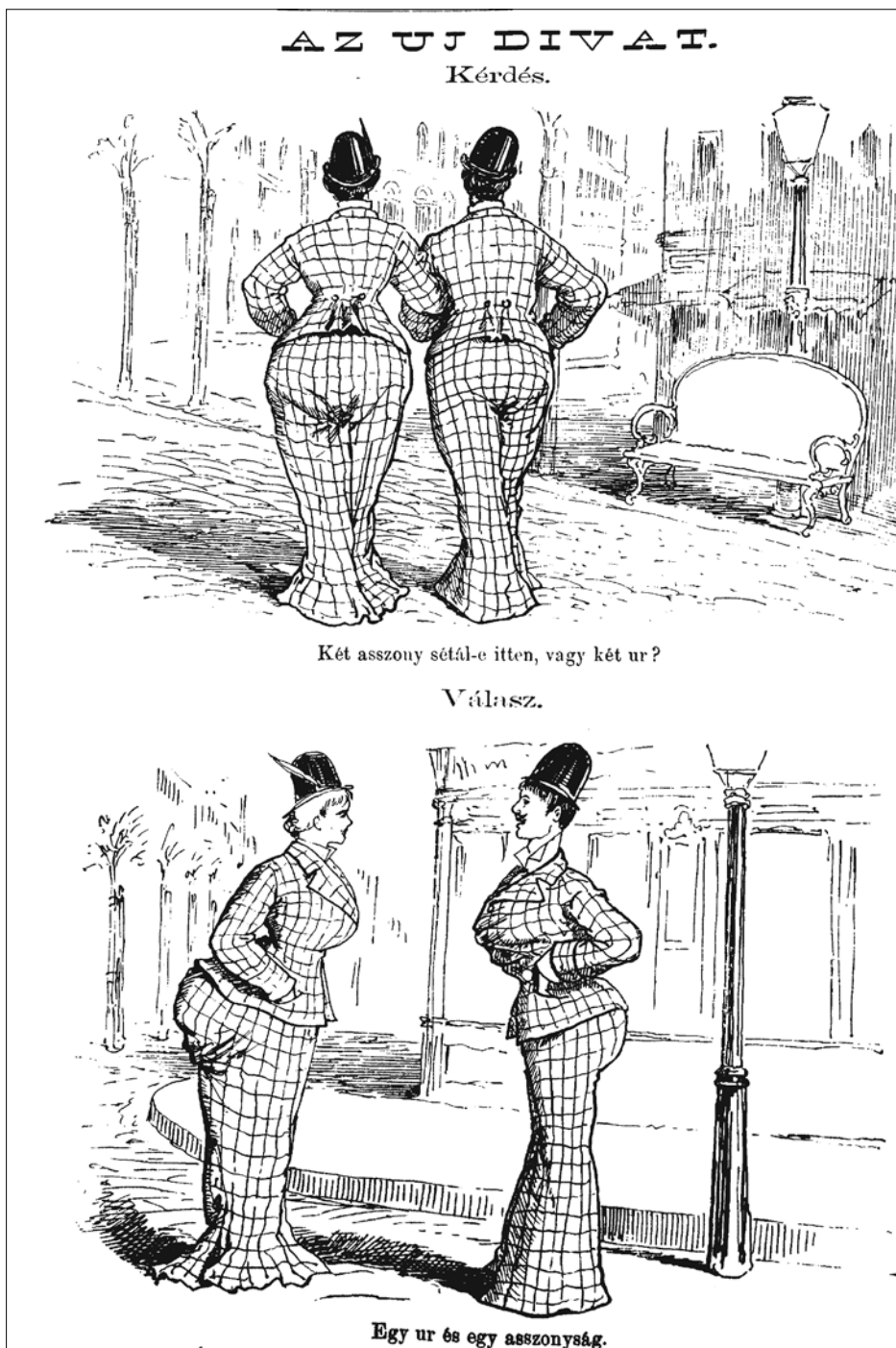
Slika 5. Gvozdena kapija (A vaskapu 1888)

Figure 5. Iron Gate (A vaskapu 1888)

Slika 6. Moda. Ovo može da se dogodi ženama u uskoj haljini (Divat. Abban a manó 1878)

Figure 6. Fashion. This can happen to women in tight dresses (Divat. Abban a manó 1878)

Slika 7. Nova moda. Pitanje – Da li se ovde šetaju dve gospode ili dva gospodina?

Odgovor – Jedan gospodin i jedna gospoda (Az uj divat 1880)

Figure 7. New fashion. Question – Are there two ladies or two gentlemen walking around here?

Answer – One gentleman and one lady (Az uj divat 1880)

Slika 8. Moda. Zbog dugačkog šlepa od sada se samo ovako možemo udvarati
(Divat. A hosszú uszálytól 1878)

Figure 8. Fashion. Due to the long dress train, we can only court like this from now on
(Divat. A hosszú uszálytól 1878)

Slika 9. O, hvala – samo da podignem šlep (Ó köszönöm 1878)
Figure 9. Oh, thanks – let me just lift the train (Ó köszönöm 1878)

Slika 10. Moda kao opasnost za vrlinu – letnja divlja slika – jedna mala potera je dovoljna da i najdevičanskija žena za jedan minut poklekne (A divat mint veszedelme 1875)
Figure 10. Fashion as a danger to virtue – summer wild image – one small pursuit is enough to ruin even the most virginal woman in a minute (A divat mint veszedelme 1875)

Slika 11. Slika mode. Kompenzacija. Mala glava, velika voljka – Ogroman šešir, male grudi (Divat kép. Compensatio 1884)
Figure 11. Image of fashion. Compensation. Small head, big will – Huge hat, small breasts (Divat kép. Compensatio 1884)

Slika 12. Moda frizura (Hajdivatok 1881)

Figure 12. Hair fashion (Hajdivatok 1881)

A látcsőnek hasznát úgy sem vehetvén, hallcső-
gyanánt alkalmazzuk.

Slika 13. Pošto se ionako ne može koristiti kao dvogled, koristimo ga kao slušalicu
(A látcsőnek hasznát 1874)

Figure 13. Since it cannot be used as binoculars anyway, we use it as a headset
(A látcsőnek hasznát 1874)

Slika 14. Potčinjavanje pred preprekom (Meghódolás az akadály előtt 1888)

Figure 14. Submission to the obstacle (Meghódolás az akadály előtt 1888)

Slika 15. Šešir i frizura. Ko kaže da žena nije cvet u pokretu (Kalap és frizúra 1874)

Figure 15. Hat and hairstyle. Who says a woman is not a flower in motion (Kalap és frizúra 1874)

Slika 16. Slika 16. Opasnost nove mode – i korist (na zoološkim predavanjima Ota Hermana)
(Az új divat veszedelme 1884: donji)

Figure 16. The danger of new fashion – and its benefit (at Otto Hermann's zoological lectures)
(Az új divat veszedelme 1884: bottom)

Slika 17. Opasnost nove mode (Az új divat veszedelme 1884: gornji)

Figure 17. The danger of new fashion (Az új divat veszedelme 1884: top)

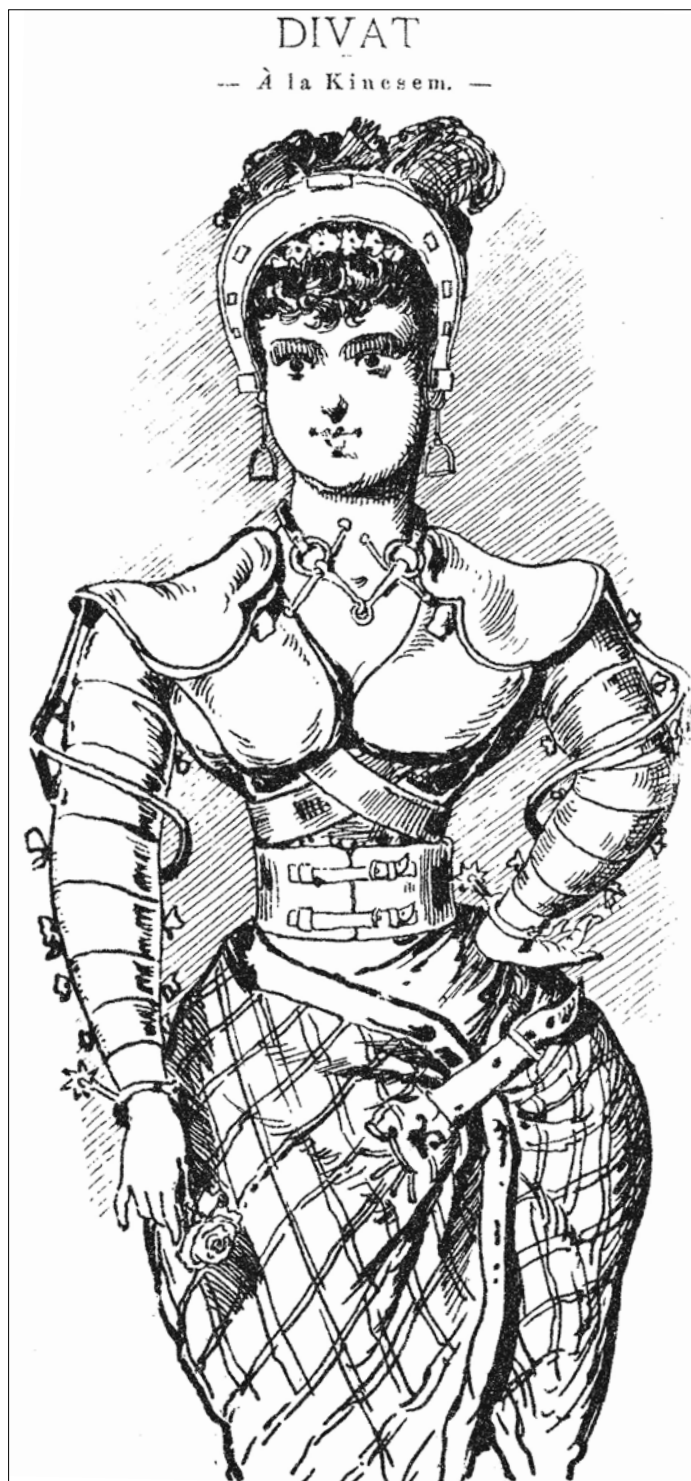
Slika 18. Slika mode. Primena ptičjih ukrasa prema starosti
(Divat kép. Madárdíszek alkalmazása 1875)

Figure 18. Image of fashion. Application of bird ornaments according to age
(Divat kép. Madárdíszek alkalmazása 1875)

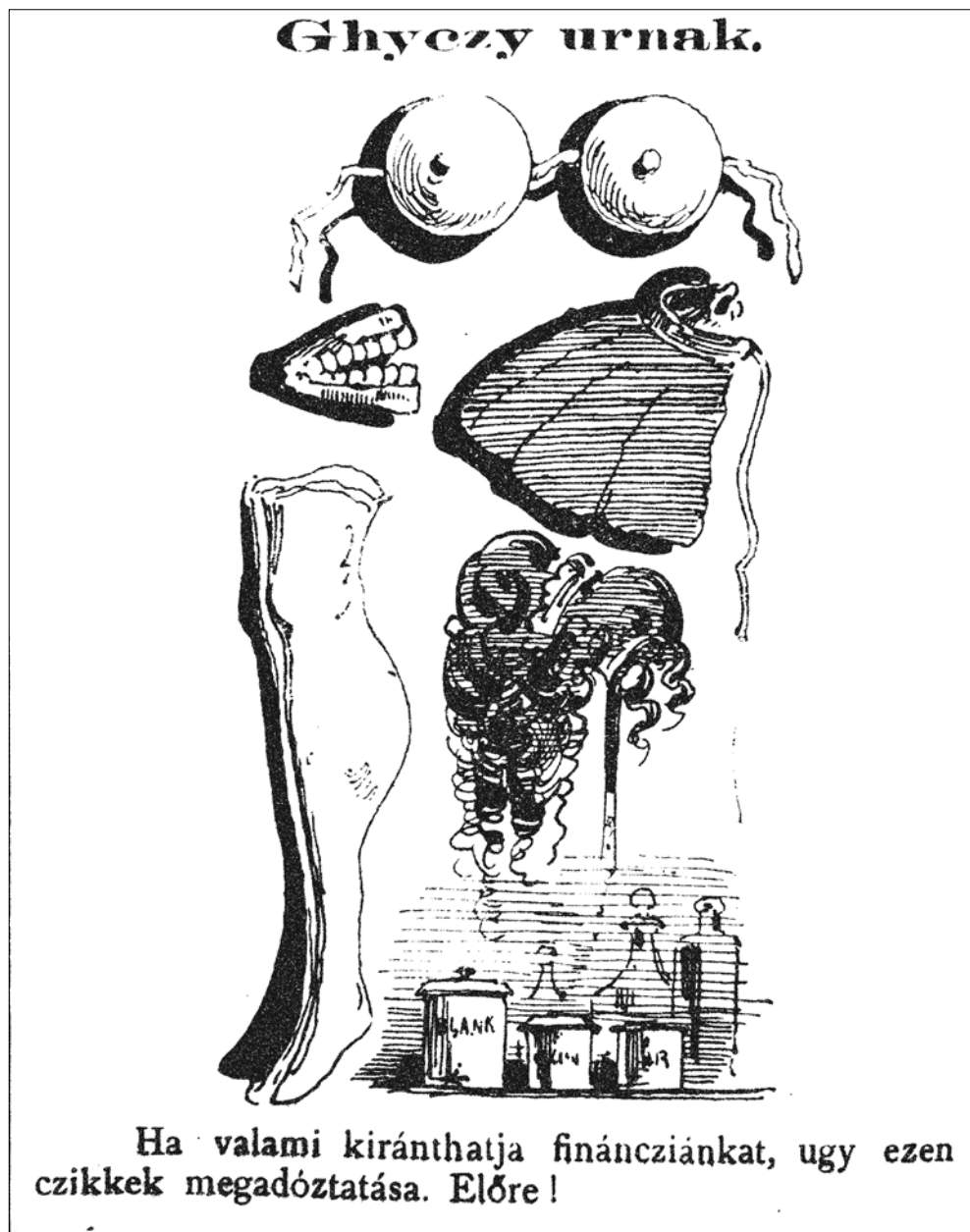

Slika 19. Moda. Iz Paskvinove radionice – više ne treba porodični kišobran, jer mamin šešir štiti (Divat. Pasquino műhelyéből 1880)

Figure 19. Fashion. From Pasquin's workshop – you do not need a family umbrella anymore, because mom's hat protects (Divat. Pasquino műhelyéből 1880)

Slika 20. Moda – kao moje blago (Divat. À la Kincsem 1879)
Figure 20. Fashion – as my treasure (Divat. À la Kincsem 1879)

Slika 21. Gospodinu Giciju – Ako nešto može izvući naše finansije, onda je to oporezivanje ovih artikala. Napred! (Ghyczy urnak 1874)

Figure 21. To Mr. Ghyczy – If anything can drain our finances, it is the taxation of these items. Forward! (Ghyczy urnak 1874)

Izabela Papdi*

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

izabelapapdi@gmail.com

UDC: 012 Šturc B.

Primljeno: 6. jula 2024.

Prihvaćeno: 25. jula 2024.

**PRILOZI ZA PERSONALNU BIBLIOGRAFIJU BELE ŠTURCA
(1946–2021)**

Stručni rad

**APPENDICES TO THE PERSONAL BIBLIOGRAPHY OF BÉLA STURC
(1946–2021)**

Professional paper

Apstrakt: Prošlo je trideset godina od smrti dr Bele Šturca (1914–1994), izvrsnog poznavaoa flore Subotice i okoline. Ova personalna bibliografija, sa svojih 115 bibliografskih jedinica će pokušati da nas približi njegovom stvaralaštvu. Opisane su ne samo knjige, prilozi u časopisima i listovima Bele Šturca već i radovi o njemu. Radi bržeg pronalaženja informacija izrađeni su imenski, predmetni registar i registar serijskih publikacija.

Ključne reči: Bela Šturc, personalna bibliografija, Subotičko-horgoška peščara, metodika nastave biologije, Gradski muzej Subotica

Abstract: Thirty years have passed since the death of Dr. Béla Sturc (1914–1994), an excellent expert on flora of Subotica and its surroundings. This personal bibliography, with its 115 bibliographic units, attempts to bring us closer to his work. Not only books, articles in magazines and newspapers by Béla Sturc are described, but also works about him. In order to find information faster, a name register, a subject register and a register of serial publications have been created.

Keywords: Béla Sturc, personal bibliography, Subotica-Horgos sands, biology teaching methodology, Municipal Museum of Subotica

* Izabela Papdi, viši bibliotekar
Papdi Izabella, főkönyvtáros
Izabela Papdi, senior librarian

UVOD

Cilj ove bibliografije je da sa svojih 115 bibliografskih jedinica podseti na život i rad dr Bele Šturca. On je bio profesor biologije, istraživač, donator svoje herbarijske zbirke i svojih knjiga Gradskom muzeju Subotica. Ova ustanova je godinu dana nakon njegove smrti, 1995. godine, organizovala uspešnu izložbu posvećenu njegovom stvaralaštvu (Slika 1). Gradski muzej Subotica je takođe 2014. godine izdao i knjigu Bele Šturca *Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite* (Slika 2) (Šturc 2014). Reč je o srpskom prevodu knjige koja je izašla 1997. na mađarskom jeziku u izdanju subotičkog Otvorenog univerziteta (Slika 3) (Šturc 1997). Ove godine je Prirodnjačko odeljenje Gradskog muzeja Subotica organizovalo kamernu izložbu *Sećanje na dr Belu Šturca* povodom 110 godina od rođenja i 30 godina od njegove smrti.

Bela Šturc je rođen 1914. godine. Nakon školovanja i promena nekoliko radnih mesta u različitim gradovima tadašnje države, 1945. godine dolazi u Suboticu na mesto direktora gimnazije na mađarskom jeziku. Na ovoj poziciji je ostao do 1949. nakon čega nastavlja da radi u toj ustanovi kao profesor biologije. Od 1952. do 1976. godine je profesor biologije i metodike poznavanja prirode Učiteljskog fakulteta u Subotici. Doktorirao je 1966. godine. Radio je dve godine i kao bibliotekar u srednjoj školi pre penzionisanja 1978. godine (Kalapis 2003, Czékus 2022). Bela Šturc je i nakon penzionisanja redovno objavljivao svoje priloge. Sve tri knjige o flori Subotičko-horgoške pešcare su štampane nakon njegove smrti koja je nastupila 1994. godine (Slika 2–4).

Godine 1962. je dobio Oktobarsku nagradu za svoj pedagoški rad i za udžbenik iz poznavanja prirode i društva koju je napisao zajedno sa profesorom Kornelom Đereom (Slika 5 i 6) (Czékus 2014). Odlikovan je i Ordenom rada sa zlatnim vencem 1966. godine.

Dr Geza Cekuš je sastavio spisak dela dr Bele Šturca. Podelio ih je u tri grupe: pedagoško-metodički radovi (56 naslova), stručni radovi iz biologije (7 naslova) i naučno-istraživački radovi (9 naslova) (Czékus 1995). Ukupno je navedeno 72 naslova. Ovaj spisak nam je bio polazna tačka za istraživanje. Građu smo pretraživali u fondu specijalne biblioteke Gradskog muzeja Subotica, u Gradskoj biblioteci Subotica¹ i u Digitalnoj bazi podataka vojvođanskih Mađara (Csapó 1995, 1999, Kiss & Farkas 1998, Ispánovics Csapó 2001, 2005, Csáky Sörös 2007, Mák 2008, Bašić Palković 2012, Hicsik 2022, Vajdasági Magyar Digitális Archívum n.d.).

Obrada je rađena prema međunarodnim standardima za bibliografski opis (Međunarodni 2016). Bibliografske jedinice su grupisane hronološki, izuzev u delu koji se odnosi na literaturu o Beli Šturcu gde je grupisanje izvršeno prema abecednom redu prezimena autora priloga.

Imenski registar sadrži sva imena koja se javljaju u bibliografiji. Preko predmetnog registra se lako pronalazi prilog sa temom koja nas interesuje. Iz registra serijskih publikacija se stiče uvid u kojim časopisima i listovima su objavljeni prilozi.

1 Zahvaljujem se bibliotekarkama Ireni Bognar i Heleni Omerović na pomoći.

Struktura bibliografije:

I Dela Bele Šturca

Knjige (3 bibliografske jedinice)

Prilozi u knjigama, časopisima, listovima (52 bibl. jed.)

Koautorstvo (5 bibl. jed.)

Intervjui, izjave (6 bibl. jed.)

II Udžbenici (7 bibl. jed.)

Prevodilački rad (1 bibl. jed.)

III Literatura o Beli Šturcu

Izložbeni katalog (1 bibl. jed.)

Prilozi u knjigama, časopisima, listovima (40 bibl. jed.)

IV Registri (imenski, predmetni i registar serijskih publikacija)

I DELA BELE ŠTURCA

Knjige

1995

1.

A Szabadkai-Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotanikai értékei / Sturc Béla ; [recenzálta, sajtó alá rendezte, a bibliográfiát készítette, a bevezetőt, az utószót és a szerb nyelvű összefoglalót írta Czékus Géza ; a fedőlapon Sturc Béla portréja (Sötét Géza rajza)]. – Szabadka : Szabadegyetem, 1995 (Tóthfalu : Logos). – 107 p., [1] t. l. : ill. ; 14 cm. – (Életjel Miniatűrök ; 50.)

Példányszám 500. – Jegyzet a szerzőről és a kötetről a borító behajtott oldalán.

T a r t a l o m: Bevezető / Czékus Géza (7–9); A gazdálkodás kérdései természetvédelmi területen (11–14); A homokpuszta természetes tagozódása: termőhelyegységei és jellemző társuláscsoportjai (15–16); A természetes flóra hasznosítható növényfajai és az ezzel kapcsolatos kérdések (17–20); Jelentősebb takarmánynövények (21–23); Erdők (24–27); Mézelő növények: (a méhlegelő) (28–32); Gyógynövények (33–38); Szabadföldi dísnövények (39–54); A homokpuszta flórájának egyéb értékei (55–57); Természetvédelem és turizmus (58–61); Felhasznált és felhasználható irodalom (63–78); Egy tudós kutató / Czékus Géza (79–89); Dr. Sturc Béla művei / [összeállította Czékus Géza] (91–98); Ekonomsko-botaničke vrednosti prirodne flore Subotičko-Horgoške pešcare / Geza Cekuš (99–106).

1997

2.

A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései / Sturc Béla ; [sajtó alá rendezte Czékus Géza, Kiss Dezső ; a bevezetőt Czékus Géza írta ; a mutatókat Kiss Dezső állította össze ; a térképet Mertel Mihajlo, a grafikonokat Czékus Géza készítette ; az angol nyelvű összefoglalót Kiss Éva fordította]. – Szabadka : Szabadegyetem, 1997 (Szabadka : Grafoprodukt). – 216 p., [8] t., [1] összehajtott térkép : ill. ; 24 cm. – (Életjel Könyvek ; 73.).

Példányszám 500. – Részlet Bózsza Pál recenziójából a borító behajtott oldalán.
– Dostupno i na: https://www.vamadia.rs/sites/default/files/2020-06/Sturc%20Bela_A%20Szabadka_Horgosi%20Homokpuszta.pdf

T a r t a l o m: Előszó / Czékus Géza (7–9); Bevezető (11–12); 1. A vidék flórakutatásának rövid történeti áttekintése (13–16); 2. A vidék természetközveti viszonyai (abiotikus tényezők) (17–23); 3. A homokpuszta növénytakarójának fejlődéstörténete a posztglaciális időszakról napjainkig (24–33); 4. A legjelentősebb flóralelőhelyek a Szabadka–Horgosi-homokpusztán és határterületein, az itt kialakult termőhelyek és jellemző társuláscsoportjaik (34–37); 5. A vidék potenciális vegetációja (38); 6. A Szabadka–Horgosi-homokpuszta legjelentősebb természetes növénytársulásait alkotó fajok bemutatása és természetvédelmi szempontból való osztályozása (39–158); 7. Megbeszélés: a flóra elemzése, következtetések, javaslatok (159–181); 8. Az autochton (őshonos) flóra megőrzésének kérdése, valamint a jelen és a jövő flórákének tudatos, tervszerű alakítása (182–184); [Mellékletek] ([1–8]); Összefoglalás (185–186); Prirodna flora Subotičko-Horgoške pešcare i pitanja njene zaštite : rezime / Bela Šturc (187–188); The native flora-picture of the Subotica-Horgoš sandy field and the problems of its preservation : summary / Sturc Béla (189–190); Irodalom (191–203); Névmutató (205–216); Latin nevek (205–208); Magyar nevek (209–212); Szerb nevek (213–216).

2014

3.

Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite / Bela Šturc ; [prevod sa mađarskog jezika Deže Kiš (Kiss Dezső), Ištvan Benčik (Bencsik István), Aniko Baba (Bába Anikó) ; prevod na engleski jezik Eva Kiš (Kiss Éva) ; karte Mihajlo Mertel, Bence Mikeš (Mikes Bence) ; fotografije Florijan Horvat, Ištvan Hulo]. – Subotica : Gradski muzej = Szabadkai Városi Múzeum, 2014 (Subotica : Grafoprodukt). – 264 str. : ilustr. ; 24 cm

Prevod dela: A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései / Sturc Béla. – Ilustracije na oba spojna lista. – Tiraž 300.

S a d r ž a j: Uvodna reč / Dušica Zrnić (5–6); Iz recenzije dr Pala Bože (7–8); Predgovor / Geza Cekuš (9–11); Uvod (13–14); 1. Kratak istorijat istraživanja flore predela (15–18); 2. Prirodni (abiotički) uslovi područja (19–25); 3. Istorijat razvitka biljnog pokrivača pešcare od postglacijalnog doba do današnjih dana (26–35); 4. Najznačajnija nalazišta flore Subotičko-horgoške pešcare i pograničnih područja, karakteristične zajednice i njihova staništa (36–39); 5. Potencijalna vegetacija predela (40); 6. Prikaz vrsta prirodnih biljnih zajednica Subotičko-horgoške pešcare i klasifikacija prema njihovom značaju za zaštitu (41–170); 7. Diskusija: analiza flore, zaključci, predlozi (171–191); 8. Pitanja očuvanja autohtone flore, njeno svesno i plansko oblikovanje (192–193); Obrada nomenklature izvornih podataka i napomene o pristupu sintaksonomskoj pripadnosti vegetacije, navođenju literature, naziva mesta i geomorfoloških celina / Branislava Butorac (194–201); Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite : rezime / Bela Šturc (203–204); The native flora – picture of the Subotica-Horgos sandy region and the problems

of its preservation : summary / Sturc Béla (205-206); Sadržaj (207–208); Literatura (209–220); Index alphabeticus (221–231); Latinska imena (221–225); Narodni nazivi (227–231); [Prilozi] (233–264).

Prilozi u knjigama, časopisima i listovima

1946

4.

Az új iskola / Sturc Béla.

B. Šturc je bio direktor subotičke gimnazije od 1945. do 1949. godine. – U ovom tekstu se razmatraju pitanja o zadacima škole.

U: Izveštaj za šk. 1945–46 god. / Državna potpuna mešovita gimnazija sa mađarskim nastavnim jezikom u Subotici = Évkönyv az 1945–46 isk. évre / Állami Magyar Nyelvű Vegyes Gimnázium Szubotica. – [Subotica : Državna potpuna mešovita gimnazija sa mađarskim nastavnim jezikom, 1946]. – Str. 6–11.

1957

5.

Biološke ekskurzije u okolinu / Bela Šturc.

O zadacima za učenike na šta da obrate pažnju tokom ekskurzije, na koji način da prikažu prikupljene informacije nakon ekskurzije.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 3, br. 10 (1957), str. 772–777.

6.

Popularisanje materijalističkog pogleda na svet putem biološke naučne grupe / Bela Šturc.

O tri predavanja: školske 1953/54. godine održano je predavanje posvećeno Čarlsu Darvinu, školske 1954/55. tema je bila „Galerija portreta naučnika prirodnih nauka”, dok su zainteresovani školske 1955/56. mogli prisustvovati predavanju sa temom „Borbe oko jedne ideje”.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 3, br. 5 (1957), str. 382–386.

7.

Samostalan rad učenika na upoznavanju živog sveta bliže okoline / Bela Šturc.

O oblicima rada sa učenicima u prirodi.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 3, br. 7 (1957), str. 521–526.

1961

8.

Raspored i obrada elemenata biologije u nastavi poznavanja prirode u V razredu osnovne škole / Bela Šturc.

U radu je obrađeno nekoliko nastavnih jedinica. – Predložena je i literatura za nastavnike.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 7, br. 9 (1961), str. 643–647.

1962

9.

Hogyan használjuk fel az oktatásban „Az élők világa” című biológiai olvasókönyvet? / Sturc Béla.

O upotrebi čitanke iz biologije „U živom svetu”.

U: Školski život. – God. 1 = 1. évf., br. 5 = 5. sz. (1962), str. 48–51.

10.

Koje mogućnosti pruža živi svet našega kraja za nastavu poznavanja prirode i društva u II i III razredu osnovne škole / Bela Šturc = Milyen lehetőségeket nyújt környékünk élővilága a természeti és társadalmi ismeretek oktatásához az elemi iskola II. és III. osztályában / Sturc Béla.

O vesnicima proleća u biljnom i životinjskom svetu.

U: Školski život. – God. 1 = 1. évf., br. 2 = 2. sz. (1962), str. 27–40.

1963

11.

Kako da koristimo muzej u nastavi biologije / Bela Šturc.

Obrada teme o pticama. – Ilustr.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 9, br. 4 (1963), str. 225–229.

12.

Egy tanulmányi séta az állatkertben / Sturc Béla.

O poseti zoološkom vrtu.

U: Školski život. – God. 2 = 2. évf., br. 2 = 2. sz. (1963), str. 35–42.

13.

Зоолошки врт у настави биологије / Бела Штурц.

O pripremi, organizaciji posete zoološkom vrtu i obradi gradiva u razredu. – Ilustr.

У: Настава и васпитање. – Бр. 7–8 (1963), стр. 379–383.

1964

14.

Nastavni izleti iz poznavanja prirode i biologije u osnovnoj školi / Bela Šturc.

U: Školski život. – God. 3 = 3. évf., br. 2 = 2. sz. (1964), str. 6–18.

1972

15.

Húszéves a biológiai szakkör / Sturc Béla.

O radu biološke sekcije subotičkog Učiteljskog fakulteta od pedesetih godina 20. veka do školske 1971/72. godine.

U: Sto godina obrazovanja učitelja u Subotici = A tanítóképzés száz éve Szabadkán. – Subotica : Odbor za proslavu jubileja, [1972]. – Str. 151–154.

16.

Popularisanje materijalističkog pogleda na svet putem biološke naučne grupe / Bela Šturc.

Preštampan rad iz „Pedagoške stvarnosti” br. 5 iz 1957. godine.

U: Sto godina obrazovanja učitelja u Subotici = A tanítóképzés száz éve Szabadkán. – Subotica : Odbor za proslavu jubileja, [1972]. – Str. 91–94.

17.

A természetvédelem kérdései Vajdaságban / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime: Problemi zaštite prirode u Vojvodini (133–134); Summary: The Problems of Nature Preservation in Vojvodina (134–135). – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29529?page=124>.

U: Létünk. – 2. évf., 1–2. sz. (1972. január–április), p. 123–135.

1973

18.

Mit kell megtartanunk és megvédenünk Bácska északkeleti részének növénytakarójában : (geobotanikai észrevételek Szabadka és környéke területi tervezéséhez) / Sturc Béla.

Sadrži i: Šta treba da zadržimo i zaštitimo u biljnom pokrivaču severoistočnog dela Bačke : rezime (131–132); [Rezime na ruskom jeziku] (132–133). – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29557?page=121>.

U: Létünk. – 3. évf., 4. sz. (1973. július–augusztus), p. 119–133.

19.

Egy példa a szemléltető képsorok (tabló) alkalmazására az életközösség (biocönózisok) iskolai feldolgozásában / Sturc Béla.

O primeru primene tabloa prilikom obrade teme o biocenozi.

U: Oktatás és Nevelés. – 1. évf., 1. sz. (1973. november), p. 53–56.

1974

20.

A kultúrakáros életközösségének iskolai feldolgozása / Sturc Béla.

O bagremu.

U: Oktatás és Nevelés. – 2. évf., 5. sz. (1974.), p. 53–59.

1976

21.

Egy összefoglaló mű a környezetvédelemről / Sturc Béla.

Prikaz knjige: „A környezetvédelem biológiai alapjai” urednika dr Margit Kovač (Budimpešta, 1975). – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29897?page=228>.

U: Létünk. – 6. évf., 6. sz. (1976. november–december), p. 226–[229].

1979

22.

A „Savremena biologija” tíz éve / Sturc Béla.

O rubrikama časopisa Srpskog biološkog društva „Savremena biologija” za period od 1969. do 1979.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 7 = 7. évf., 33. sz. (1979.), p. 87–93.

23.

Terepi gyakorlat biológiából az egységes középiskola 2. osztályával / Sturc Béla.
O terenskim vežbama iz biologije za 2. razred srednje škole.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 7 = 7. évf., 30. sz. (1979.), p. 89–94.

1980

24.

A biológiai szakkör és az élővilág megóvásának kérdései / Sturc Béla.

O radu biološke sekcije i pitanjima očuvanja životne sredine. – Ilustr.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 8 = 8. évf., 35. sz. (1980.), p. 53–62.

1981

25.

Nastavne ekskurzije u zoološkom vrtu na Paliću / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 427–428. – Obrada teme o zoološkom vrtu za predmete poznavanje prirode i društva, poznavanje prirode i biologije.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 27, br. 5 (1981), str. 418–428.

26.

Tanulók önálló gyakorlatai biológiából a képzés és nevelés szolgálatában / Sturc Béla.

O samostalnim vežbama iz biologije za učenike. – Ilustr.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 9 = 9. évf., 39. sz. (19), p. 69–81.

1982

27.

Školska obrada vojvođanskih stepskih fragmenata sa naročitim osvrtom na zaštitu prirode / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 684–685. – O terenskom radu i obradi rezultata u razredu.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 28, br. 8 (1982), str. 677–685.

28.

Tanulmányi séták a palicsi Állatkertben / Sturc Béla.

O naučnim ekskurzijama osnovaca i srednjoškolaca u zoološkom vrtu na Paliću. – Rad sadrži i preporučenu literaturu.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 10 = 10. évf., 44. sz. (1982.), p. 75–88.

29.

Terepen tartott növény- és állatrendszertani gyakorlatok / Sturc Béla.

O terenskim vežbama iz sistematike biljaka i životinja.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 10 = 10. évf., 47. sz. (1982.), p. 129–140.

1983

30.

Ekosistem bare u školskoj obradi / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 833–834. – O pripremanju učenika za ekskurziju, o radu na terenu, u učionici.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 29, br. 10 (1983), str. 825–834.

31.

Korišćenje korovske i ruderalne vegetacije za školske terenske vežbe učenika / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 590. – O izboru terena, pripremama za terenski rad, izvođenju radova.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 29, br. 7 (1983), str. 582–590.

32.

Subotička peščara : (nastavna ekskurzija) / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 323.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 29, br. 4 (1983), str. 315–323.

1984

33.

Lesne zaravni kao objekti za samostalan rad učenika u prirodi / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 563–564. – O pripremanju i izvođenju terenskog rada, o obradi informacija u učionici.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 30, br. 7 (1984), str. 554–564.

34.

Nastavno-biološka ekskurzija / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 739–740. – O pripremanju i izvođenju terenskog rada u predelu bačko-baranjskog Podunavlja, o obradi informacija u učionici.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 30, br. 9 (1984), str. 731–740.

35.

Vojvođanske slatine kao nastavni objekti / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 294–295. – O pripremanju i izvođenju terenskog rada, o rezimeu informacija u učionici.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 30, br. 4 (1984), str. 286–295.

1985

36.

Ajánló bibliográfia : (a természeti és társadalmi ismeretek valamint a természeti ismeretek biológiai jellegű feldolgozásához) / Sturc Béla.

Sadrži i rezime na srpskom jeziku. – Spisak sadrži preporučenu literaturu za nastavnike i učenike za teme iz poznavanja prirode i društva, poznavanja prirode i biologije.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 13 = 13. évf., 61. sz. (1985), p. 97–106.

37.

Az élővilág múltja és jelene Szabadka határában / Sturc Béla.

O flori i fauni u okolini Subotice. – Sadrži i spisak literature. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29915?page=184>.

U: Létünk : Évkönyv 1985 : Szabadkáról. – (1985), p. 181–189.

38.

Nastava biologije u šumskim zajednicama Fruške gore / Bela Šturc.

O organizaciji i izvođenju nastave na terenu. – Navedena je i preporučena literatura.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 31, br. 5 (1985), str. 354–360.

39.

Samoniklo lekovito bilje kao objekat praktičnog rada učenika / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 602–603. – O pripremanju učenika za terenski rad, o samom radu na terenu.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 31, br. 8 (1985), str. 595–603.

1986

40.

Časovi biologije u Deliblatskoj peščari / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 621–622. – O pripremi za terenski rad, o izvođenju radu na terenu, o radu u učionici. – Ilustr.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 32, br. 8 (1986), str. 613–622.

41.

Praćenje promena u živom svetu zavičaja u okviru fakultativnih aktivnosti / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 298. – O pripremi i organizovanju rada, obradi pojedinih tema. – Ilustr.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 32, br. 4 (1986), str. 289–298.

42.

Red Rubiales / [obradio Bela Šturc].

U: Flora i vegetacija Subotičko-horgoške peščare / Milovan Gajić. – Beograd : Šumarski fakultet ; Subotica : Šumsko gazdinstvo, 1986. – Str. 184–192.

43.

Természeti védelmi nevelőmunka környezetünk élővilágának megismertetése révén / Sturc Béla.

Naveden je i rezime i spisak literature. – Obradene su teme iz poznavanja prirode i društva i biologije za osnovce i srednjoškolce.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 14 = 14. évf., 65. sz. (1986.), p. 62–73.

44.

Travnjaci kao nastavni objekti / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 42–43. – O pripremi za rad na terenu, radu na terenu, rezimea prikupljenih podataka u učionici. – Ilustr.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 32, br. 1 (1986), str. 35–43.

45.

U geobotaničkom pogledu interesantnije biljne vrste na teritoriji Subotičko-horgoške peščare koje se predlažu za zaštitu / [obradio Bela Šturc].

Ilustr.

U: Flora i vegetacija Subotičko-horgoške peščare / Milovan Gajić. – Beograd : Šumarski fakultet ; Subotica : Šumsko gazdinstvo, 1986. – Str. 409–414.

1987

46.

Antropogén tényezők szerepe Vajdaság flórájának és vegetációjának változásaiban / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime: Uticaj antropogenih faktora na promene flore i vegetacije SAP Vojvodine (320–321); Summary: The Influence of Anthropogen Factors on the Changes of Flora and Vegetation in Vojvodina / S. J. [Skenderović Judita] (321). – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29779?page=100>.

U: Létünk. – 17. évf., 2. sz. (1987. március–április), p. 310–321.

47.

Obrazovno-vaspitni rad na zaštiti prirode sa gledišta ekologije i biogeografije / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 298–300. – O planinama, peščarama, lesnim zaravnima i terasama, aluvijalnim ravnima i slatinama Vojvodine.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 33, br. 4 (1987), str. 291–300.

48.

Természetvédelmi jellegű tanulmányutak Vajdaságban / Sturc Béla.

Bibliografija: 107–108. – Sadrži i rezime. – O planinama, peščarama, lesnim zaravnima i terasama, aluvijalnim ravnima i slatinama Vojvodine.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 15 = 15. évf., 4–5. [72–73.] sz. (1987), p. 99–108.

49.

Újabb adalékok a természetvédelmi munkához / Sturc Béla.

Sadrži spisak literature i rezime. – O uputstvima za rad osnovaca i srednjoškolaca na temu zaštite životne sredine.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 15 = 15. évf., 69. sz. (1987.), p. 68–77.

1988

50.

Uloga nacionalnih parkova u obrazovno-vaspitnom radu na zaštiti prirode : (na primeru Đerdapskog područja) / Bela Šturc.

Bibliografija: str. 41. – O pripremi, praktičnom radu na terenu, o pisanju referata nakon ekskurzije.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 34, br. 1 (1988), str. 35–41.

1989

51.

Kitaibel Pál bácskai, szerémségi és bánáti növénytani megfigyelései a XIX. század küszöbén / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime: Botanička zapažanja Pala Kitajbela na teritoriji Bačke, Srema i Banata na pragu XIX veka (334–335); Summary: Botanical Observations of Pal Kitaibel on the Territories of Bačka, Banat and Srem at the Beginning of the XIX Century (335). – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29815?page=158>.

U: Létünk. – 19. évf., 2. sz. (1989. március–április), p. 320–335.

1990

52.

Vajdaság természeti értékei megóvásuk szemszögéből / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime: Vrednosti prirode Vojvodine sa aspekta zaštite i očuvanja (65); Summary: Values of Nature in Voivodina from the Point of View of Their Protection and Preservation / [angol nyelvű összefoglaló Blau Júlia] (65–66). – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29819?page=50>.

U: Létünk. – 20. évf., 1. sz. (1990. január–február), p. 48–66.

1991

53.

A flórakutatás kezdetei Szabadkán és környékén : a város fennállásának 600. évfordulója alkalmából / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime / [szerb nyelvű összefoglaló Bognár Antal] (319–320); Summary / [angol nyelvű összefoglaló Várady Tibor] (320). – U radu su navedena istraživanja Pala Kitaibela, Vince Borbaša, Ištvana Ivanjija, Ferenc Teodorovića, Arpada Degena, Ferenc Kovača Huske, Geze Lendela, Bele Lanjija, Janoša Tužona i Đule Prodana. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/29833?page=82>.

U: Létünk. – 21. évf., 4–5. sz. (1991. július–október), p. 316–320.

1995

54.

Természetvédelmi tanulmányutak Vajdaságban / Sturc Béla.

O istraživanju predela Vojvodine u cilju zaštite prirode. – Odlomci iz dužeg teksta pronađenog u zaostavštini B. Šturca. – Dostupno i na: <https://bacsorszag.rs/pdf/d3353146fa.pdf>.

U: Bácsország. – 1. évf., 4. sz. (1995. szeptember 7.), p. 6.

2021

55.

A természetvédelem kérdései Vajdaságban / Sturc Béla.

Sadrži i: Rezime: Problemi zaštite prirode u Vojvodini (67–68); Summary: The Problems of Nature Preservation in Vojvodina (68–69). – Preštampan rad iz časopisa *Letink* br. 1–2 za 1972. godinu.

U: Létünk. – 51. évf. = Year 51, 1. sz. = Issue 2021/1 (2021.), p. 57–69.

Koautorstvo

1964

ĐERE, Kornel

56.

Ekskurzija grupe mladih geografa i geobotaničara / Kornel Đere i Bela Šturc.

O pripremanju učenika, organizovanju i obavljanju poslova na terenu, prikupljanju podataka i materijala, obradi prikupljenog materijala.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 7, br. 8 (1961), str. 572–580.

ŠTURC, Bela

1961

57.

Jedan primer rasporeda i obrade gradiva iz poznavanja prirode u IV razredu osnovne škole : (skica) / Bela Šturc, Albert Zolnai.

Spisak oglada na temu vazduh, voda, tlo. – Naveden je i spisak literature za učitelje i nastavnike.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 7, br. 5 (1961), str. 311–323.

1982

58.

Parkovi kao nastavni objekti / Bela Šturc, Endre Šturc.

O položaju i uslovima parka, o nastavno-vaspitnom radu u parku za osnovce i srednjoškolce. – Navedena je i literatura za svaki razred.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 28, br. 1 (1982), str. 16–29.

1983

59.

Tanulmányi séták parkjainkban / Sturc Béla, Sturc Endre.

O nastavno-vaspitnom radu u parku za osnovce i srednjoškolce. – Navedena je i preporučena literatura.

U: Oktatás és Nevelés = Obrazovanje i vaspitanje = Образование и воспитание = Instruction and Education. – God. 11 = 11. évf., 50. sz. (1983.), p. 77–94.

1987

60.

Nastavne aktivnosti u rasadniku ukrasnih biljaka / Bela Šturc i Endre Šturc.

Bibliografija: str. 131–132. – O razgledanju subotičkog rasadnika „Palma”.

U: Pedagoška stvarnost. – God. 33, br. 2 (1987), str. 125–132.

Intervjui, izjave

1962

61.

A módszertani megoldások érdekelnek : Sturc Béla : [Októberi-díjasok : megjutalmazott szubotikai művészek, tudósok és közéleti munkások] / [Sturc Béla].

B. Šturc je dao izjavu o svom radu povodom dobijanja Oktobarske nagrade. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/22893>.

U: Magyar Szó. – 19. évf., 298. (5536.) sz. (1962. okt. 28.), p. 17.

1974

62.

A geobotanikai kutatások jelentős elméleti és gyakorlati szerepe : [Milyen tudományos eredmények születtek az elmúlt években : a Magyar Szó körkérdése] / [Sturc Béla].

Na pitanje *Mađar so-a* o naučnim rezultatima nastalim proteklih godina izjasnili su se Šandor Šomođi, B. Šturc i dr Đerđ Fišer. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/13168>.

U: Magyar Szó. – 31. évf., 39. (9590.) sz. (1974. február 10.), p. 9.

1978

63.

Pedagógusok nevelőjének lenni – – : beszélgetés dr. Sturc Béla nyugdíjas tanárral / [beszélgetőtárs] Szöllősy Vágó László.

B. Šturc govori o svom pedagoškom radu. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/31990>.

U: Magyar Szó. – 35. évf., 249. (11237.) sz. (1978. szept. 10.), p. 10.

1989

64.

Eltűnt kilenc gólyapár : környezetvédelem / Berec Berta ; (Penovác Károly felvétele).

Na temu zaštite životne sredine su se izjasnili Ištvan Hulo, Albert Zolnai, Milenko Smiljanić i B. Šturc. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/90799>.

U: Magyar Szó. – 46. évf., 164. (15104.) sz. (1989. június 18.), p. 10.

65.

Útban az erdő! : rajzolják máshová a Budapest–Belgrád autópályát – mondják a szabadkai környezetvédők / Berec Berta ; (Penovác Károly felvétele).

Laslo Kiralj i B. Šturc o pomeranju trase autoputa Beograd–Budimpešta da bi se zaštitila Selevenjska šuma. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/91238>.

U: Magyar Szó. – 46. évf., 280. (15220.) sz. (1989. október 12.), p. 8.

1991

66.

Mit jelent kisebbséginek lenni?! : közös íróasztalunk / [Šturc Béla].

B. Šturc o životu pripadnika manjinske zajednice.

U: Magyar Szó. – 48. évf., 270. (15927.) sz. (1991. október 1.), p. 15.

II UDŽBENICI

1962

ĐERE, Kornel

67.

Szülőföldem élete : természeti és társadalmi ismeretek az elemi iskolák 3. osztálya számára / Györe [Kornél], Sturc [Béla]. – Novi Sad : Forum, [1962] (Novi Sad : Forum Nyomda). – 137 p. : ill., 20x30 cm

Udžbenik za 3. razred osnovne škole iz predmeta poznavanje prirode i društva. – Drugo, ispravljeno i prerađeno, izdanje ovog udžbenika je štampano 1964, treće, prerađeno izdanje 1967. a četvrto, prerađeno izdanje 1970. godine.

1980

68.

Szülőföldem : természeti és társadalmi ismeretek az általános iskolai nevelés és oktatás 3. osztálya számára / Györe Kornél, Sturc Béla. – 2. kiad. – Újvidék : Tankönyvkiadó Intézet, 1980 ([S. l. : s. n.]). – 207 p. : ill. ; 28 cm
 Udžbenik za 3. razred osnovne škole iz predmeta poznavanje prirode i društva. – Tiraž 8000.

1983

69.

Locul meu natal : cunoștințe despre natură și societate pentru clasa a III-a a de educație și instrucție elementară / Kornél Györe, Béla Sturc ; [traducerea Lucreția Raichici, Ștefan Marina]. – Ed. 3 revizuită și adăugită. – Novi Sad : Institutul pentru editarea manualelor = Zavod za izdavanje udžbenika, 1983 ([S. l. : s. n.]). – 174 str. : ilustr. ; 29 cm

Udžbenik za 3. razred osnovne škole iz predmeta poznavanje prirode i društva na rumunskom jeziku. – Prvo izdanje je štampano 1977, drugo 1980. godine. – Tiraž 900.

70.

Мой родзени край : познавање природи и друштва за III класу основног васпитања и образовања / Корнел Дерџе, Бела Штурц : [преложио Евгений Медешки]. – 3., вименено и допунено вид. – Нови Сад : Завод за издавање учебника = Завод за издавање уџбеника, 1983 ([Б. м. : б. и.]). – 174 стр. : илустр. ; 29 cm

Sadrži i: Роботни задатки (163–174). – Udžbenik za 3. razred osnovne škole iz predmeta poznavanje prirode i društva na ukrajinskom jeziku. – Prvo izdanje je štampano 1977, drugo 1979. godine. – Tiraž 300.

71.

Мој родни крај : познавање природе и друштва за 3. разред основног васпитања и образовања / Корнел Ђере, Бела Штурц ; [илустрирали Мирко Стојнић, Петар Кубичела и Раде Кнежевић ; превели с мађарског Добривој Нађвински и Карољ Касаш]. – 6. измењено и допуњено изд. – Нови Сад : Завод за издавање уџбеника, 1983 (Нови Сад : Форум). – 176 стр. : илустр. ; 29 cm

Sadrži i: Радни задаци (163–174). – Prvo izdanje je štampano 1977, drugo 1978, četvrto 1980, peto 1981, izmenjeno i dopunjeno peto izdanje 1982, sedmo 1984. godine. – Tiraž 20000.

72.

Моје родиско : познавање природе а сплочности пре 3. роџник зăкладнеј вџховы а вџдџлавания / Kornél Györe, Béla Sturc ; [preložil Jozef Šipek ; ilustrovali Mirko Stojnić, Petar Kubičela, Rade Knežević]. – 3., pozmenené a doplnené vyd. – Nový Sad : Ústav pre vydávanie učebníc = Novi Sad : Zavod za izdavanje udžbenika, [1983] ([S. l. : s. n.]). – 174 str. : ilustr. ; 29 cm

Sadrži i: *Pracovné úlohy* (163–174). – Udžbenik za 3. razred osnovne škole iz predmeta poznavanje prirode i društva na slovačkom jeziku. – Prvo izdanje je štampano 1977, drugo 1981. godine.

1975

ŠTURC, Bela

73.

A természeti és társadalmi ismeretek és természetismeretek módszertana keretébe tartozó biológiai témák anyaga : a Pedagógiai Akadémia II. fokozatára érvényes különleges tanterv alapján készült a tanítóképzőt végzett osztálytanítók továbbképzése céljából : (belső használatra) / Sturc Béla. – Szabadka : Pedagógiai Akadémia, 1975. – 36 p. : ill. ; 29 cm

Prevodilački rad

1963

STEVANOVIĆ, Zorka

74.

Az ember szervezete : az elemi iskolák 8. osztálya számára / Zorka Stevanović ; fordította Sturc Béla. – Novi Sad : Forum, 1963 (Novi Sad : Forum Nyomda). – 196 p. : ill. ; 24 cm

III LITERATURA O BELI ŠTURCU

Izložbeni katalog

1995

75.

ДР Бела Штурц : изложба = Dr Bela Šturc : izložba = Dr. Sturc Béla : kiállítás / [аутори изложбе Геза Цекуш, Душица Зрнић ; илустрације Марија Карловић Габрић, цртеж Ева Кишференц ; фотографија Петар Габрић, Немет Нимрод ; преводи Геза Цекуш, Урбан Габор]. – Суботица : Градски музеј Суботица, 1995 (Суботица : Глобус). – [24] стр. : илустр. ; 24 cm

Sadržaj: [Међу изузетним личностима...] / Милка Микушка = [Među izuzetnim ličnostima...] / Milka Mikuška = [Dr. Sturc Béla kiemelkedő botanikus...] / Mikuska Milka ([3–5]); Др Бела Штурц : 1914–1994 / Геза Цекуш = Dr. Sturc Béla : 1914–1994 / Geza Cekuš = Dr. Sturc Béla : 1914–1994 / Czékus Géza ([6–8]); [Хербар као дидактички материјал у педагошком раду др Беле Штурца] / Душица Зрнић = [Herbar kao didaktički materijal u pedagoškom radu dr Bele Šturca] / Dušica Zrnić = [A herbárium mint didaktikai anyag dr. Sturc Béla munkásságában] / Dušica Zrnić ([9–11]); Abecedni popis izloženih biljnih vrsta = A kiállított növényfajok listája ábécésorrendben ([12–19]); Aquareli = Akvarellek / Marija Karlović Gabrić ([20–24]).

Prilozi u knjigama, časopisima i listovima

76.

DR. Sturc Béla.

O životu i radu B. Šturca. – Spomenuta su i predavanja održana 12. i 17. oktobra 1989. o ugroženim vrstama biljaka. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_80/Eletjel_1988-1994.pdf.

U: Életjel : [1988–1994] : évkönyv. 6 / [szerkesztő Dér Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 1995. – P. 532.

77.

DR. Sturc Béla : in memoriam.

B. Šturc je preminuo 25. novembra, a sahranjen je 27. novembra 1994. na Bajskom groblju u Subotici. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/95511>.

U: Magyar Szó. – 51. évf., 260. (16989.) sz. (1994. november 27., 28., 29., 30.), p. 4.

78.

DR. Sturc Béla : A szabadkai-horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotani értéke : (Életjel Miniaturák 50.) : [két év után Életjel Miniaturák is!].

Prikaz knjige B. Šturca o ekonomsko-botaničkim vrednostima prirodne flore Subotičko-horgoške pešcare. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/103716>.

U: Üzenet. – 25. évf., 4–6. sz. (1995. április–június), p. 347.

79.

KITÜNTETÉSEK a Jugoszláv Népfelkelés 25. évfordulója alkalmából.

B. Šturc je dobitnik Ordena rada sa zlatnim vencem ukazom Predsednika Republike Josipa Broza Tita. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/9488>.

U: Magyar Szó. – 23. évf., 326. (7003.) sz. (1966. november 27.), p. 1, 2.

80.

KÖRNYEZETVÉDELEM az Életjel műsorán.

Najava predavanja B. Šturca u subotičkoj Muzičkoj školi 12. oktobra 1989. u organizaciji Eme Horvat iz „Eletjel”-a. – Olga Krekić je razgovarala sa gostom o ugroženim vrstama biljaka u Subotičko-horgoškoj peščari. – U programu su nastupili i drugi članovi „Eletjel”-a. – Izložene su i slike o ugroženim biljnim vrstama koje je naslikao Janoš Katona. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/91238>.

U: Magyar Szó. – 46. évf., 280. (15220.) sz. (1989. október 12.), p. 9.

81.

NÉPEGYETEMI előadás Szuboticán az ember származásáról.

Dana 22. maja 1946. je B. Šturc kao direktor Državne gimnazije održao u Mađarskom kulturnom centru „Nepker” predavanje o poreklu ljudske vrste. – U ovom članku je

najavljeno i mesto, vreme i naziv predavanja dr Karolja Barata i dr Andrije Gamsa. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/1298>.

U: Magyar Szó. – 3. évf., 122. sz. (1946. május 24.), p. 6.

82.

RÉGEN várt kézikönyv.

Najava da je izašao iz štampe udžbenik Radeta Vukovića o kombinovanim odeljenjima. – Prevodilac drugog, izmenjenog izdanja je B. Šturc. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/11363>.

U: Magyar Szó. – 11. évf., 259. (3107.) sz. (1954. szept. 23.), p. 4.

83.

A SZABADKA–Horgosi-homokpuszta [i. e.] A Szabadkai-Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotaniikai értéke : Életjel Miniaturák 50. : [két év után Életjel Miniaturák is!].

Prikaz knjige B. Šturca o ekonomsko-botaničkim vrednostima prirodne flore Subotičko-horgoške pešcare. – Preštampan rad iz časopisa „Izenet” za april–jun 1995. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útósztót írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 266.

84.

A SZUBOTICAI népbizottság első ülése : elnök: Horvátszki Márko, alelnök: Szabó Miklós.

B. Šturc je jedan od članova Saveta za kulturu i javno obrazovanje.

U: Magyar Szó. – 9. évf., 308. sz. (2486.) sz. (1952. dec. 27.), p. [6].

85.

ÚJ tankönyvek : Rade Vukovics: Hogyan tanítsunk az osztatlan és a részben osztott elemi iskolában.

O udžbeniku Radeta Vukovića o kombinovanim odeljenjima. – Prevodilac drugog, izmenjenog izdanja je B. Šturc. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/11293>.

U: Magyar Szó. – 11. évf., 224. sz. (3072.) sz. (1954. VIII. 19.), p. 4.

BAŠIĆ PALKOVIĆ, Marta

86.

Herbarijum naše prošlosti : Agneš Kiš poklonila je Gradskom muzeju knjige svog oca dr Bele Šturca / M. B. [Marta Bašić].

Sadrži i: [Dr Bela Šturc...]. – Agneš Kiš se priseća života svog oca, B. Šturca. – Ilustr.

U: Subotičke novine. – God. 59, br. 21 (28. maj 2004), str. 13.

BENČIK, Ištvan

87.

A természet értékei : dr. Sturc Béla: A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései. Életjel, Szabadka, 1997 / Bencsik István.

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/98188>.

U: Magyar Szó. – 54. évf., 240. (17863.) sz. (1997. október 11.) = Kilátó. – 36. évf., 41. sz. (1997. X. 11.), p. 11.

88.

A természet értékei : dr. Sturc Béla: A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései. Életjel, Szabadka, 1997 / Bencsik István.

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Preštampano iz *Mađar so*-a od 11. oktobra 1997. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útószt írtá, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 347–348.

CEKUŠ, Geza

89.

Sturc Béla centenáriuma / Czékus Géza.

O životu i radu B. Šturca. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.bacsorszag.rs/pdf/130698315b761.pdf>.

U: Bácsországi. – 20. évf., 4. [71.] sz. (2014.), p. 86–87.

90.

Száz évvel ezelőtt született dr. Sturc Béla / Czékus Géza.

U: Pedagógusképzés : személyiségformálás, értékközvetítés, értékteremtés : IV. Trefort Ágoston Szakmai Tanárképzési Konferencia / Tóth Péter, Ősz Rita, Várszegi Ágnes szerk. – [Budapest] : Óbudai Egyetem, Trefort Ágoston Mérnökpedagógiai Központ, 2014. – P. 390–402.

O životu i radu B. Šturca. – Ilustr. – Dostupno i na: http://trefort.tmpk.uni-obuda.hu/sites/default/files/Toth_Peter-Osz_Rita-Varszegi_Agnes_%28szerk%29-Pedagoguskepzes-szemelyisegformalas_ertekkozvetites_ertekteremtes.pdf.

91.

Egy tudós kutató / Czékus Géza.

Sadrži i spisak radova B. Šturca. – O životu i radu B. Šturca.

U: A Szabadkai-Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotanikai értékei / Sturc Béla. – Szabadka : Szabadegyetem, 1995. – P. 79–89.

92.

Egy tudós kutató halálára : (dr. Sturc Béla : 1914–1994) / Czékus Géza.
Sadrži i spisak radova B. Šturca. – O životu i radu B. Šturca. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/103714?page=128>.
U: Üzenet. – 25. évf., 1–3. sz. (1995. január–március), p. 115–121.

93.

Szabadkai és palicsi temetőkből nyugvó jeles, nevezetes személyek sírhelye / Czékus Géza, Tóth Tamás ; [a fényképfelvételeket Czékus Géza, a drónfelvételeket Csákány Lóránt készítette ; a temetőterképek Tóth Tamás munkái]. – Zenta : Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2018. – P. 76.

Na str. 76 se nalazi fotografija nadgrobnog spomenika sa podacima o broju parcele, koordinatama mesta groba B. Šturca. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/33609>.

DOBOŠI, Iren

94.

Előterben a környezetvédelem : a Létünk folyóirat 1990/1. száma : folyóirat / di [Dobosi Irén].

Prikaz priloga B. Šturca o zaštiti prirode u časopisu *Letink* broj 1 za 1990. godinu. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/91976>.

U: Magyar Szó. – 47. évf., 102. (15400.) sz. (1990. április 14.) = Kilátó. – 29. évf., 17. sz. (1990. IV. 14.), p. 18.

95.

Vajdasági növényteni kutatások : folyóirat : a Létünk 1989. 2. száma / di [Dobosi Irén].
Prikaz priloga B. Šturca o Palu Kitaibelu u časopisu *Letink* broj 2 za 1989. godinu. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/90897>.

U: Magyar Szó. – 46. évf., 177. (15117.) sz. (1989. július 1.) = Kilátó. – 28. évf., 29. sz. (1989. VII. 1.), p. 16.

DUDAŠ, Antal

96.

Dr. Sturcz Béla emlékezete : (1914–1994) / Dudás Antal.
Sadrži i: [A napokban...]. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/111474>.
U: 7 Nap. – 52. évf., 18. sz. (1997. szeptember 10.), p. 26.

KALAPIŠ, Zoltan

97.

Életrajzi kalauz / Kalapis Zoltán.
U članku su navedene biografije Pala Semerea, Friđeša Mirka Popovića i B. Šturca. – Pogrešno je naveden datum rođenja B. Šturca (ispravno je 11. septembar 1914, umesto 14. septembar 1914). – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/97998>.
U: Magyar Szó. – 55. évf., 218. (18147.) sz. (1998. szeptember 12.) = Kilátó. – 37. évf., 36. sz. (1998. IX. 12.), p. 10.

98.

[Sturc Béla...] / Kalapis Zoltán.

U ovom leksikonu je pogrešno naveden datum rođenja B. Šturca. – Umesto 14. septembra 1914. treba da piše 11. septembar 1914. – Dostupno i na: http://adattar.vmmi.org/konyvek/25/kalapis_zoltan_eletrajzi_kalauz_p-zs.pdf.

U: Életrajzi kalauz. 3, P-ZS / Kalapis Zoltán. – Újvidék : Forum, 2003. – P. 869–870.

KARTAG, Nandor

99.

Dr. Sturc Béla: A Szabadka–Horgosi-homokpuszta – – / Kartag Nándor.

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útószt írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 348.

KIŠ, Deže

100.

Egy rendhagyó könyvbemutató : dr. Sturc Béla: A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóraképe és megőrzésének kérdései : (Életjel, Szabadka, 1997.) / Kiss Dezső.

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Preštampano iz časopisa *Uj kep* za oktobar 1997. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útószt írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 342–345.

KONTRA Ferenc

101.

Környezetünk / (cf) [Kontra Ferenc].

Prikaz knjige B. Šturca o ekonomsko-botaničkim vrednostima prirodne flore Subotičko-horgoške pešcare. – Preštampano iz *Mađar so*-a od 30. juna 1995. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útószt írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 269.

102.

Környezetünk : új könyvek / [(cf) [Kontra Ferenc]].

Prikaz knjige B. Šturca o ekonomsko-botaničkim vrednostima prirodne flore Subotičko-horgoške pešcare. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/95502>.

U: Magyar Szó. – 52. évf., 149. (17163.) sz. (1995. június 30.), p. 11.

MIHALJI, Katalin

103.

Állandóan járta a természetet : dr. Sturc Béla művét mutatta be postumus a Szabad Líceum / m. k. [Mihályi Katalin].

Dana 4. februara 1998. je u Gradskoj biblioteci Subotica, u okviru „Slobodnog liceja”, predstavljena knjiga B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – O knjizi su govorili Geza Cekuš, Ištvan Hulo, Ištvan Benčík, Milka Mikuška. – Dr Gabor Vajda je vodio program. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/97047>.

U: Magyar Szó. – 55. évf., 33. (17962.) sz. (1998. február 6.), p. 9.

104.

A „homoki kert” növényei : dr. Sturc Béla, a neves botanikus és biológianár munkásságáról kiállítás nyílt a szabadkai Városi Múzeumban / m. k. [Mihályi Katalin]. O izložbi u organizaciji Gradskog muzeja Subotica koja je predstavila stvaralaštvo B. Šturca. – Izložba je priređena u prostorijama muzeja, na prvom spratu subotičke Gradske kuće. – Na otvaranju, 12. oktobra 1995. godine, su govorili dr Pal Boža i dr Geza Cekuš. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/96102>.

U: Magyar Szó. – 52. évf., 240. (17254.) sz. (1995. október 14.), p. 10.

105.

Ízig-vérig pedagógus volt : jövő csütörtökön nyílik meg a dr. Sturc Béla munkásságát bemutató kiállítás a Városi Múzeumban / m. k. [Mihályi Katalin].

Najava otvaranja izložbe o stvaralaštvu B. Šturca u organizaciji Gradskog muzeja Subotica. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/96015>.

U: Magyar Szó. – 52. évf., 232. (17246.) sz. (1995. október 5.), p. 9.

106.

Száz éve született dr. Sturc Béla / m. k. [Mihályi Katalin].

O izložbi o B. Šturcu 2014. godine u Gradskom muzeju Subotica i o predstavljanju knjige B. Šturca „Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite”.

– Na promociji knjige su govorili Ištvan Hulo, Dušica Zrnić i Ištvan Benčík. – Ilustr.

– Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/147750>.

U: Magyar Szó. – 71. évf., 304. (23085.) sz. (2014. december 31., 2015. január 1., 2.), p. 11.

107.

Vidékünk ne legyen gyomsivatag! / m. k. [Mihályi Katalin].

O izložbi o B. Šturcu u Gradskom muzeju Subotica 1995. godine. – Dr Pal Boža i dr Geza Cekuš su dali kratke izjave. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/159202>.

U: Jó Pajtás. – 49. évf., 28. sz. (1995. X. 26.), p. 6.

PERTIČ, Peter

108.

A természetvédelem érdekében / Pertics Péter.

O prilogu B. Šturca o pitanjima zaštite prirode Vojvodine objavljenog u časopisu *Letink* brojevi 1–2 za 1972. godinu. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/7053>.

U: Magyar Szó. – 29. évf., 242. (9074.) sz. (1972. szeptember 2.) = Bánáti Hiradó. – 2. évf., 35. (118.) sz. (1972. szept. 2.), p. 2.

SABO Buču, Borbala

109.

Dr. Sturc Béla : régióink magyar tanítóságának kiemelkedő és meghatározó egyénisége / Szabó Búcsú Borbála.

O životu i radu B. Šturca. – Preštampano iz časopisa *Uj kep* za oktobar 1997. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útoszót írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 341.

110.

Dr. Sturc Béla : régióink magyar tanítóságának kiemelkedő és meghatározó egyénisége / Szabó Búcsú Borbála.

O životu i radu B. Šturca.

U: Új Kép. – 1. évf., 4. sz. (1997. október), p. 16.

SELEŠI Vago, Laslo

111.

Kis séták a nagy természetben : néhány gyalogtúra-ajánlat a szabadkaiaknak : a lazítás iskolája / –sy [Szöllősy Vágó László].

O predlozima B. Šturca za pešačke ture oko Subotice i o prednostima šetnji u prirodi. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/88765>.

U: Magyar Szó. – 43. évf., 86. (13948.) sz. (1986. március 29.), p. 20.

ŠTURC Kiš, Agneš

112.

A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóraképe és megőrzésének kérdései / S. K. Á. [Sturc Kiss Ágnes].

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Preštampano iz *Mađar so*-a od 2. oktobra 1997. godine. – Dostupno i na: http://www.eletjel.org.rs/userfiles/files_81/Eletjel_1995-1998.pdf.

U: Életjel : [1995–1998] : évkönyv. 7 / [a kötetet szerkesztette, az útoszót írta, a szöveget gondozta és sajtó alá rendezte Dévavári Zoltán]. – Szabadka : Szabadegyetem, 2000. – P. 345.

113.

A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései : új könyv / S. K. Á. [Sturc Kiss Ágnes].

Prikaz knjige B. Šturca o prirodnoj flori Subotičko-horgoške pešcare i pitanjima njene zaštite. – Ilustr. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/98171>.

U: Magyar Szó. – 54. évf., 232. (17855.) sz. (1997. október 2.), p. 11.

URBAN, Janoš

114.

A százárcú növény honfoglalásáról : Sturc Béla doktorált a szarajevói egyetemen / Urbán János.

B. Šturc je za temu svog doktorskog rada izabrao korov bljutavi štir. – Tačan naslov doktorske disertacije je: „Amaranthus blitoides S. Wats. u panonskom području naše zemlje”. – Doktorat je odbranjen na sarajevskom fakultetu. – Dostupno i na: <https://www.vamadia.rs/pdf.js/6795>.

U: Magyar Szó. – 23. évf., 22. (6699.) sz. (1966. január 24.), p. 3.

ZRNIĆ, Dušica

115.

Herbarijska zbirka dr Bele Šturca / Dušica Zrnić.

Sadrži i: Popis biljnih vrsta u herbaru dr Bele Šturca, sređenih po abecednom redu. – Prilog sadrži i rezime na mađarskom i engleskom jeziku. – Ilustr.

U: Museion. – Br. 1 (2001), str. 69–104.

IV REGISTRI

Imenski registar

Baba, Aniko (Bába Anikó) v. Mihajlović, Aniko

Barat, Karolj (Barát Károly) 81

Bašić Palković, Marta 86

Benčík, Ištvan (Bencsik István) 3, 87, 88, 103, 106

Berec, Berta 64, 65

Blau, Julia (Blau Júlia) 52

Bognar, Antal (Bognár Antal) 53

Borbaš, Vince (Borbás Vince) 53

Boža, Pal (Bózsa Pál) 2, 3, 104, 107

Broz, Josip Tito 79

Butorac, Branislava 3

Cekuš, Geza (Czékus Géza) 1–3, 75, 89–93, 103–105

Čakanj, Lorant (Csákány Lóránt) 93

Darvin, Čarls (Darwin, Charles) 6, 16

Degen, Arpad (Degen Árpád) 53

Der, Zoltan (Dér Zoltán) v. Devavari, Zoltan (Dévavári Zoltán)

Devavari, Zoltan (Dévavári Zoltán) 76, 83, 88, 99, 100
Doboši, Iren (Dobosi Irén) 94, 95
Dudaš, Antal (Dudás Antal) 96
Đere, Kornel (Györe Kornél) 56, 67–72
Es, Rita (Ősz Rita) 90
Fišer, Đerđ (Fiser György) 62
Gabrić, Petar 75
Gajić, Milovan 42, 45
Gams, Andrija 81
Horvat, Ema (Horváth Emma) 80
Horvat, Florijan (Horváth Flórián) 3
Horvacki, Marko (Horvátszki Márkó) 84
Hulo, Ištvan (Hulló István) 3, 64, 103, 106
Ivanji, Ištvan (Iványi István) 53
Kalapiš, Zoltan (Kalapis Zoltán) 97, 98
Karlović Gabrić, Marija 75
Kartag, Nandor (Kartag Nándor) 99
Kasaš, Karolj (Kaszás Károly) 71
Katona, Janoš (Katona János) 80
Kiralj, Laslo (Király László) 65
Kiš, Agneš (Kiss Ágnes) v. Štunc Kiš, Agneš (Sturc Kiss Ágnes)
Kiš, Deže (Kiss Dezső) 2, 3, 100
Kiš, Eva (Kiss Éva) 2, 3
Kišferenc, Eva (Kisferenc Éva) 75
Kitaibel, Pal (Kitaibel Pál) 51, 53, 95
Knežević, Rade 71, 72
Kontra, Ferenc 101, 102
Kovač, Margit (Kovács Margit) 21
Kovač-Huska, Ferenc (Kovács-Huszká Ferenc) 53
Krekić, Olga (Krekity Olga) v. Molnar Krekić, Olga
Kubičela, Petar 71, 72
Lanji, Bela (Lányi Béla) 53
Lendel, Geza (Lengyel Géza) 53
Marina, Štefan (Marina, Ștefan) 69
Međeši, Evgenije 70
Mertel, Mihajlo 2, 3
Mihajlović, Aniko (Mihájlovity Anikó) 3
Mihalji, Katalin (Mihályi Katalin) 103–107
Mikeš, Bence (Mikes Bence) 3
Mikuška, Milka 75, 103
Molnar Krekić, Olga (Molnár Krekity Olga) 80
Nađvinski, Dobrivoj 71
Nemet, Nimrod (Német Nimród) 75
Penovac, Karolj (Penovác Károly) 64, 65

Pertič, Peter (Pertics Péter) 108
Popović, Frideš Mirko (Poppovits Frigyes Mirkó) 97
Prodan, Đula (Prodán Gyula, Prodán Julius) 53
Rajkić, Lukrecija (Raichici Lucreția) 69
Sabo, Mikloš (Szabó Miklós) 84
Sabo Buču, Borbala (Szabó Búcsú Borbála) 109, 110
Seleši Vago, Laslo (Szöllősy Vágó László) 63
Semere, Pal (Szemere Pál) 97
Skenderović, Judita 46
Smiljanić, Milenko 64
Stevanović, Zorka 74
Stojnić, Mirko 71, 72
Šetec, Geza (Sötét Géza) 1
Šipek, Jozef 72
Šomodi, Šandor (Somogyi Sándor) 62
Šturc, Endre (Sturc Endre) 58–60
Šturc Kiš, Agneš (Sturc Kiss Ágnes) 86, 112, 113
Teodorović, Ferenc (Teodorovits Ferenc) 53
Tot, Peter (Tóth Péter) 90
Tot, Tamaš (Tóth Tamás) 93
Tužon, Janoš (Tuzson János) 53
Urban, Gabor (Urbán Gábor) 75
Urban, Janoš (Urbán János) 114
Vajda, Gabor (Vajda Gábor) 103
Varadi, Tibor (Várady Tibor) 53
Varsegi, Agneš (Várszegi Ágnes) 90
Vuković, Rade (Vukovics, Rade) 82, 85
Zolnai, Albert 57, 64
Zrnić, Dušica 3, 75, 106, 115

Registar razrešenih inicijala

(cf) – Kontra Ferenc
di – Dobos Irén
M. B. – Marta Bašić
m. k. – Mihályi Katalin
S. J. – Skenderović, Judita
S. K. Á. – Sturc Kiss Ágnes
– sy – Szöllősy Vágó László

Predmetni registar

- Biologija – Nastava – Metodika 5, 7, 8, 10–14, 19, 20, 23–36, 38–41, 43, 44, 47–50, 56–60
 Borbaš, Vince (1844–1905) 53
 Degen, Arpad (1866–1934) 53
 Državna potpuna mešovita gimnazija sa mađarskim nastavnim jezikom (Subotica) – 1946 4
 Flora – Vojvodina – Antropogeni faktori 46
 Gradski muzej (Subotica) – Izložba „Dr Bela Šturc” – 1995 76, 104, 105, 107
 Gradski muzej (Subotica) – Izložba o Beli Šturcu – 2014 106
 Gradski muzej (Subotica) – Prirodnjačko odeljenje – Herbarijska zbirka 115
 Ivanji, Ištvan (1845–1917) 53
 Kitaibel, Pal (1757–1817) 51, 53, 95
 Kovács Margit (szerk.): „A környezetvédelem biológiai alapjai” – Prikaz knjige 21
 Kovač Huska, Ferenc (1869–1954) 53
 Lanji, Bela (1879–1918) 53
 Lendel, Geza (1884–1965) 53
 Popović, Friđeš Mirko (1863–1928) 97
 Prodan, Đula (1875–1959) 53
 „Savremena biologija” (časopis) – 1969–1979 22
 Selevenjska šuma – Zaštita 65
 Semere, Pal (1804–1848) 97
 Subotica – Fauna 37
 Subotica – Flora 37, 53
 Subotičko-horgoška peščara – Flora 1–3, 42
 Šetnje u prirodi – Subotica 111
 Šturc, Bela (1914–1994) 77, 81, 84, 86, 89–92, 96–98, 109, 110
 – Bajsko groblje – Nadgrobni spomenik 93
 – Doktorska disertacija 114
 – Intervjui, izjave 61–66
 – Oktobarska nagrada – 1962 61
 – Orden bratstva i jedinstva sa srebrnim vencem – 1966 79
 – „Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite” 3, 106
 – „A Szabadkai–Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotanikai értékei” 78, 83, 101, 102
 – „A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései” 87, 88, 99, 100, 103, 112, 113
 Teodorović, Ferenc (1861–1929) 53
 Tužon, Janoš (1870–1943) 53
 „U živom svetu” (čitanka) 9
 Učiteljski fakultet (Subotica) – Biološka sekcija 6, 15, 16
 Udžbenici 67–74, 82, 85
 Vuković, Rade (1908–1990): „Rad u nepodeljenoj osnovnoj školi i kombinovanom odeljenju” 82, 85
 Zaštita prirode – Bačka 18, 45
 Zaštita prirode – Vojvodina 17, 52, 55, 54, 94, 108

Registar serijskih publikacija

7 Nap ISSN 0352-2717 96

Bácsország ISSN 1450-6831 54, 89

Jó Pajtás ISSN 0350-9141 107

Létünk ISSN 0350-4158 17, 18, 21, 37, 46, 51–53, 55

Magyar Szó ISSN 0350-4182 61–66, 77, 79–82, 84, 85, 87, 94, 95, 97, 102–106, 108, 111, 113, 114

Museion ISSN 1451-1274 115

Настава и васпитање ISSN 0547-3330 13

Oktatás és Nevelés ISSN 0350-6606 19, 20, 22–24, 26, 28, 29, 36, 43, 48, 49, 59

Pedagoška stvarnost ISSN 0553-4569 5–8, 11, 25, 27, 30–35, 38–41, 44, 47, 50, 56–58, 60

Subotičke novine ISSN 0351-6466 86

Školski život 9, 10, 12, 14

Új Kép ISSN 1450-5010 110

Üzenet ISSN 0350-493X 78, 92

Skraćenice

Б. и. – bez izdavača

Б. м. – bez mesta

Br. – broj

Évf. – évfolyam (godiste)

God. – godiste

I. e. – to jest

Ilustr. – Ilustracije

P – pagina (strane)

S. l. – sine loco (bez mesta)

S. n. – sine nomine (bez izdavača)

Str. – strane

Sz. – szám (broj)

V. – vidi

LITERATURA

Bašić Palković, N. (2012). *Bibliografija izdanja Gradskog muzeja Subotica: (1948–2010)*. Subotica: Gradski muzej Subotica.

Czékus, G. (1995). Dr. Sturc Béla művei. In: Sturc, B., *A Szabadkai–Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonobotanikai értékei*. Szabadka: Szabadegyetem, 91–98.

Czékus, G. (2014). Sturc Béla centenáriuma. *Bácsország*, 20, 4. (71.), 86–87.

Czékus, G. (2022). *Dr. Czékus Géza nyugalmazott egyetemi rendes tanár publikációs listája*. <https://czekusgeza.weebly.com/publications.html>

Csáky Sörös, P. (2007). *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája: 1957–2006*. Újvidék: Forum.

- Csapó, J. (1995). *A jugoszláviai magyar irodalom 1991. évi bibliográfiája*. Újvidék: Magyar Tanszék, Forum.
- Csapó, J. (1999). *A jugoszláviai magyar irodalom 1995. évi bibliográfiája*. Újvidék: Magyar Tanszék, Forum.
- Hicsik, D. (2022). A Museion folyóirat bibliográfiája (2000–2021). *Museion*, 21, 161–195.
- Ispánovics Csapó, J. (2001). *A jugoszláviai magyar irodalom 1996–97. évi bibliográfiája*. Újvidék: Magyar Tanszék, Forum.
- Ispánovics Csapó, J. (2005). *A jugoszláviai magyar irodalom 1998–1999. évi bibliográfiája*. Újvidék: Magyar Tanszék, Forum.
- Kalapis, Z. (2003). *Életrajzi kalauz. 3, P–ZS*. Újvidék: Forum.
- Kiss, G., Farkas, A. (1998). *Üzenet (1971–1997)*. Szabadka: Szabadegyetem.
- Mák, F. (2008). *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Újvidék: Forum; Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- Međunarodni standardni bibliografski opis*. (2016). Beograd: Narodna biblioteka Srbije. <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/796/1/ifla-isbd-international-standard-bibliographic-description-2011-sr.pdf>
- Sturc, B. (1997). *A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóraképe és megőrzésének kérdései*. Szabadka: Szabadegyetem.
- Šturc, B. (2014). *Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite*. Subotica: Gradski muzej Subotica.
- Vajdasági Magyar Digitális Archívum* (n.d.). <https://www.vamadia.rs>

Papdi Izabella

ADALÉKOK STURC BÉLA SZEMÉLYI BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ (1946–2021)

Összefoglaló

Jelen bibliográfia célja, hogy 115 tételen keresztül felidézze dr. Sturc Béla életét és munkásságát. A neves biológianár és kutató a Szabadkai Városi Múzeumnak adományozta herbáriumi gyűjteményét és a könyveit. Ennek kapcsán az intézmény egy sikeres kiállítást rendezett a munkásságáról egy évvel halála után, 1995-ben. 2014-ben a Szabadkai Városi Múzeum megjelentette Sturc Béla *Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite* című könyvét, amely a Szabadkai Szabadegyetem által 1997-ben magyar nyelven megjelentetett könyvének szerb fordítása. A Szabadkai Városi Múzeum Természettudományi Osztálya az idén kamarakiállítást is rendezett *Dr. Sturc Béla emlékkiállítás* címmel, Sturc születésének 110. és halálának 30. évfordulója alkalmából.

Sturc Béla 1914-ben született. Miután az akkori állam különböző városaiban tanult, majd több munkahelyet váltott, 1945-ben került Szabadkára a Magyar Tannyelvű Gimnázium igazgatói posztjára. Ebben a beosztásban 1949-ig maradt, majd az intézményben dolgozott tovább biológianárként. 1952-től 1976-ig a Szabadkai Tanítóképző biológia és természeti ismeretek módszertan professzora volt. 1966-ban doktorált. Két évig könyvtárosként is dolgozott egy középiskolában,

mielőtt 1978-ban nyugdíjba vonult. Sturc Béla nyugdíjba vonulása után is rendszeresen publikálta cikkeit. Mindhárom könyve a Szabadka–Horgosihomokpuszta növényvilágáról 1994-ben bekövetkezett halála után jelent meg. 1962-ben Október Díjat kapott pedagógiai munkásságáért, valamint a természeti és társadalmi ismeret tankönyvéért, amelyet Györe Kornél professzorral közösen írt. Aranykoszorús Munkaérdemrenddel 1966-ban tüntették ki. Dr. Czékus Géza összeállította dr. Sturc Béla munkáinak jegyzékét, melyeket három csoportba osztott: pedagógiai-módszertani munkák (56 cím), biológiai szakmunkák (7 cím) és tudományos kutató munkák (9 cím). Összesen 72 cím szerepel a jegyzéken. Ez a jegyzék volt a kutatásom kiindulópontja. Az anyaggyűjtést a Szabadkai Városi Múzeum szakkönyvtárának állományában, a Szabadkai Városi Könyvtárban² és a Vajdasági Magyar Digitális Adattárban végeztem. A feldolgozás a bibliográfiai leírásra vonatkozó nemzetközi szabványok szerint történt. A tételek időrendi sorrendben vannak csoportosítva, kivéve a Sturc Béláról szóló irodalomra vonatkozó részt, ahol a csoportosítás a szerző vezetéknevének betűrendje szerint történik. A névmutató tartalmazza a bibliográfiában szereplő összes nevet. A tárgymutatón keresztül könnyen megtaláljuk azokat a tételeket, amelyek a minket érdeklő témával foglalkoznak. Az időszaki kiadványok mutatója által betekintést nyerhetünk abba, hogy mely folyóiratokban, lapokban jelentek meg az írások.

A bibliográfia szerkezete:

I. Sturc Béla munkái

Könyvek (3 tétel)

Adalékok könyvekben, folyóiratokban és lapokban (52 tétel)

Társszerzőség (5 tétel)

Interjúk, nyilatkozatok (6 tétel)

II. Tankönyvek (7 tétel)

Fordítói munka (1 tétel)

III. Sturc Béláról szóló irodalom

Kiállítási katalógus (1 tétel)

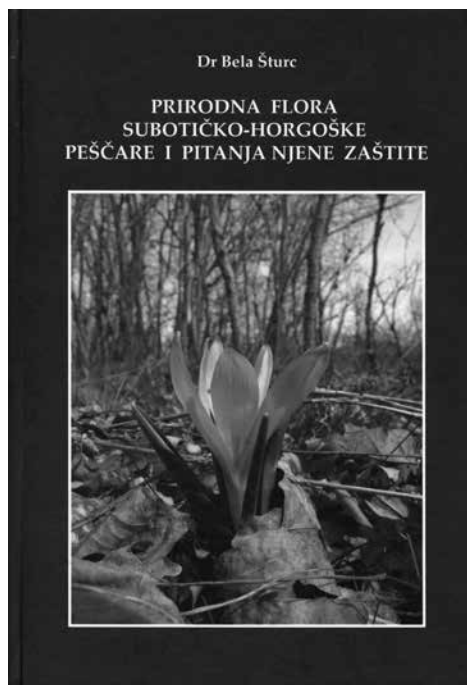
Adalékok könyvekben, folyóiratokban és lapokban (40 tétel)

IV Mutatók (név-, tárgymutató és az időszaki kiadványok mutatója)

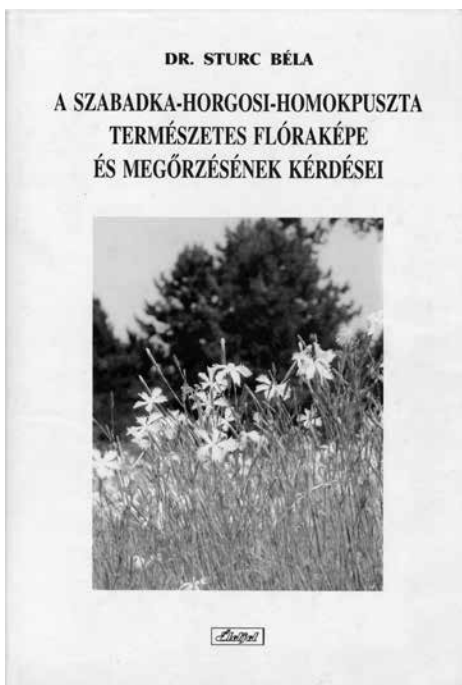
2 Köszönöm Bognár Irén és Omerović Heléna könyvtárosok segítségét.

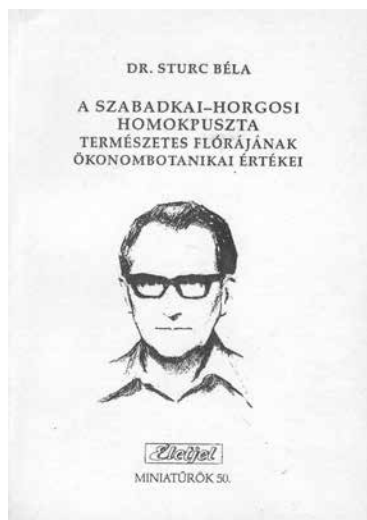
Slika 1. Naslovna strana kataloga *Др Бела Штурц: изложба / Dr Bela Šturc: izložba / Dr. Sturc Béla: kiállítás*
Figure 1. Catalog cover page *Dr. Béla Sturc: exhibition*

Slika 2. Naslovna strana knjige Bele Šturca *Prirodna flora Subotičko-horgoške peščare i pitanja njene zaštite*
Figure 2. Cover page of the book by Béla Sturc *Natural flora of the Subotica-Horgos sands and issues of its protection*

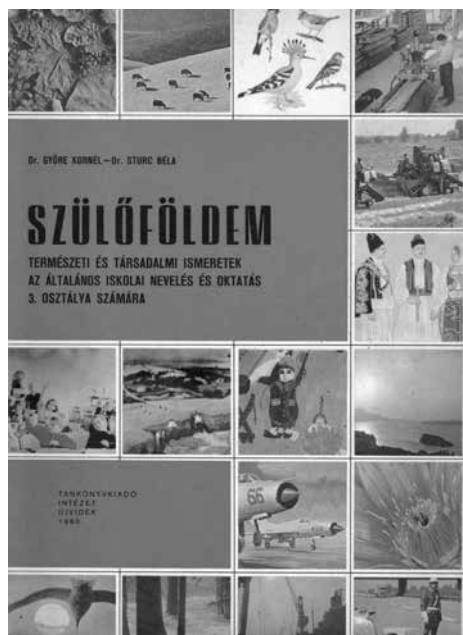

Slika 3. Naslovna strana knjige Bele Šturca *A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései*
Figure 4. Cover page of the book by Béla Sturc *Natural flora of the Subotica-Horgos sands and issues of its protection*

Slika 4. Naslovna strana knjige Bele Šturca *A Szabadkai-Horgosi homokpuszta természetes flórájának ökonombotanikai értékei*

Figure 4. Cover page of the book by Béla Sturc *Ecological and botanical values of the natural flora of the Subotica-Horgos sands*

Slika 5. Naslovna strana udžbenika *Szülőföldem* autora dr Kornela Đerea i dr Bele Šturca.

Figure 5. Cover page of the textbook *My Homeland* by Dr. Kornél Győre and Dr. Béla Sturc

Slika 6. Naslovna strana udžbenika *Moj rodni kraj* autora dr Kornela Đerea i dr Bele Šturca

Figure 6. Cover page of the textbook *My Homeland* by Dr. Kornél Győre and Dr. Béla Sturc

Korhecz Papp Zsuzsanna*
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3.
24 000 Szabadka, Szerbia
korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC: 069(497.113 Subotica)
Közlésre átadva: 2024. június 11.
Közlésre elfogadva: 2024. június 21.

EGY NEOGÓTIKUS ÁGY RESTAURÁLÁSA

Szakmai beszámoló

RESTORATION OF A NEO-GOTHIC BED

Professional report

Absztrakt: A munka a Szabadkai Városi Múzeum neogótikus hálószobabútorához tartozó baldachinos ágynak a rekonstrukcióval egybekötött restaurálásáról számol be, melyre 2021–2022 folyamán, a *Historizmus Szabadkán* című kiállítás előkészületei idején került sor. A feladatot Molnár Imre, Horváth K. Ferenc és Bašić Stevan közreműködésével végeztem el.

Kulcsszavak: neogótikus ágy, restaurálás, rekonstrukció

Abstract: This work reports on the restoration and reconstruction of the canopy bed from the neo-Gothic bedroom furniture set in the Municipal Museum of Subotica, which took place during 2021–2022, in preparation for the exhibition *Historicism in Subotica*, in collaboration with Imre Molnár, Ferenc K. Horváth and Stevan Bašić.

Keywords: neogothic bed, restoration, reconstruction

A *Historizmus Szabadkán* című kiállítás előkészületei idején, 2021–2022 folyamán többedmagammal restauráltam a Szabadkai Városi Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményébe tartozó neogótikus ágyat. Intézményünk Művészeti Osztályának iparművészeti tárgyai közé leltározták be a hálószoba-berendezés többi darabját (ltsz.: UP 465–470). A *Historizmus Szabadkán* című, 2022 májusától 2024 júniusáig tartó kiállításon (kurátorok: Ninkov K. Olga, Ljubica Vuković Dulić és Korhecz Papp Zsuzsanna) került először bemutatásra a teljes együttes. E rövid beszámolóban az ágy restaurálását szeretném leírni, melyet az átvételi állapot és a felújítás közbeni, valamint a restaurálás befejeztével készített fotókkal illusztrálok.

* Dr. Korhecz Papp Zsuzsanna, restaurátor, múzeumi tanácsos
Dr. Žužana Korhec Pap, restaurator, muzejski savetnik
Zsuzsanna Korhecz Papp DLA, fine art restorer, museum counsellor

Az ágy koráról, eredeti tulajdonosairól nincsenek adataink. A gazdagon faragott neogótikus berendezés darabjai a múzeum igazgatójának irodáját díszítették 1968-tól, miután az intézményt elsődleges helyéről, a Raichle-palotából a Városházára költöztették, s azután is, hogy a mai székhelyére, Dömötör Miksa bérházába, az egykori Minerva nyomda épületébe telepítették át. Az egykori hálószobabútor egy nagy kétajtós ruhásszekrényből, egy kihajthatós pultos írószekrényből, egy fiókos komódból, egy kis négyszögletes asztalkából, két székből és egy ágyból áll.

Készítéstechnikai jellegzetességei és szerelvényei alapján mindenképpen csak az 1880 utáni évekre datálhatjuk, véleményem szerint akár az 1920–30-as évek is szóba jöhetnek: pl. csavarokkal történő rögzítés, illetve az ágy elemeinek összeakasztására szolgáló szerelvények alapján. A bútorok felülete ornamentális (szamárhátíves oszlopsorok, halhólyagos mérművek stb.) és figurális domborművekkel, szobrokkal: állat és emberábrázolásokkal gazdagon díszített. A bagoly szinte minden darabon megjelenik, de sárkányokat és oroszlanokat is megfaragtak. A figurális jeleneteknél a keresztény ikonográfia elemeire ismerhetünk.

A szekrények alapanyaga fenyődeszkák ragasztásával kialakított ún. bútorlap, melyet belülről világos furnérral borítottak, ez modern formavilágot tükröz. Funkciójából adódóan az ágyvég belső oldalát és az ágyfej támasztékol szolgáló felületét is vékony furnérozással látták el. A feltehetően hársfából készített faragásokat ragasztással és csapolással erősítették rá kívülről a bútorlapra. Az egyes elemeket csapolással és ragasztással építették össze. A teljes külső felületet sötétbarnára pácolták az ódonság látszatát keltve. Megtévesztésül a komód legfelső fiókjára az 1650-es évszámot vésték.

A korábban is használatban lévő bútordaraboknál csak kopások és kisebb formai hiányok keletkeztek, viszont a raktárba félretett ágy jelentősen károsodott az eltelt évtizedek folyamán. A furnérozása nagy felületen felhullámosodott, letöredezett. Az ágyvég sárkányt formázó egyik „talpának” fele is hiányzott. Az ágy egyik faragott oszlopa és összes összekötő eleme, valamint több ornamentális rátéje is elkallódott, ezeket azonban gond nélkül ki lehetett következtetni. Az ágy baldachinjának töredékes csúcspdíszét viszont nem tudtuk rekonstruálni, ezért egy meglévő elem replikájával helyettesítettük. Az ágy végének négy darab hiányzó férfi- és nőalakját az írószekrény és komód sarkain állók alapján tudjuk ma már csak elképzelni. Rekonstruálásukra nem került sor, mert nem volt hozzá semmilyen támpontunk (pl. fotó vagy leírás).

Az ágy textiltartozékaiból egyetlen szakadozott sötétvörös selyemdarab maradt meg, melynek ráhajtasait rajzszöggel rögzítették a felső faléchez. A cikk-cakk formában végződő, gyári fémcspikével díszített anyagot varrógéppel szegték el.

Molnár Imre faragta ki a hiányzó fa részek rekonstrukcióját. Az elemeket Bašić Stevan asztalos segítségével Horváth K. Ferenc építette össze. Az új és eredeti elemek színeit kiegyenlítettem, vagyis „összepakoltam”. A restaurált ágyat szintetikus lakkréteggel védtem le.

Az eredeti textildarabot óvatos mosás után varrással konzerváltam. Hasonló, a helyi kiskereskedelemben kapható anyagból elkészítettem az ágy bemutatásához szükséges textil-elemeket: ágytakarót, a baldachin oldalsó darabjait. Eredetileg hosszú, az ágy aljáig leérő, valószínűleg el- és visszahúzzható függönyöket szereltek a baldachin fa elemeire. Az ágyfej fölötti fakeretre is feltételezhetően díszes szövetet feszítettek ki egykor.

A kiállítási terem vörös bársonyfűggöny-dekorációit is személyesen készítettem el és szereltem fel.

A neogótikus hálósobabútor kiállításával egy olyan iparművészeti együttest tekinthetett meg a szabadkai közönség, melynek elemeit addig csak igen kevesek láthatták, együtt pedig csak az a család, akinek hálósobáját ékesítette 1945 előtt. A városi polgárság egykori gazdagságának, a különlegességek iránti fogékonyságának jelképeként is felfoghatjuk ezt a középkori várakra és lovagregényekre emlékeztető műremeket.

Žužana Korhec Pap

RESTAURACIJA NEOGOTIČKOG KREVETA

Rezime

Tokom priprema izložbe *Istoricizam u Subotici* 2021–2022. godine je restauriran neogotički krevet, koji se čuva u zbirci Etnografskog odeljenja Gradskog muzeja Subotica. Ostali komadi spavaće sobe u neogotičkom stilu su inventarisani u knjige Umetničkog odeljenja (inv. br.: UP 465–470). Neogotička spavaća soba (krevet, dupli ormar, komoda za pisanje, komoda sa fiokama, mali stolčić i dve stolice) je po prvi put bila prikazana u celosti na izložbi *Istoricizam u Subotici* od maja 2022. do juna 2024. godine. Autori izložbe su Ninkov K. Olga, Ljubica Vuković Dulić i Žužana Korhec Pap. U kratkom izveštaju je opisana restauracija kreveta sa rekonstrukcijskim radovima (dvro i tekstil) u čemu je pored autora teksta, učestvovao Mirko Molnar (rezbarenje), Stevan Bašić (stolarski poslovi) i Ferenc K. Horvat (sastavljanje elemenata i tehnička pomoć).

1. kép. Átvételi állapot: az ágy három oszlopa (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 1. Before restoration: the three pillars of the bed (photo by Svetlana Kolović)

2. kép. Átvételi állapot: az ágy feje (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 2. Before restoration: the headboard of the bed (photo by Svetlana Kolović)

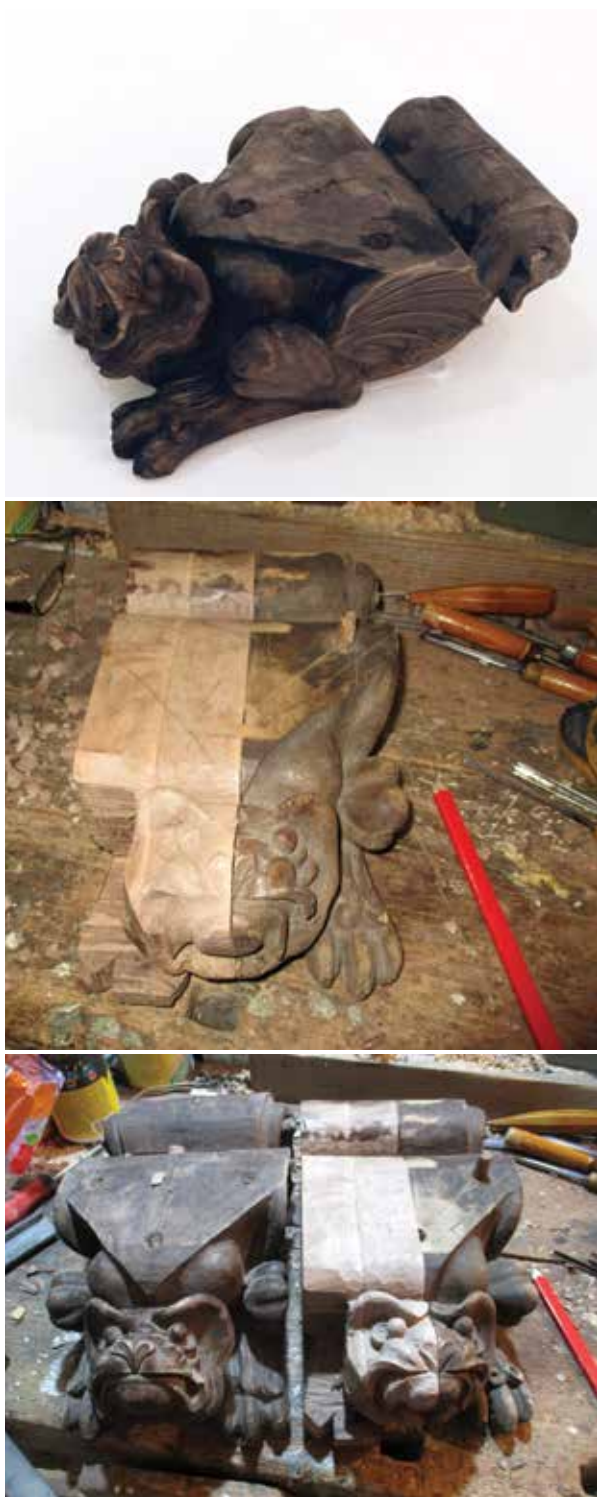
3. kép. Átvételi állapot: az ágy vége (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 3. Before restoration: the footboard of the bed (photo by Svetlana Kolović)

4. kép. Átvételi állapot: baldachintöredék függönnyel (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 4. Before restoration: canopy fragment with curtains (photo by Svetlana Kolović)

5. kép. Az eredeti és a félig rekonstruált sárkányos talp (fotó: Molnár Imre)
Figure 5.: The original and the semi-reconstructed dragon base (photo by Imre Molnár)

6. kép. A restaurált ágy (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 6. The restored bed (photo by Svetlana Kolović)

7. kép. A *Historizmus Szabadkán* című kiállítás neogótikus hálószoba-berendezése (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 7. Neo-Gothic bedroom furniture from the *Historicism in Subotica* exhibition (photo by Svetlana Kolović)

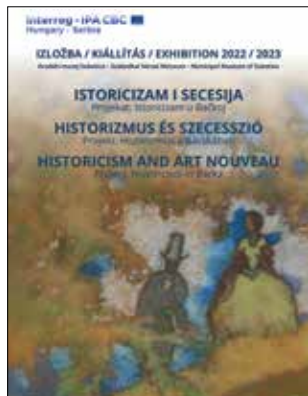
In memoriam Danijela Momčilović (1965–2023)

Gradski muzej izgubio je koleginicu Danijelu Momčilović, koja je od 1994. godine u Gradskom muzeju Subotica radila kao muzejski vodič. Danijela je pripadala generaciji koja je pohađala danas više nepostojeći kulturološki smer. Mnogi iz njenog razreda su danas naše kolege u drugim ustanovama kulture ili rade kao turistički vodiči, a Danijela jeste bila osoba koja je celog života sa prirodnim darom za komunikaciju, te razumevanje i prezentaciju kulturne baštine radila u oblasti kulture. Vedra i ljubazna prema svima, i u najtežim vremenima je nalazila lepe reči za svakoga i upravljala pogled ka boljem i lepšem. Umela je da vidi dobro u svakom čoveku, ali i da analizira određene situacije iz ugla intelektualca. Volela je lepotu i dobrotu. Volela je muzej i njenu publiku. Upravo tako ćemo je pamtiti: posvećenu poslu sa publikom, ali i po njenom daru za rad sa svim populacijama muzejskih posetilaca, te njenoj poetskoj duši i glasu. Pisala je pesme. Ponekada ih je govorila lično ili preko telefona, jer je na žalost, u zadnjih nekoliko godina puno bolovala i boravila kod kuće. Pratili smo njenu borbu sa bolešću i pokušavali da pomognemo koliko smo mogli i koliko je to ona dopuštala. Strašno je što je svemu tome došao kraj. Nedostajaće nam njen plemeniti lik, ali će ona ostati sa nama u našem srcu i mislima.

Kolektiv Gradskog muzeja Subotica

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DELATNOST EXHIBITIONS

АУТОРСКЕ ИЗЛОЖБЕ
SZERZŐI TÁRLATOK
AUTORSKE IZLOŽBE
EXHIBITIONS

Istoricism i secesija

Historizmus és szecesszió

Gradski muzej Subotica, Galerija mađarske likovne umetnosti u Vojvodini (1830–1930) / Szabadkai Városi Múzeum, Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930)
13. 12. 2021 – 26. 4. 2024. / 2021. 12. 13. – 2024. 4. 26.

Autor / Szerző: dr. Olga K. Ninkov

Restaurator / Restaurátor: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Foto / Fotó: Svetlana Kolović

Grafički dizajn / Grafikai tervező: Lality Csaba

Prevod / Fordítás: Kristina Vlahović, Sebők Viktória, dr. Hicsik Dóra, Viktorija Šimon Vuletić

Tehnički saradnici / Műszaki munkatársak: Horváth K. Ferenc, Bajári Eszter, Horváth Elenóra

U okviru Interreg projekta *Istoricism u Bačkoj* / *A Historizmus a Bácskában* című Interreg projekt keretében (HUSRB/1903/33/0040)

Istoricism u Subotici

Historizmus Szabadkán

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

13. 5. 2022 – 5. 7. 2024. / 2022. 5. 13. – 2024. 7. 5.

Autori / Szerzők: dr. Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić, dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Grafički dizajn / Grafikai tervező: Lality Csaba

Foto / Fotó: Svetlana Kolović

Restauratori / Restaurátorok: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna (slikarstvo / festészet), Molnár Imre, Ábrahám Gergő (drvo / fa), Gyurik Melinda (papir / papír), Kovács József és Mészáros Rudolf (vitraž / színes üveglablak)
Prevod / Fordítás: Kristina Vlahović, Sebők Viktória, dr. Hicsik Dóra, Viktorija Šimon Vuletić

Lektori / Lektorálás: Mihájlovity Anikó, Klara Dulić Šefčić
Tehnički saradnici / Műszaki munkatársak: Horváth K. Ferenc, Bajári Eszter, Horváth Eleonóra

U okviru Interreg projekta *Istoricism u Bačkoj* / *A Historizmus a Bácskában* című Interreg projekt keretében (HUSRB/1903/33/0040)

Izložba je nominovana za ICOM-ovu nagradu Projekat godine 2023 / A kiállítást jelölték az ICOM 2023-as Év projektje díjára.

Tibor Sekelj u Okeaniji

Székely Tibor Óceániában

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

10. 11. 2022 – 15. 1. 2023. / 2022. 11. 10. – 2023. 1. 15.

Autor, dizajn / Szerző, tervező: Viktorija Šimon Vuletić

Prevod / Fordítás: dr. Hicsik Dóra

Lektori / Lektorálás: Mihájlovity Anikó, Ilija Vuletić

Saradnici / Munkatársak: Lality Csaba, Horváth Ferenc

A pesti Schöffit festőművész család

Peštanska slikarska porodica Šeft

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

25. 01. 2023 – 20. 5. 2023. / 2023. 01. 25. – 2023. 5. 20.

Autor / Szerző: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Otvorili / Megnyitották: dr. Szvoboda Dománszky

Gabriella, dr. Rokay Zoltán

Šest godina suživota: Gradski muzej Subotica i Likovni susret (1962–1967)

Hat közös év: A Szabadkai Városi Múzeum és a Képzőművészeti Találkozó (1962–1967)

Savremena galerija Subotica / Szabadkai Kortárs Galéria

24. 2. 2023 – 1. 4. 2023. / 2023. 2. 24. – 2023. 4. 1.

Autori / Szerzők: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Otvorile / Megnyitották: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić, Szalma Viktória, Nela Tonković

A pesti Schöffl festőművész család
Pestanska slikarska porodica Šeft
 Muzej Istvan Tir, Galerija Istvan Nad, Baja / Türr István
 Múzeum, Nagy István Képtár, Baja
 25. 5. 2023 – 25. 6. 2023. / 2023. 5. 25. – 2023. 6. 25.
 Autor / Szerző: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna
 Domaćin / Házigazda: N. Kovács Zita
 Otvorila / Megnyitotta: dr. Szvoboda Dománszky
 Gabriella

Kolekcija Duranci

Duranci kollekció

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

5. 7. 2023 – 9. 9. 2023. / 2023. 7. 5. – 2023. 9. 9.

Autori / Szerzők: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Otvorile / Megnyitották: Szarka Mándity Krisztina, Ljubica Vuković Dulić

Šeft 3 – tri generacije jedne slikarske porodice

Schöff 3 – egy festőcsalád három generációja

Mađarski nacionalni muzej, Budimpešta / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

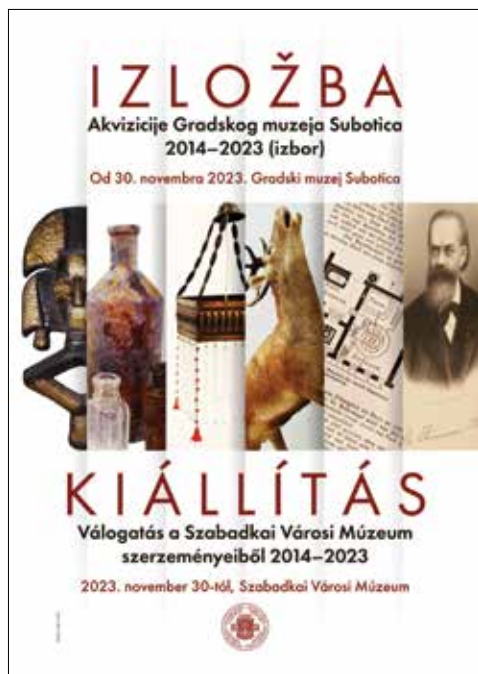
15. 9. 2023. – 31. 12. 2023. / 2023. 9. 15. – 2023. 12. 31.

Autor / Szerző: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Domaćin / Házigazda: dr. Gödölle Mátyás

Otvorio / Megnyitotta: dr. L. Simon László

Akvizicije Gradskog muzeja Subotica 2014–2023 (izbor)
Válogatás a Szabadkai Városi Múzeum szerzeményeiből
2014–2023

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

30. 11. 2023 – 1. 3. 2024 / 2023. 11. 30. – 2024. 3. 1.

Autori / Szerzők: Sladana Aleksić, Neda Dimovski, dr.

Hicsik Dóra, Kubičković Ákos, dr. Kajdocsi Lovász

Gabriella, dr. Olga K. Ninkov, Papp Árpád, Ljubica

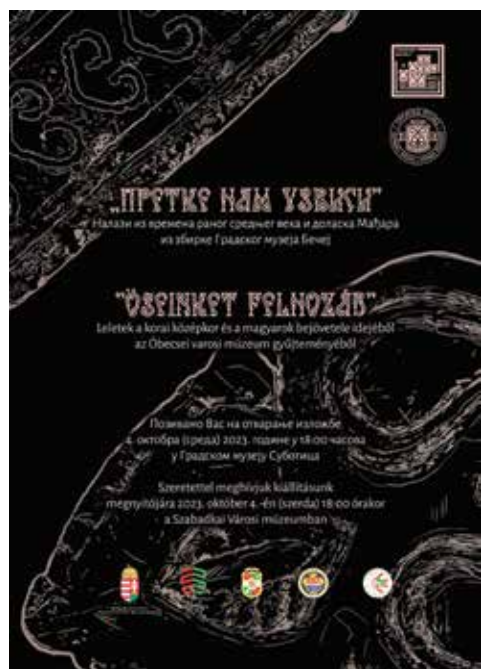
Vuković Dulić

Saradnici / Munkatársak: Lality Csaba, Horváth Ferenc

Izložbu su otvorili autori izložbe / A tárlatot a tárlat
 szerzői nyitották meg

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ
VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK
GOSTUJUĆE IZLOŽBE
GUEST EXHIBITIONS

„Pretke nam uzvisi” – Nalazi iz vremena ranog srednjeg veka i dolaska Mađara iz zbirke Gradskog muzeja Becej
„Ōseinket felhozad” – Leletek a korai kőzkor és a magyarok bejövetele idejéből az Ōbecsei Városi Múzeum gyűjteményéből

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum

4. 10. 2023 – 13. 11. 2023. / 2023. 10. 4. – 2023. 11. 13.

Autor / Szerző: Raško Ramadanski

Gradski muzej Becej / Ōbecsei Városi Múzeum

Kustos domaćin / Kurátor: Neda Dimovski

Otvorili / Megnyitották: dr Perica Špehar, dr

Aleksandar Uzelac

ПРОМОЦИЈЕ, ПРЕДАВАЊА И ДРУГА ДОГАЂАЊА
BEMUTATÓK, ELŐADÁSOK ÉS MÁS ESEMÉNYEK
PROMOCIJE, PREDAVANJA I DRUGA DOGAĐANJA
PROMOTIONS AND EVENTS

Antropologia infinita – predavanje / előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
18. 2. 2023. / 2023. 2. 18.
Predavač / Előadó: dr. Pablo Dominguez
Organizator / Szervező: Viktorija Šimon Vuletić

Grof Istvan Sečenji – predavanje
Gróf Széchenyi István – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
14. 3. 2023. / 2023. 3. 14.
Predavač / Előadó: dr. Csorba László
Organizator / Szervező: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Daliás nagyapám – recitatorsko večje / szavalóest
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
15. 3. 2023. / 2023. 3. 15.
Organizator / Szervező: „Életjel” – Krug prijatelj
umetnosti Geza Čat / Életjel – Csáth Géza
Művészetbaráti Kör

Veze Subotice i Hodmezevašarhelja na polju umetnosti keramike od 1913. do 2020. – predavanje
Szabadka és Hódmezővásárhely kerámiaművészeti kapcsolata 1913 és 2020 között – előadás
Gradska kuća, Hodmezevašarhelj / Városháza,
Hódmezővásárhely
22. 3. 2023. / 2023. 3. 22.
Predavač / Előadó: dr. Olga K. Ninkov
U okviru konferencije povodom 25 godina Međunarodnog simpozijuma keramike u Hodmezevašarhelju / A 25 éves Nemzetközi Vásárhelyi Kerámia Szimpózium kerámiaművészeti konferenciája keretében

Likovne kolonije – predavanja uz izložbu Šest godina suživota: Gradski muzej Subotica i Likovni susret (1962–1967)

Művésztelepek – előadások a Hat közös év: A Szabadkai Városi Múzeum és a Képzőművészeti Találkozó (1962–1967) című kiállítás kapcsán

Savremena galerija Subotica / Szabadkai Kortárs Galéria
23. 3. 2023. / 2023. 3. 23.

Predavač / Előadó: dr Olga K. Ninkov

Gosti večeri / Az est vendéglőadói: Szarka Mándity Krisztina, Klájó Adrián

Organizator / Szervező: Savremena galerija Subotica, Gradski muzej Subotica / Szabadkai Kortárs Galéria, Szabadkai Városi Múzeum

Ex Pannonia – promocija časopisa / folyóiratbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
20. 4. 2023. / 2023. 4. 20.

Učesnici / Résztevők: Dijana Borenović, Stevan Mačković, dr Boris Stojkovski, Izabela Papdi

Organizator / Szervező: Istorijski arhiv Subotica / Szabadkai Történelmi Levéltár

Larisa Ivanković: *Stihovnica bez granica* – promocija knjige / könyvbemutató

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
15. 5. 2023. / 2023. 5. 15.

Učesnici / Résztevők: Larisa Ivanković, đaci OŠ „Kizur Istvan” / A Kizúr István Á. I. tanulói

Organizator / Szervező: Slađana Aleksić

U okviru programa *Muzeji za 10* i kao prateći program izložbe *Priroda i čovek* / A Múzeumok hete rendezvénysorozat keretében és A természet és az ember tárlat kísérőrendezvényeként

Putujući slikari i narudžbine Lazara Mamužića – predavanje

Utazó festők és Mamuzsich Lázár megrendelésének esete – előadás

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
15. 5. 2023. / 2023. 5. 15.

Predavač / Előadó: dr Olga K. Ninkov

U okviru programa *Muzeji za 10* i kao prateći program izložbe *Istoricizam u Subotici* / A Múzeumok hete rendezvénysorozat keretében és a *Historizmus Szabadkán* tárlat kísérőrendezvényeként

Subotičke štamparije za vreme istoricizma (1844–1900)
– predavanje
Historizmus kori szabadkai nyomdák (1844–1900) – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
16. 5. 2023. / 2023. 5. 16.
Predavač / Előadó: dr. Hicsik Dóra
Gost / Vendég: Dietrich Gyula
Organizator / Szervező: dr. Olga K. Ninkov
U okviru programa *Muzeji za 10* i kao prateći program izložbe *Istoricizam u Subotici / A Múzeumok hete* rendezvénsorozat keretében és a *Historizmus Szabadkán* tárlat kísérőrendezvényeként

Modna karikatura u vrijeme istoricizma – predavanje
Historizmus kori divatkarikatúrák – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
17. 5. 2023. / 2023. 5. 17.
Predavač / Előadó: Ljubica Vuković Dulić
Organizator / Szervező: dr. Olga K. Ninkov
U okviru programa *Muzeji za 10* i kao prateći program izložbe *Istoricizam u Subotici / A Múzeumok hete* rendezvénsorozat keretében és a *Historizmus Szabadkán* tárlat kísérőrendezvényeként

Jubileji katedrale sv. Terezije u Subotici – predavanje
A szabadkai Szent Teréz-katedrális jubileumai – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
17. 5. 2023. / 2023. 5. 17.
Predavač / Előadó: dr. Lakatos Adél
Organizator / Szervező: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna
U okviru programa *Muzeji za 10* i kao prateći program izložbe *Istoricizam u Subotici / A Múzeumok hete* rendezvénsorozat keretében és a *Historizmus Szabadkán* tárlat kísérőrendezvényeként

Museion 20 – promocija zbornika / folyóiratbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
18. 5. 2023. / 2023. 5. 18.
Učesnici / Résztevők: Nela Tonković, Izabela Papdi, Pejin Attila
U okviru programa *Muzeji za 10* na Međunarodni dan muzeja / *A Múzeumok hete* rendezvénsorozat keretében a múzeumok világnapján

Boško Krstić: *Legenda o čuvarima Azura. Sudbina plavih Žolnai vaza* – promocija knjige
 Boško Krstić: *Az azúr őrzőinek legendája. A Zsolnay kék vázák története* – könyvbemutató
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 8. 6. 2023. / 2023. 6. 8.
 Učesnici / Résztevők: Boško Krstić, Tolnai Ottó
 Organizator / Szervező: dr Olga K. Ninkov
 U okviru programa za Svetski dan secesije /
 A szecesszió világnapja alkalmából

Arhitektonska Žolnai keramika – predavanje
 Építészeti Zsolnay kerámia – előadás
 Velika večnica subotičke Gradske kuće / A szabadkai városháza tanácssterme
 9. 6. 2023. / 2023. 6. 9.
 Predavač / Előadó: Merényi György
 Organizator / Szervező: dr Olga K. Ninkov
 U okviru programa za Svetski dan secesije /
 A szecesszió világnapja alkalmából

Dušan Kovačević: *Radovanka Treća* – predstava /
 színházi előadás
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 16. 6. 2023. / 2023. 6. 16.
 Predavači predstave / A darabot előadták: članovi
 Udruženja slepih i slabovidih Subotica / A szabadkai
 Vakok és Gyengénlátók Egyesületének tagjai
 Organizatori / Szervezők: Udruženje slepih i slabovidih
 Subotica, Gradski muzej Subotica / Vakok és
 Gyengénlátók Egyesülete, Szabadka, Szabadkai Városi
 Múzeum

Muzičko dvorište – koncert
 Muzsikáló udvar – koncert
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 2. 9. 2023. / 2023. 9. 2.
 Organizatori / Szervezők: Društvo klasične muzike
 Zanatsko-kulturnog udruženja „Lanji Erne”,
 Subotica, Gradski muzej Subotica / Lányi Ernő Iparos
 Művelődési Egyesület Hang Klasszikus Zenei Társulata,
 Szabadka, Szabadkai Városi Múzeum

Kolekcija Duranci – promocija kataloga
Duranci kollekcio – katalógusbemutató
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 6. 9. 2023. / 2023. 9. 6.
 Govornici / Felszólalók: Ljubica Vuković Dulić, Ivona Vojnić Hajduk, Nela Tonković, dr Olga K. Ninkov
 Gost večeri / Az est vendége: Szajkó István
 Organizatori / Szervezők: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić
 Povodom Dana evropske baštine / Az Európai Örökség Napok keretében

Sportski život Subotice 80-tih i 90-tih godina 19. veka – predavanje
Sportélet Szabadkán az 1880-as és 1890-es években – előadás
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 20. 9. 2023, 27. 9. 2023. / 2023. 9. 20., 2023. 9. 27.
 Predavač / Előadó: Kubičkovics Ákos
 Organizator / Szervező: dr Olga K. Ninkov
 Prateći program izložbe *Istorizam u Subotici* /
 A *Historizmus Szabadkán* tárlat kísérőrendezvénye

Bicskei Gabriella: *Lordanya képpel* – promocija knjige i kamerna izložba / könyvbemutató és kamarakiállítás
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 3. 10. 2023. / 2023. 10. 3.
 Učesnici / Résztvevők: Bicskei Gabriella, Sagmeister Laura, Virág Gábor, dr Olga K. Ninkov

A délvidéki néprajzi kutatástörténet vs. tudománytörténet definiálásának problematikája két, múlt századi impériumváltás tükrében – kitekintés a nők szerepére, az időszak néprajzi eredményeire – predavanje / előadás
 Institut za mađarsku etnografiju i antropologiju Univerziteta Babeš-Boljai, Transilvanijsko muzejsko udruženje, Kluž-Napoka / BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
 5. 10. 2023 – 6. 10. 2023. / 2023. 10. 5. – 2023. 10. 6.
 Predavač / Előadó: dr. Papp Árpád
 U okviru naučno-istorijske konferencije Instituta za mađarsku etnografiju i antropologiju, Transilvanijskog muzejskog udruženja, Etnografskog društva Janos Kriza i Akademskog odbora Mađarske naučne akademije u Klužu / A Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Kriza János Néprajzi Társaság és a MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság tudománytörténeti konferenciájának keretében

Multifocal Osteoarticular Tuberculosis: Case Report from a Medieval Anthropological Series – poster prezentacija / poszterprezentáció
Muzej županije Maroš, Targu Mureș / Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
6. 10. 2023 – 8. 10. 2023. / 2023. 10. 6. – 2023. 10. 8.
Izlagač / Előadó: dr. Kajdócsi Lovász Gabriella
U okviru IV konferencije Antropološke asociacije „Aurel Terek” / A Török Aurél Antropológiai Egyesület IV. konferenciája keretében

A kisebbségi kutatástörténet besorolásának bizonytalansága – predavanje / előadás
Institut za istraživanje manjina „Forum”, Etnološki centar, Komarno / Fórum Kisebbségkutató Intézet, Etnológiai Központ, Komárom
27. 10. 2023. / 2023. 10. 27.
Predavač / Előadó: dr. Papp Árpád
U okviru konferencije *Neizvesnost i prinuda promene – obrasci manjina 20. veka / A változás/váltakozás bizonytalansága és kényszere – 20. századi kisebbségi minták* című konferencia keretében

Scenografije Pála Petrika za komediju Matije Poljakovića „Kad Bog đavlu kumuje” (1967), na osnovu primera iz kolekcije Gradskog muzeja Subotica – predavanje
Petrik Pál színpadtervei Matija Poljaković *Kad Bog đavlu kumuje* (Amikor Isten az ördöggel komál, 1967) című vígjátékához, a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményéből származó példák alapján – előadás
Gradska biblioteka Subotica / Szabadkai Városi Könyvtár
28. 10. 2023. / 2023. 10. 28.
Predavač / Előadó: dr. Olga K. Ninkov
Organizator / Szervező: Katarina Čeliković
U okviru naučnog skupa Dani Balinta Vujkova / A Balint Vujkov-napok tudományos tanácskozás keretében

A pesti Schöffl műterem – predavanje / előadás
Mađarski nacionalni muzej, Budimpešta / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
8. 11. 2023 – 10. 11. 2023. / 2023. 11. 8. – 2023. 11. 10.
Predavači / Előadók: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna, Bakonyi Tímea
U okviru Nacionalne konferencije restauratora / Az Országos Restaurátor Konferencia keretében

Istvan Nad u Vojvodini – istorija istraživanja i percepcija
– predavanje
Nagy István a Vajdaságban – kutatástörténet és percepció
– előadás
Galerija „Istvan Nad”, Baja / Nagy István Képtár, Baja
9. 11. 2023. / 2023. 11. 9.
Predavač / Előadó: dr Olga K. Ninkov
Organizator / Szervező: Muzej „Istvan Tir”, Baja /
Türr István Múzeum, Baja

Aspekti primenjene umetnosti subotičke secesijske
arhitekture i ornamentika narodne umetnosti – predavanje
A szabadkai építészeti szecesszió iparművészeti
vonatkozásai és a népművészeti ornamentika – előadás
Etnografski muzej, Budimpešta / Néprajzi Múzeum,
Budapest
26. 11. 2023. / 2023. 11. 26.
Predavač / Előadó: dr Olga K. Ninkov
U okviru naučnog skupa *O ornamentici – konferencija o*
susretu narodne umetnosti i umetnosti / Az ékítményekről
– konferencija a művészet és a népművészet találkozásairól
című tudományos tanácskozás keretében

Csáth Géza: *Mesék, amelyek rosszul végződnek* –
promocija knjige / könyvbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
6. 12. 2023. / 2023. 12. 6.
Üčesnici / Résztevők: Schmal Alexandra, dr. Hicsik Dóra
Organizator / Szervező: dr. Hicsik Dóra

Novi izvori, nove interpretacije i hronološke mogućnosti
istraživanja dela Istvana Nada – predavanje
A Nagy István kutatás új forrásai, új interpretációs és
korszakolási lehetőségei – előadás
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
7. 12. 2023. / 2023. 12. 7.
Predavač / Előadó: N. Kovács Zita
Organizator / Szervező: dr Olga K. Ninkov

Sastanak Sekcije istoričara umetnosti Muzejskog društva Srbije
A Szerbiai Múzeumi Társaság Művészettörténész szekciójának találkozója
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
12. 12. 2023. / 2023. 12. 12.
Organizator / Szervező: Ivana Arađan

Dražen Prčić: *Subotica priča o fotografiji III* –
promocija knjige / könyvbemutató
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
12. 12. 2023. / 2023. 12. 12.
Üçesnici / Résztevők: Stevan Mačković, Dejan Mrkić

Privesak konjske orme iz Hajdukova – referat
Egy lószerszámveret Hajdújárásról – beszámoló
Gradski muzej Bečej / Becsei Városi Múzeum
18. 12. 2023 – 19. 12. 2023. / 2023. 12. 18. – 2023. 12. 19.
Izlagač / Előadó: Neda Dimovski
U okviru Skupa muzejskih arheologa Bačke / A Bácskai Múzeumi Régészek tanácskozása keretében

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА
MŰZEUMPEDAGÓGIA
MUZEJSKA EDUKACIJA
MUSEUM EDUCATION

Ptice – savremeni dinosaurusi – muzejska radionica o evoluciji ptica (11 radionica)

Madarak – a modern dinoszauruszok – múzeumpedagógiai foglalkozás a madarak evolúciójáról (11 alkalom)

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
10. 1. 2023 – 14. 11. 2023. / 2023. 1. 10. – 2023. 11. 14.
Predavači / Előadók: Sladana Aleksić, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella

Istoricizam u Subotici – muzejske radionice učenicima Gimnazije „Svetozar Marković” iz Subotice, polaznicima predmeta umetnost i dizajn (16 radionica)
Historizmus Szabadkán – múzeumpedagógiai foglalkozás a szabadkai Svetozar Marković Gimnázium diákjai számára a művészet és formatervezés tanórák keretében (16 alkalom)

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
3. 2. 2023 – 10. 5. 2023. / 2023. 2. 3. – 2023. 5. 10.
Predavači / Előadók: dr. Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Raslojavanje prošlosti – prateći program stalne postavke Arheološkog odeljenja (20 stručnih vođenja i radionica)

A múlt rétegei – a Régészeti Osztály állandó tárlatának kísérő programja (20 szakmai tárlatvezetés és múzeumpedagógiai foglalkozás)

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
20. 2. 2023 – 9. 11. 2023. / 2023. 2. 20. – 2023. 11. 9.
Predavač / Előadó: Neda Dimovski

Istoricizam u Subotici: eksponati vezani za žene – stručno vođenje kolegama i volonterima Savremene galerije Subotica

Historizmus Szabadkán: nőköz kötődő kiállítási tárgyak – szakmai tárlatvezetés a Szabadkai Kortárs Galéria kollégái és önkéntesei számára
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
8. 3. 2023. / 2023. 3. 8.

Predavači / Előadók: dr. Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić, dr. Korhecz Papp Zsuzsanna
Povodom Međunarodnog dana Žena / A nemzetközi nőnap alkalmából

Život za vreme istoricizma u Subotici – muzejske radionice učenicima nižih razreda osnovnih škola (6 radionica)

Élet a historizmus idején Szabadkán – múzeumpedagógiai foglalkozás az általános iskolák alsó tagozatai számára (6 alkalom)

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
od 3. 4. 2023. / 2023. 4. 3-ától

Predavači / Előadók: dr Olga K. Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Dan planete Zemlje – predavanje i muzejska radionica
A Föld napja – előadás és múzeumpedagógiai foglalkozás

Predavač / Előadó: Slađana Aleksić
Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
26. 4. 2023. / 2023. 4. 26.

Šta zuji ovde? – muzejska radionica o insektima oprašivačima

Mi zümmög itt? – múzeumpedagógiai foglalkozás a beporzó rovarokról

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
24. 4. 2023, 11. 5. 2023. / 2023. 4. 24., 2023. 5. 11.

Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella

Peštanska slikarska porodica Šeft – muzejska radionica
A pesti Schöffl festőművész család – múzeumpedagógiai foglalkozás

Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
25. 4. 2023. / 2023. 4. 25.

Predavač / Előadó: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Ptice na zgradi muzeja – muzejska radionica o secesiji namenjena deci predškolskog uzrasta
Madarak a Múzeum épületéről – múzeumpedagógiai foglalkozás a szecesszióról iskoláskor előtti korú gyermekeknek
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 27. 4. 2023. / 2023. 4. 27.
 Predavač / Előadó: dr Olga K. Ninkov, Mihájlovity Anikó

Peštanska slikarska porodica Šeft – muzejska radionica
A pesti Schöff festőművész család – múzeumpedagógiai foglalkozás
 Galerija Istvan Nad, Baja / Nagy István Képtár, Baja
 24. 6. 2023. / 2023. 6. 24.
 Predavač / Előadó: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Međunarodni dan bez plastičnih kesa – predavanje i muzejska radionica
Zacskómentes világnap – előadás és múzeumpedagógiai foglalkozás
 Gradski muzej Subotica / Szabadkai Városi Múzeum
 3. 7. 2023. / 2023. 7. 3.
 Predavač / Előadó: Slađana Aleksić

Ptice – savremeni dinosaurusi – muzejska radionica
Madarak – a modern dinoszauruszok – múzeumpedagógiai foglalkozás
 OŠ „Vuk Karadžić”, Bajmok / Vuk Karadžić
 Á. I., Bajmok
 10. 8. 2023. / 2023. 8. 10.
 Predavači / Előadók: Slađana Aleksić, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella

Šeft 3 – tri generacije jedne slikarske porodice – autorsko vođenje
Schöff 3 – egy festőcsalád három generációja – szerzői tárlatvezetés
 Mađarski nacionalni muzej, Budimpešta / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
 16. 9. 2023, 11. 11. 2023. / 2023. 9. 16., 2023. 11. 11.
 Predavač / Előadó: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

ИЗДАЊА
KIADVANYOK
IZDANJA
PUBLICATIONS

Алексић, Слађана – Лалић, Чаба – Кајдочи Ловас, Габријела (2023). *Природа и човек: упознавалица сталне поставке Природњачког одељења Градског музеја*. Суботица: Градски музеј Суботица.

Kajdócsi Lovász, Gabriella – Aleksić, Slađana – Lality, Csaba (2023). *A természet és az ember: kisokos a Szabadkai Városi Múzeum Természettudományi Osztályának állandó kiállításához*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

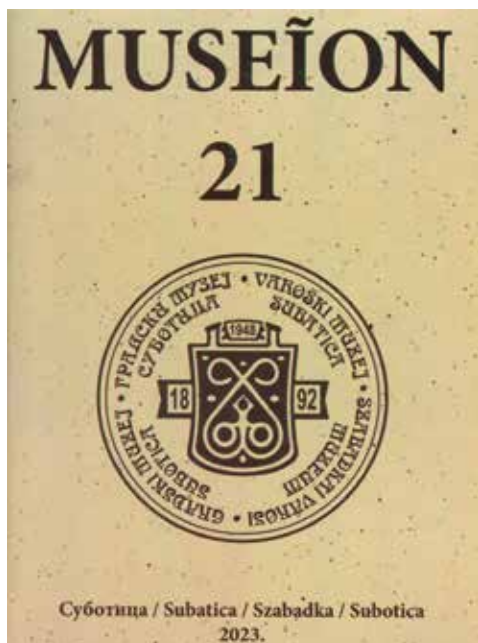
Lality, Csaba – Kajdócsi Lovász, Gabriella – Aleksić, Slađana (2023). *Priroda i čovjek: upoznavalica stalnog postava Prirodoslovnog odjela Gradskog muzeja*. Subotica: Gradski muzej Subotica.

Dimovski, Neda (Ed) (2023). *Raslojavanje prošlosti: kalendar Gradskog muzeja Subotica / A múlt rétegei: a Szabadkai Városi Múzeum naptára*. Subotica: Gradski muzej Subotica / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

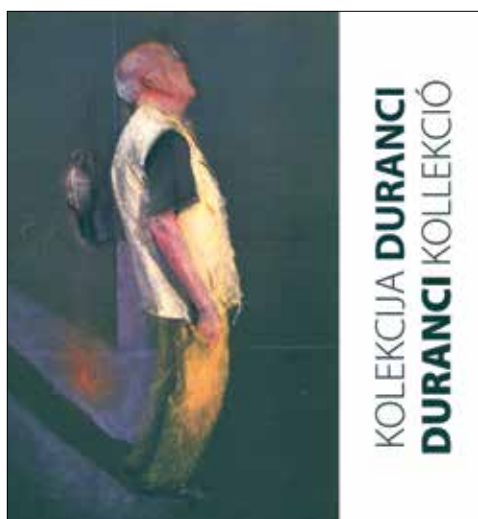
Hicsik, Dóra – Kajdoci Lovász, Gabriella (Eds) (2023). *Akvizicije Gradskog muzeja Subotica, izbor (2014–2023) / Válogatás a Szabadkai Városi Múzeum személyeiből (2014–2023)*. Subotica: Gradski muzej Subotica / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

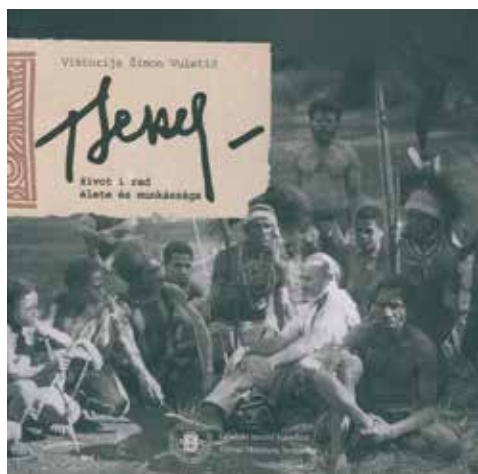
Kajdoci Lovász, Gabriella (Ed) (2023). *Museion 21 – Godišnjak Gradskog muzeja Subotica / A Szabadkai Városi Múzeum évkönyve / Godišnjak Gradskog muzeja Subotica*. Суботица: Градски музеј Суботица / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica.

Korhecz Papp, Zsuzsanna (2023). *A pesti Schöffft festőművész család / Peštanska slikarska porodica Šeft / The Schöffft painter family of Pest*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej Subotica / Subotica: Municipal Museum of Subotica.

Ninkov K., Olga – Vuković Dulić, Ljubica (2023). *Kolekcija Duranci – iz zbirki Gradskog muzeja Subotica, Savremene galerije Subotica i Gradske biblioteke Subotica / Duranci kolekcio – tãrgyak a Szabadkai Városi Múzeum, a Kortárs Galéria Szabadka és a Szabadkai Városi Könyvtár gyűjteményeiből*. Subotica: Gradski muzej Subotica / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Šimon Vuletić, Viktorija (2023). *Tibor Sekelj: život i rad / Székely Tibor: élete és munkássága*. Subotica: Gradski muzej Subotica / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад
069(497.113)(058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица = a
Szabadkai Városi Múzeum évkönyve = годишњак Градског
музеја Subotica = Yearbook of the Municipal Museum of
Subotica / urednik Kajdócsi Lovász Gabriella. - 2001, 1- . -
Subotica : Gradski muzej Subotica, 2001- . - 23 cm
Godišnje. - Tekst na srp. (ćir. i lat.), mađ., hrv. i engl. jeziku.
ISSN 1451-1274 = Museion (Subotica)
COBISS.SR-ID 179561223